

**Международный научно-практический журнал
"НАУЧНЫЕ ОТКРЫТИЯ"**

**Выпуск № 2, 2026
Бишкек, Кыргызстан**

**"ИЛИМИЙ АЧЫЛЫШТАР"
Эл аралык илимий-практикалык журналы**

**№ 2-чыгарылыш, 2026
Бишкек, Кыргызстан**

**International Scientific and Practical Journal
"SCIENTIFIC DISCOVERIES"**

**Issue 2, 2026
Bishkek, Kyrgyzstan**

**Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции Кыргызской Республики,
свидетельство о регистрации № 103326 16. 06. 2023 г.**

Журнал «НАУЧНЫЕ ОТКРЫТИЯ» издается в соответствии с действующим законодательством о средствах массовой информации, нормативными актами Кыргызской Республики. В данном журнале публикуются научные труды различных отраслей, статьи ученых не только Кыргызстана, но и других стран по следующим направлениям: экономике, политологии, праву, социологии, также по гуманитарнопедагогической деятельности, физике, математике и технике, медицине, химии и биологии, геологии, экологии и сельскому хозяйству.

Журнал «НАУЧНЫЕ ОТКРЫТИЯ» публикует материалы на кыргызском, русском, английском и других языках. Журнал издается в печатной форме с периодичностью один раз в квартале. Журнал предназначен для ученых, молодых исследователей, преподавателей вузов, магистрантов, аспирантов и студентов, практиков, интересующихся положением дел и перспективами развития экономики, науки, техники и т.д.

**Журнал Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинде катталган, каттоо
күбөлүгү № 10326 16.06. 2023 ж.**

«ИЛИМИЙ АЧЫЛЫШТАР» журналы Кыргыз Республикасынын массалык маалымат каражаттары жөнүндөгү аракеттеги мыйзамына, нормативдик актыларына ылайык басылып чыгарылууда. Бул журналда Кыргызстандын окумуштууларынын ар тармактагы макалалары, эмгектери эле эмес, башка өлкөлөрдүн окумуштууларынын төмөнкү багыттар: экономика, саясат таануу, укук, социология, ошондой эле гуманитардык-педагогикалык ишмердүүлүк, физика, математика жана техника, медицина, химия жана биология, геология, экология жана айыл чарбасы боюнча дагы эмгектери жарыяланат.

«ИЛИМИЙ АЧЫЛЫШТАР» журналы материалдарды кыргыз, орус, англис жана бир нече тилдеринде жарыялайт. Журнал печаттык формада кварталына бир жолу жарыяланат. Журнал билим беруу, илим, техника ж.б. иш абалдарына жана перспективаларына кызыккан окумуштууларга, жаш изилдөөчүлөргө, ЖОЖдун окутуучуларына, магистранттарга, аспиранттарга жана студенттерге, практиктерге арналат.

**The journal is, registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic, registration
certificate № 103326 06.06.2023**

The journal «SCIENTIFIC DISCOVERIES» is, published in accordance with applicable law and regulations of the Kyrgyz Republic on the media. This scientific journal publishes scholarly works on various industries, scientific articles, not only on Kyrgyzstan, but also other countries in the following areas: economics, political science, law, sociology, and also on humanitarian and educational activities, physics, mathematics and engineering, medicine, chemistry and biology, geology, ecology and agriculture.

The journal «SCIENTIFIC DISCOVERIES» publishes materials in Kyrgyz, Russian, English and Turkish. The AAS is, published quarterly in print form. The scientific journal is for scientists, young researchers, university professors and students, policy makers, practitioners who are interested in the situation and prospects of development of economy, science, technology, etc.

ЖУРНАЛДЫН РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Ж.И. Негиздөөчүсү
«Кушчубек кызы
Ширин»

Кушчубек кызы Ширин
Башкы редактор,
педагогика илимдеринин кандидаты

КЕҢЕШТИН МҮЧӨЛӨРҮ

Наркозиев А.К.
Калдыбаев С.К.
Мэй Пэйцзюнь
Лутфиллаев М.Х.
Дженбаев Б.М.

Йужел Оксуз
Жаснакунов Ж.К.
Омурова Ж.А.
Алымкулов З.А.
Абдалиева Г.К.
Найманова Ч.К.
Джумалиева Г.К.
Бекбалаева А.А.
Султаналиева Р.М.

Байхожаева Б.У.
Сансызбаева З.
Акылбекова Н.И.
Бексултанов А.А.
Абдибеков С.У.

педагогика илимдеринин доктору, профессор
педагогика илимдеринин доктору, профессор
философия илимдеринин доктору, профессор
педагогика илимдеринин доктору, профессор
биология илимдеринин доктору, профессор,
КР УАКтын мүчө-корреспонденти
PhD доктор, профессор
химия илимдеринин кандидаты, доцент
тарых илимдеринин доктору, профессор
философия илимдеринин доктору, профессор
тарых илимдеринин доктору, профессор
филология илимдеринин доктору, профессор
филология илимдеринин доктору, профессор
филология илимдеринин доктору, профессор
физика-математика илимдеринин доктору,
профессор, КР УАКтын мүчө-корр.
техника илимдеринин доктору, профессор
техника илимдери боюнча PhD доктор
экономика илимдеринин доктору, профессор
экономика илимдеринин доктору, профессор
экономика илимдеринин кандидаты,
профессордун м.а.

Жооптуу катчы: педагогика илимдеринин кандидаты Кушчубек кызы Ширин

Техникалык катчы: Шаакеева Г.Т.

ISSN 1694-8777

ИЦОИ №245-11/2023

Редакция дарегі:

77425, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Шаабдан Баатыр к., 139/9

Тел.: (+996) (557) 15-72-58 E-mail: topscience.edu.kg@mail.ru

Басмага алынды: 1.06.26-ж. Басууга берилди: 08.06.26-ж. Формат: 60×84 1/8. Кагаз: офсет.

Басма: офсеттик. басм. шарты. т.: 30,3. Нускасы: 200 экз.

Жооптуу катчы: педагогика илимдеринин кандидаты Кушчубек кызы Ш.

“Илимий ачылыштар” редакциялык журналы, Бишкек 2026

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ ЖУРНАЛА

Учредитель И.П. Кушчубек кызы Ширин
 «Кушчубек кызы Ширин» Главный редактор
 кандидат педагогических наук

ЧЛЕНЫ СОВЕТА

Наркозиев А.К.	доктор педагогических наук, профессор
Калдыбаев С.К.	доктор педагогических наук, профессор
Мэй Пэйцзюнь	доктор философских наук, профессор
Лутфиллаев М.Х.	доктор педагогических наук, профессор
Дженбаев Б.М.	доктор биологических наук, профессор, член-корр. НАН КР
Йужел Оксуз	PhD доктор, профессор
Жаснакунов Ж.К.	кандидат химических наук, доцент
Омурова Ж.А.	доктор исторических наук, профессор
Алымкулов З.А.	доктор философских наук, профессор
Абдалиева Г.К.	доктор исторических наук, профессор
Найманова Ч.К.	доктор филологических наук, профессор
Джумалиева Г.К.	доктор филологических наук, профессор
Бекбалаева А.А.	доктор филологических наук, профессор
Султаналиева Р.М.	доктор физико-математических наук, профессор член-корр. НАН КР
Байхожаева Б.У.	доктор технических наук, профессор
Сансызбаева З.	PhD доктор по техническим наукам
Акылбекова Н.И.	доктор экономических наук, профессор
Бексултанов А.А.	доктор экономических наук, профессор
Абдибеков С.У.	кандидат экономических наук, и.о. профессор

Ответственный секретарь: кандидат педагогических наук Кушчубек кызы Ширин

Технический секретарь: Шаакеева Г.Т.

ISSN 1694-8777

РИНЦ № 245-11/2023

Адрес редакции:

77425, Кыргызская Республика, г. Бишкек, ул. Шаабдан Баатыра, дом 139/9

Тел.: (+996) (557) 15-72-58 E-mail: topscience.edu.kg@mail.ru

Подписано в печать: 01.06.26 г. Сдано в печать: 08.06.26 г. Формат: 60×84 1/8. Бумага: офсет.

Печать: офсетная. усл. - печ. л.: 30,3. Тираж: 200 экз.

Ответственный секретарь: кандидат педагогических наук Кушчубек кызы Ш.

Редакция журнала "Научные открытия" Бишкек 2026.

EDITORIAL BOARD OF THE JOURNAL

«Kushchubek kyzy Shirin» Founder individual entrepreneur
 Editor-in-Chief
 Kushchubek kyzy Shirin Candidate of Pedagogical Sciences

MEMBERS

A.K. Narkosiev	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
S.K. Kaldybaev	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Mei Peijun	Doctor of Philosophy, Professor
M.Kh. Lutfillaev	Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
B.M. Dzhenbaev	Doctor of Biological Sciences, Professor, member-correspondent of the National Academy of Sciences of the KR
Yücel Öksüz	PhD доктор, профессор
Zh.K. Zhasnakunov	Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor
Zh.A. Omurova	Doctor of Historical Sciences, Professor
Z.A. Alymkulov	Doctor of Philosophy, Professor
G.K. Abdaliev	Doctor of Historical Sciences, Professor
Ch.K. Naimanova	Doctor of Philology, Professor
G.K. Dzhumaliev	Doctor of Philology, Professor
A.A. Bekbalayeva	Doctor of Philology, Professor
R.M. Sultanaliev	Doctor of Physico-Mathematical Sciences, Professor correspondent of the National Academy of Sciences of the KR
B.U. Baykhozhaeva	Doctor of Technical Sciences, Professor
Z. Sansyzbayeva	PhD Doctor of Technical Sciences
N. I. Akylbekova	Doctor of Economic Sciences, Professor
A.A. Beksultanov	Doctor of Economic Sciences, Professor
S.U. Abdibekov	Candidate of Economic Sciences, Associate Professor

Responsible Secretary: Candidate of Pedagogical Sciences Kushchubek kyzy Shirin

Technical secretary: Shaakeeva G.T.

ISSN 1694-8777

RSCI №245-11/2023

Editorial address:

77425, Bishkek, Shabdan Baatyr street, building 130/9

Tel.: (+996) (557) 15-72-58 E-mail: topscience.edu.kg@mail.ru

Signed for print: 01.06.26. Delivered for print: 08.06.26. Format: 60×84 1/8. Paper: offset.

Printing: offset. Cond.p.sh: 30,3. Circulation: 200 copies.

Responsible Secretary: Kushchubek kyzy Shirin

"Scientific discoveries" Bishkek 2026

ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ

УДК: 94(575.2) +37(575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/6-13

Дүйшөмбекова А.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Кыргызская Республика, г. Бишкек

СТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ**Duishombekova A.**

Magistrant

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОВЕТТИК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН
КАЛЫПТАНЫШЫ****Duishombekova A.**

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek c.

THE DEVELOPMENT OF SOVIET EDUCATION IN KYRGYZSTAN

Аннотация. В данной статье рассматривается исторический путь трансформации образовательной системы Кыргызстана: от ликвидации безграмотности в ранний советский период до формирования современной светской школы. Особое внимание уделяется специфике работы «красных юрт» (кызыл боз үй), институциональному становлению педагогического образования и роли национальной интеллигенции 1930-х годов в создании фундамента государственности.

Аннотация. Бул макалада Кыргызстандын билим берүү системасынын тарыхый өзгөрүшү каралат: алгачкы советтик мезгилде сабатсыздыкты жоюудан баштап, заманбап светтик мектептердин түзүлүшүнө чейин. “Кызыл боз үйлөрдүн” (кызыл боз үйлөрдүн) ишинин өзгөчөлүктөрүнө, мугалимдерди даярдоонун институттук өнүгүшүнө жана 1930-жылдардагы улуттук интеллигенциянын мамлекеттүүлүктүн пайдубалын түптөөдөгү ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Автор билим берүү реформаларынын үзгүлтүксүздүгүн талдап, заманбап глобалдык чакырыктар жана Кыргыз Республикасынын улуттук стратегияларынын контексти каралган.

Annotation. This article examines the historical path of transformation of the educational system of Kyrgyzstan: from the elimination of illiteracy in the early Soviet period to the formation of a modern secular school. Special attention is paid to the specifics of the "red yurts" (kyzyl boz ui), the institutional development of teacher education, and the role of the national intelligentsia of the 1930s in creating the

foundation of statehood. The author analyzes the continuity of educational reforms and identifies key perspectives for the development of the school system in the context of modern global challenges and national strategies of the Kyrgyz Republic.

Ключевые слова: ликвидация безграмотности, ликбез, светское образование, история, красные юрты, советская школа, образовательные реформы, перспективы образования.

Негизги сөздөр: сабатсыздыкты жоюу, сабат ачуу өнөктүгү, светтик билим берүү, тарых, кызыл боз үйлөр, советтик мектеп, билим берүү реформалары, билим берүүнүн келечеги.

Keywords: eradication of illiteracy, literacy campaign, secular education, history, Red Yurts, Soviet school, educational reforms, educational prospects.

Становление советского образования в Кыргызстане является важным этапом в истории модернизации общества и формирования национальной интеллигенции. Данный процесс охватывает период от дореволюционного состояния традиционного образования до формирования разветвлённой сети советских образовательных учреждений к середине XX века.

Актуальность темы обусловлена необходимостью осмысления исторического опыта реформирования системы образования в условиях социокультурной трансформации. В исследовании рассматриваются ключевые этапы становления светского образования: дореволюционное состояние, политика ликвидации неграмотности, реформы письменности и институционализация школьной сети.

До 1917 года система образования на территории Кыргызстана носила преимущественно религиозный характер. Основными формами обучения являлись мектебы и медресе, в которых обучение велось на основе исламской традиции. Учебный процесс включал изучение Корана, основ шариата, а также элементов арабской грамматики. Доступ к образованию был ограничен социальными и гендерными рамками. По оценкам исследователей, уровень грамотности среди кыргызского населения не превышал 1–2%. Женское образование практически отсутствовало, а среди кочевого населения образование не имело устойчивых институциональных форм. Мужчины, особенно дети баев манапов могли себе позволить обучение, а женщины, девушки не обучались от слова совсем, так как по тем понятиям времени, их роль была в замужестве. В конце XIX века в регионе начали появляться русско-туземные школы, создаваемые администрацией Российской империи. Царское правительство с презрением относилось к национальной культуре народов окраин, и не было заинтересовано в увеличении в своих колониях просветительских учреждений и проведении просветительской деятельности. Однако, с конца XIX века российское правительство, чтобы не терять свое влияние среди местного населения, начало проводить свою политику обрусения нерусских народов, по подготовке из местного населения «полезных граждан отечества», кроме того для управления колониальными окраинами

правительству нужны были переводчики, мелкие чиновники для администрации. Главная цель организации русско-туземных школ с 80-х годов XIX века заключалась именно в этом, что наиболее соответствовало интересами колониальной политики. Первая русско-туземная школа в Кыргызстане была открыта в 1884 г. недалеко от г. Токмока. К 1914 году в Кыргызстане функционировали 16 русско-туземных школ, «из них 8 русско-киргизских, 4 русско-смешанных, 2 русско-дунганские, 2 женские [1, с. 62]. В этих школах кроме русского языка обучали арифметике, географии, истории, естествознанию. Учащиеся первые познакомились с произведениями русских писателей и поэтов, как А.С. Пушкина, М. Лермонтова, Л. Толстого, И. Крылова [4, с. 41] и т.д. К 1916 году на территории современного Кыргызстана насчитывалось около 100 подобных учебных заведений, однако их влияние оставалось ограниченным из-за языкового барьера и недоверия местного населения. Таким образом, дореволюционная система образования не обеспечивала массовой грамотности и не способствовала формированию светского образовательного пространства.

После установления советской власти подъем культуры, образование народа стало основными проблемами страны. В первую очередь в апреле 1918 г. в Совете Народных Комиссаров Туркестанского края создан комиссариат просвещения, на местах стали работать отделы народного образования. Вначале на территории Кыргызстана: в Бишкекском уезде открылись 69 школ с 8 тысяча учащимися, в Пржевальском уезде 56 школ, Ошском уезде 13 школ. Основа министерства образования заложена в 1924 г. 10 ноября 1924 г. образовано управление общего образования Кыргызской автономии, где руководителем назначен Т. Токобаев. В это время в 1924-1925-й учебный год в Кыргызстане функционировали 465 школ начальной ступени, несколько школ второй ступени и интернаты. Получали образование более 32 тысяч детей. Началась активная реализация политики ликвидации неграмотности (ликбез). Основной задачей являлось обучение базовым навыкам чтения и письма. Первые школы по ликвидации безграмотности появились в октябре 1918 г. на юге Киргизии. В Ошском уезде в 1918 г. насчитывалось 13 школ ликбеза, в которых обучалось 939 детей и подростков. Позднее, в 1924 г. в Ошском уезде действовали 38 школ для ликвидации безграмотности населениях [3]. 11 декабря 1920 г. была образована Чрезвычайная комиссия по ликвидации неграмотности при Народном комиссариате по просвещению Туркестанской АССР. Чрезвычайная комиссия координировала деятельность всех организаций по обучению взрослого населения. Дополнительно в 1920 г. в Туркестане создается Комитет профессионального образования. В 1921 г. такие же Комитеты профессионального образования стали функционировать в поселках Кызыл-Кия и Сулюкта на каменноугольных рудниках. Основной задачей Комитета была организация курсов. Срок обучения составлял от 4 недель до 8 месяцев. Борьба за овладение грамотой сопровождалась серьезными трудностями, которые были обусловлены особенностями кочевого и полукочевого образа жизни киргизов. Материальная база школ была скудной: не хватало учебников и подготовленных

кадров. Обучение проходило под открытым небом, бумагу заменяла белая войлочная кошма, на которой писали углем. К сожалению, общий уровень грамотности самих учителей был низким. Народное образование находилось в тяжелых условиях. Коренное население в основном было неграмотным. В 1923 г. в 225 школах обучение велось не на родном языке. Дети киргизов, живущих в Семиреченской, Сырдарьинской областях, обучались на казахском языке, а в Ферганской и Самаркандской – на узбекском [2, с. 136]. В 1924 г. в Киргизии имелось 243 школы 1 степени, 83 школы ликбеза и лишь 4 библиотеки [3], но ни специальных, ни высших учебных заведений не было [8, с. 224–225]. Отсутствовала печать на киргизском языке. Только с конца 1924 г. на нем начала выходить газета «Эркин-Тоо» (Свободные горы). В 1920–1928 гг. обучение велось на арабском языке. В широких кругах обсуждался вопрос о совершенствовании алфавита, результатом чего стало принятие латинского алфавита. С 1928 г. по 1929 г. во всех школах ликбеза обучение проводилось на новом алфавите. Был переиздан на латинском алфавите букварь для неграмотных «Джанылык» Х. Карасаева. На основании данных всесоюзной переписи населения к началу 1927 г. общая грамотность населения в СССР составляла 51,1%, а в Киргизии – 15,1%, т. е. по темпам ликвидации неграмотности республика намного отставала от общесоюзного уровня. Необходимо было пересмотреть методы работы ликбеза. К осени 1928 г. были организованы месячники ликбеза. Месячник ликбеза включал чтение лекций, проведение собраний, взрослое население активно изучало алфавит, училось держать ручку и писать. На 10 марта 1930 г. в Ошском округе школами ликбеза было охвачено 24 316 человек, из них 2 664 женщин. Создавались специальные школы для женщин, передвижные школы для скотоводов-кочевников, широко практиковался индивидуально-групповой метод обучения. С каждым годом увеличивалось число женщин, посещающих пункты ликбеза. «Борьба за ликвидацию неграмотности женщин – киргизок вызывало яростное сопротивление баев, манапов, мулл, которые стремились сохранить феодально-патриархальные отношения в семье и быту, всячески препятствовали приобщению женщин-киргизок к просвещению, к знаниям и культуре, к участию в общественной жизни. Не ограничиваясь антисоветской агитацией, они прибегали даже к прямому террору. Так, за участие в ликвидации неграмотности враги зверски убили активную общественницу, члена Таштак-Гузарского кыштакского Совета Ошского округа Курманжан Задунбаеву, организатора школ ликбеза Саргы Мамытову, активистку Айнабюбю Джаманбаевну, заведовавшую красной юртой в селении Кызыл-Туу Кочкорской волости, и других активных борцов за культурное преобразование, за утверждение нового быта. Но как ни бесновались враги, они были не в силах остановить движение женщин за приобщение к грамоте и культуре» [6, с. 459].

В связи с тем, что большая часть населения Средней Азии – это сельское и кочевое население, соответственно требовались иные формы работы, нежели в европейской части СССР. Так, распространение получили «красные юрты». Эти юрты играли роль пункта ликвидации неграмотности, клуба,

читальни/библиотеки, консультационного центра по различным вопросам, лекционного зала, медицинского/акушерского пункта. Красные юрты занимались также вопросами организации женских артелей (рукоделие, швейное дело и т.п.). В 1925 году на территории Киргизии действовали пять передвижных красных юрт для кочевниц. При трех юртах работали делегатские собрания, которые включали в общем 63 женщин-делегаток [4]. 1930 году в республике действовали сотни пунктов ликбеза. Согласно статистическим данным, если в 1926 году уровень грамотности составлял около 3–5%, то к концу 1930-х годов он достиг 40–50%. Это свидетельствует о высокой эффективности проводимой политики.

Важную роль в развитии системы образования сыграл Жусуп Абдрахманов, который как председатель Совета народных комиссаров Киргизской АССР активно содействовал развитию образовательной инфраструктуры. Его деятельность была направлена на подготовку национальных кадров и расширение доступа к образованию. Таким образом, эпоха ликбеза стала фундаментом для формирования массовой грамотности и перехода к системному школьному обучению.

Существенное влияние на развитие образования оказали реформы письменности. До 1920-х годов использовалась арабская графика, которая была сложна для массового освоения и не отражала фонетические особенности кыргызского языка. В 1928 году был осуществлён переход на латинский алфавит, что стало частью общесоюзной кампании латинизации. Новый алфавит способствовал упрощению обучения и стандартизации языка. В этот период активно разрабатывались учебники, методические пособия и школьные программы.

Значительный вклад в развитие кыргызской письменности внес Касым Тыныстанов - один из основателей кыргызской филологии.

К. Тыныстанов является автором первых учебников кыргызского языка «Окуу китеби» («Книга для чтения», 1924 г.), «Чондор учун алиппе» («Букварь для взрослых», 1926 г.), «Биздин тил» («Наш язык», 1927 г.). Его плодотворная работа в области народного образования продолжилась в трудах «Грамматика кыргызского языка» (1927), «Синтаксис кыргызского языка» (1936), «Словарь терминов по языкознанию» (1933) и других работах. Работал секретарем Киргизского областного отдела Академического центра Научной комиссии Туркестанской республики, с 1925 г. став его председателем, затем редактором газеты «Эркин Тоо» (1925). С 1927 по 1930 г. К. Тыныстанов являясь комиссаром народного просвещения Киргизской АССР активно продвигал образование во всех частях республики [8].

Особое место в процессе перехода от традиционной религиозной школы к светской системе обучения занимает деятельность Ишеналы Арабаева – выдающегося просветителя и одного из основоположников кыргызской государственности. Его роль в образовательном процессе можно разделить на несколько ключевых направлений, которые стали фундаментом для дальнейшей советской модернизации.

Ишеналы Арабаев первым осознал необходимость преодоления языкового барьера, существовавшего в русско-туземных школах. Еще до активной фазы политики ликбеза он заложил методическую основу обучения на родном языке: В 1911 году совместно с Х. Сарсекеевым он издал «Кыргыз алиппеси» (Кыргызская азбука), ставшую первым светским учебником для кыргызов.

Его работа по систематизации грамматики позволила перевести обучение из узкорелигиозного руслу в плоскость общедоступного начального образования, провел колоссальную работу по реформированию арабского алфавита, адаптировав его под фонетические особенности кыргызского языка, что значительно упростило процесс обучения грамоте на начальных этапах ликбеза. Его лингвистические наработки создали базу, на которой позже Касым Тыныстанов и другие представители интеллигенции 1930-х годов выстраивали современную систему школьного обучения. Ишенаалы Арабаев внес неоценимый вклад в решение проблемы дефицита кадров, о которой свидетельствует рост числа школ в республике. Он стоял у истоков создания первых профессиональных учебных заведений, участвуя в организации Кыргызского института просвещения (Кирипрос). Также под его руководством разрабатывались первые учебные программы для начальных школ, которые сочетали в себе светские научные знания с национально-культурным контекстом [9].

В 1940 году был введен кириллический алфавит, который используется до настоящего времени. Несмотря на необходимость переобучения населения, переход способствовал интеграции кыргызской системы образования в общесоветское культурное пространство.

Реформы письменности оказали прямое влияние на рост грамотности: упрощение графики и стандартизация языка значительно ускорили образовательный процесс.

К 1950-м годам в Кыргызстане сформировалась полноценная система школьного образования. Были созданы начальные, семилетние и средние школы, а также профессиональные и педагогические учебные заведения, такие как в 1932 г. Кыргызский Государственный педагогический институт, в 1933 г. Кыргызский зооветеринарный институт, в 1938 г. Кыргызский государственный медицинский институт.

Если в 1924 году в республике насчитывалось менее 200 школ, то к 1950 году их число превысило 1500. Количество учащихся выросло с нескольких тысяч до более чем 300 тысяч человек.

Особое внимание уделялось подготовке учителей. Были открыты педагогические техникумы и институты, что позволило сформировать национальные кадры. Образование стало обязательным и бесплатным, что обеспечило его массовость. Значительным достижением стало вовлечение женщин в образовательный процесс. К середине XX века женская грамотность существенно выросла, что способствовало изменению социальной структуры общества.

Таким образом, к 1950-м годам была создана устойчивая система светского образования, ставшая основой для дальнейшего развития науки и культуры в Кыргызстане.

Становление советского образования в Кыргызстане представляет собой результат комплексных социально-политических преобразований первой половины XX века.

От дореволюционной системы, характеризующейся низким уровнем грамотности и доминированием религиозного образования, республика прошла путь к созданию развитой государственной образовательной сети. Ключевыми факторами данного процесса стали ликвидация неграмотности, реформы письменности и активная государственная политика в сфере образования.

Применение междисциплинарных и цифровых методов позволяет по-новому осмыслить процессы социальной трансформации, модернизации и изменений в семейных, трудовых и культурных практиках кыргызского общества [11, С. 7-14].

Вклад Жусуп Абдрахманова, Касым Тыныстанова, Ишеналы Арабаева имеет принципиальное значение для понимания становления национальной образовательной системы.

Исторический опыт данного периода остаётся актуальным и сегодня, поскольку демонстрирует возможности ускоренной модернизации общества через развитие образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР, 1961. – 128 с.
2. Воропаева В. А., Джунушалиев Дж., Плоских В. М. История Отечества. – Бишкек: Раритет Инфо, 2005. – 289 с.
3. Данияров С. С. Становление киргизской советской культуры (1917–1924 гг.). – Фрунзе: Илим, 1983. – 201 с.
4. Нухарт А. Юрты-кочевки. К работе женских красных юрт. – М.: Центриздат, 1929. – 56 с.
О работе красных юрт. – 22 июня 1925 г.
5. Осмонов О. Дж. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней): учебник для вузов. – Бишкек: Мектеп, 2010. – 600 с.
6. Плоских В. М. История Киргизской ССР. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 651 с.
7. Центральный государственный архив политической документации Кыргызстана (ЦГАПД КР). Ф. 2. Оп. 7. Д. 302. Лл. 12–14. Протокол № 6 заседания Бюро областного комитета КП(б) Киргизии. – С. 57–78.
8. Устинов В. М. Ленинская политика партии на Востоке (о руководстве ЦК РКП(б) компартией Туркестана в 1918–1924 гг.). – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1963. – 171 с.
9. Исторические личности Касым Тыныстанов. – URL: <https://foto.kg/galereya/2133-istoricheskie-lichnosti-kasym-tynystanov.html> (дата обращения: 21.04.2026).

10. Gemini (искусственный интеллект от Google). – URL: <https://gemini.google.com/> (дата обращения: 21.04.2026).
11. Жумабек кызы З. Цифровая история как новое направление исторического исследования // Международный научно-практический журнал “Научные открытия” 2026-1/1. – С. 7-14. – DOI 10.65996/topscience-2457/2026-1.1/7-14

Рецензент: доктор исторических наук, профессор Койчуманова Ч.У.

УДК 94(575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/13-21

Самудунова Н.М.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Кыргызская Республика, г. Бишкек

РАЗВИТИЕ ИСТОРИОГРАФИИ КЫРГЫЗСТАНА

Самудунова Н.М.

Магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХНААМАСЫНЫН ӨНҮГҮШҮ

Samudunova N.M.

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek C.

naziksamudinova@icloud.com

DEVELOPMENT OF THE HISTORIOGRAPHY OF KYRGYZSTAN

Аннотация. Бул макалада Кыргызстандын тарыхнаамасынын өнүгүшү тарыхы каралат. Кыргыз тарых илиминин калыптанышы, анын негизги этаптары жана илимий багыттары талданат. Ошондой эле ата мекендик изилдөөчүлөрдүн эмгектери аркылуу тарыхый процесстерди изилдөөнүн өзгөчөлүктөрү, булактарды пайдалануу жана методологиялык ыкмалар каралат. Макалада советтик жана эгемендүүлүк доорлорундагы тарыхнааманын айырмачылыктары жана бүгүнкү күндөгү өнүгүү тенденциялары көрсөтүлөт. Натыйжада ата мекендик тарыхнаама улуттук тарыхты терең изилдөөнүн негизги фактору экени белгиленет.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль отечественной историографии в изучении истории Кыргызстана. Анализируются этапы становления исторической науки, основные направления исследований и вклад отечественных ученых. Особое внимание уделяется особенностям использования исторических источников и методологических подходов.

Показаны различия между советским и постсоветским этапами развития историографии, а также современные тенденции в исторической науке. В результате делается вывод о важной роли отечественной историографии в глубоком и объективном изучении национальной истории.

Abstract. This article examines the role of national historiography in the study of the history of Kyrgyzstan. It analyzes the stages of development of historical science, the main research directions, and the contribution of domestic scholars. Special attention is given to the use of historical sources and methodological approaches. The differences between the Soviet and post-Soviet periods of historiography are highlighted, as well as current trends in historical studies. The article concludes that national historiography plays a crucial role in the comprehensive and objective study of national history.

Ключевые слова: историография, история Кыргызстана, отечественная наука, исследования, источники, методология.

Негизги сөздөр: тарыхнаама, Кыргызстан тарыхы, ата мекендик илим, изилдөө, булактар, методология.

Keywords: historiography, history of Kyrgyzstan, national scholarship, research, sources, methodology.

Кыргызстандын тарых илиминин өнүгүшүнүн алгачкы мезгилдери ХХ кылымдын биринчи жарымында эле белгилүү бир деңгээлде илимий чагылдырылышка ээ болгон. Кыргыз профессионалдык тарых илиминин «аксакалы», академик Б. Жамгырчинов илимге биринчилерден болуп системалуу мамилени киргизген [1]. Анын эмгектеринде тарыхый процесстер класстык күрөш аркылуу түшүндүрүлөт улуттук трагедиялар толук ачылбаса дагы кыргыз коомунун өнүгүүсүн феодализмден капитализмди аттап өтүп, дароо социализмге өтүү теориясы аркылуу түшүндүрүлгөн. Салттуу саясий жана окуяларга негизделген тарых акырындык менен күнүмдүк жашоону, жергиликтүү жамааттарды, жеке тажрыйбаны жана маданий эс тутумду изилдөөгө багытталган жаңы мамилелер менен толукталууда [25, 7-14]. Негизги басым таптык күрөшкө, өндүрүштүк мамилелерге жана Октябрь революциясынын ролуна жасалган. Анын эмгегинде Үркүн көбүнчө “көтөрүлүш” катары гана берилет. Мындай мамиле тарыхнаамеде бир тараптуулукка алып келген. Ошондуктан бул доор Ата-Мекендик тарыхнааменин чектелген баскычы катары бааланат деп айтсак болот.

Ал эми «Илим - бул фактылардын жыйындысы» деген принципке таянган В. В. Бартольд, [2] А. Н. Бернштам [3] В.В. Радлов сыяктуу окумуштуулар кыргыз тарыхынын байыркылыгын, мамлекеттүүлүгүн тарыхый фактыларды так топтоого, архивдик маалыматтарды сын көз менен карап, объективдүү сүрөттөөгө аркет кылышкан. «Кыргызское великодержавие» (Улуу кыргыз дөөлөтү) терминин В. В. Бартольд ушул мезгилде киргизип, азыркы тапта бул «ак тактарды» толтуруу жана архивдик документтерди жарыялоодо маанилүү ролду ойнойт. Бирок кээ бир темалар (мисалы, 1916-жылкы көтөрүлүш же айрым

тарыхый инсандар) «бай-манаптык идеология» деп эсептелип, объективдүү изилдөөгө тыюу салынган. Мындай эмгектерге дагы А.Н. Бернштамдын «Историческая наука в Киргизии за 20 лет» жана Б. Жамгырчиновдун «Состояние и основные проблемы исторической науки Киргизии», С. Ильясовдун «Состояние и задачи разработки истории Киргизии» [4], С. Табышалиевдин «О состоянии и задачах исторической науки Киргизии» [5], Б.М. Зиманын «К вопросу становления советской исторграфии в Киргизии (20-е — сер. 30-х. гг)» [6] макалаларын киргизсек болот.

Айрым тарыхнаамалык сюжеттер С.М. Абрамзондун «Этнографические изучение Киргизии за 20 лет», В.П. Шерстобитовдун «Исторография национально-государственного строительство в Киргизии» [7], А. Кибировдун «Архиологические изучение Киргизии» [8], А.Н. Бернштамдын «Из истории изучения древней истории Киргизстана» [9], Бактыгулов Ж. «К вопросу исторографии коллективизации сельского хозяйства в Киргизии» [10] деп аталган макалаларында кайрадан иштелип чыккан.

Авторлор тарыхнаамалык фактыларды объективдүү талдоого, илимий көйгөйлөрдүн аз изилденген аспектилерин ачып көрсөтүүгө жалпысынан ийгиликтүү аракеттерди жасашкан.

Совет бийлигинин орношу менен тарых илими мамлекеттик деңгээлде колго алынып, атайын мекемелер түзүлө баштаган.

1924- жылы Кыргыз автономиялуу облусу түзүлгөндөн кийин, билим берүү комиссариатынын алдында илимий иштерди координациялоо бөлүмү түзүлгөн. Бул жерде Касым Тыныстанов сыяктуу алгачкы окумуштуулар эмгектенишкен.

1928-жылы кыргыз таануу институту маданий курулуш институтуна айланып, тарых, тил жана адабиятты изилдөөнүн негизги очогуна айланган.

1932-жылы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунун (азыркы КУУ) ачылышы профессионал тарыхчы кадрларды даярдоого жол ачкан. 1940–1950-жылдар тарых илиминин толук кандуу институт катары калыптанышы Улуу Ата Мекендик согуш мезгилине жана андан кийинки жылдарга туш келет. 1943-жыл СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалы түзүлгөн. 1954-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясы негизделип, анын курамында Тарых институту өзүнчө илимий мекеме катары ишин баштаган.

Кыргызстандын тарыхнаамасы боюнча алгачкы эмгектердин бири – В.П. Шерстобитовдун, К.К. Орозалиевдин, Д.Ф. Винниктин «Очерк истории исторической науки в Советском Кыргызстане (1918-1960-гг.)» [11] аттуу китеби жарыкка чыккан. Аталган китептердин авторлоруна Кыргызстан тарыхынын маанилүү маселелеринин изилденүү деңгээлин аныктоо жана республикада тарых илиминин мындан аркы өнүгүү келечегин белгилөө максатыры коюлган. Көрүнүктүү окумуштуулар бул мезгилде С. Ильясов жана А. Хасанов сыяктуу илимпоздор кыргыз тарыхынын орчундуу маселелерин изилдешкен. Археолог А. Н. Бернштам баштаган экспедициялар Кыргызстандын аймагындагы байыркы маданияттарды жана шаарларды (мисалы, Бурана, Өзгөн) изилдеп, илимий

негиздерин далилдешкен. Этнограф С. М. Абрамзон [12] кыргыздардын теги, уруулук түзүлүшү жана каада-салты боюнча масштабдуу эмгектерди жараткан. Ошондой эле Кыргызстандын Орусияга кошулуу көйгөйлөрү, Кыргызстандагы падышалыктын колониялык саясаты, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы улуттук кыймылдардын мүнөзү боюнча республиканын окумуштуулары тарабынан жаралган тарыхый эмгектер изилденген.

Бул тарыхнаамалык изилдөөнүн пайда болушу Кыргызстандагы тарых илиминин тарыхынын калыптанышын түшүндүрүп, тарых илиминин өнүгүүсүнүн маанилүү этабын, анын белгилүү бир жетишкендиктерин күбөлөндүргөн жана анын андан ары өнүгүү жолдорун белгилеген. «Очерк истории исторической науки Советском Киргизстане» эмгегинин жарык көрүшү окумуштуулардын рецензияларында оң пикирлерди жараткан. Алсак, Б. Зима, И. Скляр жана Б. Чокушев китепке жазган өздөрүнүн рецензиясында: «рецензияланып жаткан китеп – мындай эмгекти жаратуунун алгачкы аракети, жана бул анын жарык көрүшүн республиканын илимий коомчулугу үчүн окуяга айландырат. Эгерде бул – жалпысынан Орто Азиядагы жана Казакстандагы союздук республикалардын тарыхы боюнча алгачкы иштердин бири, мындай түрдөгү биринчи жана азырынча жалгыз эмгек экенин эске алсак, анда ал советтик тарых илиминин көйгөйлөрүнө кызыккандардын бардыгы үчүн чоң кызыгууну туудурат деп моюнга алуу керек», - деп жазышкан. Ошону менен бирге, рецензиянын авторлору жарык көргөн китептин айрым кемчиликтерин белгилешкен. Мындан тышкары, рецензенттер жазгандай, эмгектин маанилүү кемчиликтеринин бири - И.В. Сталиндин инсандык культунын таасири аягына чейин жоюлган эмес. Иштин олуттуу кемчилиги катары, ошондой эле «бир катар учурларда республиканын тарыхынын айрым көйгөйлөрү боюнча изилдөөлөргө талдоо берилбестен, эмгектерди жана алардын авторлорун жөн гана санап өтүү менен чектелген аннотациялар берилгендиги» эсептелет. Алар тарабынан изилденген маселелердин чөйрөсүнө жалпы көрсөтмөлөр жана аталган көйгөйдүн азыркы абалынын кыскача мүнөздөмөсү берилген [13].

Эң байыркы, байыркы, орто кылымдар мезгилдери жана жаңы доор боюнча изилдөөлөр тууралуу жалпы маалыматтар «История Киргизской ССР» (1963 жана 1967-1968-жж.) китебинде [14] келтирилген. Мында XX кылымдын 60-жылдарына карата калыптанган кыргыз элинин тарыхынын көйгөйлөрүн изилдөөнүн жалпы жүрүшүнүн жана абалынын бүтүн, бирок кыскача мүнөздөмөсү берилген. Илимий тарыхнаамалык серепте Кыргызстандын тарых илиминин негизги тарыхый көйгөйлөрүнө арналган эң маанилүү эмгектер белгиленген. Автордук жамаат жарыяланган эмгектердин кеңири чөйрөсүн тартып, аларга кыскача мүнөздөмө берген, көйгөйлөрдүн айрым компоненттерин изилдөөдөгү жетишкендиктерди жана мүчүлүштүктөрдү белгилеген, республиканын тарых илиминин өнүгүүсүнүн жыйынтыктарын чыгарган.

«История Киргизской ССР» биринчи томунда (1968-ж.) Кыргызстан тарыхынын октябрь алдындагы мезгилинин илимий эмгектерин чагылдырган тарыхнаамалык очерк жайгаштырылган. Мында кыргыз элинин тарыхын

изилдөөгө алдыңкы орус илиминин жана маданиятынын өкүлдөрү П.П. Семенов-Тянь-Шанскийдин, Н.А. Северцовдун, А.П. Федченконун жана башкалардын кошкон салымы каралган. Октябрь алдындагы мезгилдеги кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхын изилдөөнүн абалы жалпысынан чагылдырылган, ошондой эле советтик мезгилдин тарыхнаамасы тарабынан Кыргызстандын революцияга чейинки тарыхынын көйгөйлөрүнүн изилдениши каралган. Корутундусунда авторлор мындай деп жазышкан: «Келтирилген серептен көрүнүп тургандай, Кыргызстандагы советтик тарыхнаама бир катар актуалдуу суроолорду жана көйгөйлөрдү коюп, иштеп чыкпастан, эң байыркы замандан 1917-жылга чейинки кыргыз элинин жана Кыргызстандын бүткүл тарыхый процесси чагылдырылган жалпылоочу эмгектерди да жаратты» [15].

Бул басылманын экинчи томунун биринчи китебинде кыргыз окумуштууларынын советтик мезгилдеги Кыргызстандын тарыхы боюнча илимий иштери каралган тарыхнаамалык очерк жайгаштырылган. Тарыхнаамалык очерктин авторлору кыргыз тарыхчылары тарабынан, негизинен, Октябрь революциясынын жана жарандык согуштун көйгөйлөрү, Кыргызстан Компартиясынын тарыхы, Улуу Ата Мекендик согуш мезгили жана согуштан кийинки республиканын өнүгүүсү иштелип чыккандыгын белгилешкен. Авторлор «советтик тарых илиминде советтик тарыхнаама чоң роль ойнойт. Советтик тарыхнааманын жаңы мезгили үчүн тарыхчылардын интенсивдүү чыгармачылык иши, тарых илиминин көтөрүлүшүнө жардам берген дискуссиялар жана талкуулар абдан мүнөздүү» деген жыйынтыкка келишкен[16].

Республиканы тарыхый, археологиялык жана этнографиялык изилдөөнүн жыйынтыктары Улуу Октябрь социалисттик революциясынын 40 жана 60 жылдыгына арналган юбилейлик басылмаларда жарыяланган [17]. Аларда Кыргызстан тарыхынын мурда чечилбеген көптөгөн маселелерин чагылдырууга мүмкүндүк бергендиги белгиленген.

Дал ушул XX кылымдын 50 -60-жылдарында, хрущевдук «жылымык» (оттепель) мезгилинде кыргыз тарыхнаамасы калыптанган деп айтууга болот Бирок, бул мезгилдин тарыхнаамасы маркстык методологиянын алкагында өнүгүүнү уланткан. Окумуштуулар мурдагыдай эле формациялык жана таптык мамилелерди, илимдин идеологиялашуусун, тарых менен саясаттын кошулуп кетишин колдонуп, «Марксты жаңыча окууга» гана аракет кылышкан. Т. Жуманалиев жазгандай, «тилекке каршы, биздин тарыхчылар марксизмдин чектелгендигин жана анын алкактарынын катуулугун көрө алышкан эмес, бул акыры келип догматизмге алып келген. Белгилүү болгондой, илимдеги догматизм – бул туюк жол».

Кыргызстан тарыхынын кыйла деталдуу тарыхнаамалык очерки беш томдук «Кыргыз ССР тарыхында» камтылган [18]. Кыргызстандын тарыхнаамасына арналган кеңири бөлүмдө тарыхый көйгөйлөрдүн ар кандай аспектилери боюнча илимий билимдердин топтолуу процесси көрсөтүлгөн. Авторлор тарабынан Кыргызстандын байыркы жана орто кылымдар тарыхынын, ошондой эле жаңы доордогу Кыргызстандын тарыхынын тарыхнаамасы кыскача

каралган. Тарыхнаамалык очеркте жарыяланган эмгектердин чоң чөйрөсү тартылып, аларга кыскача, бирок мазмундуу мүнөздөмө берилген, тарыхый көйгөйлөрдү изилдөөдөгү белгилүү бир жетишкендиктер белгиленген.

Айрым тарыхнаамалык сюжеттер бир катар макалаларда иштелип чыккан. Авторлор жалпысынан тарыхнаамалык фактыларды объективдүү талдоого, илимий көйгөйлөрдүн аз изилденген аспектилерин ачып көрсөтүүгө ийгиликтүү аракеттерди жасашат. Алсак, Кыргызстандын маданий революциянын тарыхнаамасынын маселелерине Ш.Т. Эсенгараева өз макаласын арнаган, [19]. ЖОЖдордун мезгилдүү басылмаларынын беттериндеги Кыргызстандын тарыхы В.П. Шерстобитов тарабынан каралган

Тарых илиминин 70–80-жылдардагы жалпы жогорулоосунун белгиси болуп бир катар тарыхый монографиялардын пайда болушу саналды, алардын авторлору өз китептерине изилденип жаткан темалар боюнча толук тарыхнаамалык серептерди киргизишкен. Алсак, белгилүү кыргыз тарыхчысы К. Усенбаев өзүнүн «Кыргыздардын коомдук-экономикалык мамилелери: XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башы» аттуу монографиясында кыргыз тарыхчыларынын изилденип жаткан көйгөй боюнча эмгектерине кеңири талдоо берген. Тарыхнаамалык изилдөөнүн оң жагы болуп авторлордун тигил же бул жоболорун баалоо үчүн тарыхый материалдарды чеберчилик менен пайдалануу, андан аркы изилдөөлөргө багытталган аз изилденген темаларды белгилөө саналат.

Кыргызстандын тарыхнаамасы боюнча эмгекти түзүүдө Ж. С. Бактыгулов 1984-1987-жж. жарык көргөн «Кыргыз ССР тарыхында» кабыл алынган тарыхтын мезгилдерге бөлүнүшүн карманган. Ошентип, анын окуу куралында Кыргызстандын тарых илиминин өнүгүүсү 1917-жылдан кийин, республикада Совет бийлигинин орношу менен башталат.

Автор бул этапта «кыргыз тарыхнаамасы Кыргызстандын илимий-изилдөө тарыхый адабиятында бекем орун алганын» белгилеген. Бул тез өнүгүп жаткан советтик тарых илиминин тармагы окуу дисциплинасы катары мыйзамдуу түрдө Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетинде окутулат.

Ошондой эле кыргыздардын XVII–XIX кк. тарыхын изилдөөгө Т.К. Кененсариев, Т.Н. Өмүрбеков, К.У. Усенбаев, Ж.М. Малабаев ж.б. тарыхчылар өз салымдарын кошушкан. Алардын эмгектеринде кыргыздардын этностук тарыхы, мамлекеттүүлүккө умтулуусу, боштондук күрөштөрү жана белгилүү тарыхый инсандардын (Ормон хан, Алымбек датка, Курманжан датка, Шабдан баатыр ж.б.) ролу чагылдырылган.

Эгемендүүлүк менен бирге тарыхты кайрадан, цензурасыз карап чыгуу мүмкүнчүлүгү түзүлдү, идеологиялык чектөөлөр алынып, тарыхый окуяларга объективдүү баа берүү, «ак барактарды» толтуруу башталды. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы сыяктуу ири даталар белгиленип, тарыхый аң-сезимди чыңдоо мамлекеттик саясаттын деңгээлине көтөрүлдү. Мурда тыюу салынган инсандардын (мисалы, Жусуп Абдрахманов, Иманалы Айдарбеков ж.б.) эмгеги бааланып, тарыхтын борборуна таптык кызыкчылык эмес, улуттук кызыкчылык коюла баштады.

Бүгүнкү күндө кыргыз тарыхнаамасы дүйнөлүк илимдин бир бөлүгү катары өнүгүп, жаңы археологиялык табылгалар жана архивдик маалыматтар менен байып жатат [20].

Жаңы сапаттык деңгээлге академик В. М. Плоскихтин эмгектери арбын [21]. В. М. Плоскихтин эмгектеринин өзгөчөлүгү - археологиялык маалыматтар менен жазма булактарды синтездеп караган. Ал жетектеген автордук жамааттар кыргыз тарыхынын фундаменталдык окуу китептерин иштеп чыгышкан.

XIX кылым - XX кылымдын башталыш мезгилде кыргыздын тарыхый ой-пикири салттуу санжырадан илимий изилдөөгө өтүү жолунда болуп, тарых негизинен уруулардын келип чыгышы жана генеалогиясы катары кабыл алынгандыгы С.Аттокуровдун эмгектеринде чагылдырылат. [22]

Кыргыз тарыхындагы эң трагедиялуу жана маанилүү окуя - 1916-жылкы көтөрүлүштү изилдөөдө К. Үсөнбаевдин архивтик эмгеги [23] жана Ж. Жакыпбековдун концептуалдык талдоосу чоң мааниге ээ. Ж. Жакыпбеков бул окуянын советтик доордогу бурмаланган жактарын ачып берип, эгемендүүлүк жылдарындагы тарыхнааманын жаңы багытын негиздеген. Ошондой эле Ж. Алымбаевдин изилдөөлөрү фольклордук булактарды илимий алкакта колдонуунун үлгүсү болуп саналат.

Кыргыздардын этногенезин жана орто кылымдардагы тарыхын тарыхнаамалык жактан негиздөөдө профессор Ө. Караевдин салымы теңдешсиз. Ал араб-перс булактарын талдоо аркылуу кыргыз тарыхынын хронологиялык алкагын кеңейткен [45].

Ал эми заманбап тарыхнааманын методологиялык маселелерин Ж. А. Утрекеева ийгиликтүү изилдеп келет [25]. Анын эмгектеринде тарыхый аң-сезимди деидеологизациялоо жана заманбап илимий парадигмаларды колдонуу маселелери көтөрүлөт.

Жыйынтыктап айтканда, ата-мекендик тарыхнаама Кыргызстандын тарыхый мурасын сактап калууда жана аны илимий негизде баалоодо башкы курал болуп саналат. Тарых илиминин өнүгүү жолу көрсөткөндөй, ар бир доордун өзүнө мүнөздүү жетишкендиктери жана кемчиликтери болгон. Мисалы, советтик мезгилдеги тарыхнаама идеологиялык алкакта чектелгенине карабастан, эбегейсиз зор фактылык материалдардын топтолушуна жана кесипкөй тарыхчылар мектебинин түзүлүшүнө жол ачкан.

Азыркы тапта тарыхчылардын алдында мурдагы бир жактуу көз караштардан арылып, архивдик документтердин жана жаңы табылган булактардын негизинде объективдүү тарыхты жазуу милдети турат. Ата-Мекендин тарыхнаамасы – бул тынымсыз өзгөрүп жана толукталып турган тирүү процесс. Элдин тарыхый аң-сезимин калыптандыруу, улуттук баалуулуктарды даңазалоо жана мамлекеттүүлүктү чыңдоо үчүн тарыхнаамалык изилдөөлөрдүн сапатын арттыруу зарыл. Демек, өткөндү калыс изилдөө – келечек муунга калтырылган эң баалуу илимий жана руханий мурас болуп кала берет.

Колдонулган адабияттар:

1. Джамгырчинов Б. Состояние и основные проблемы исторической науки в Киргизии // Известия Киргизского филиала Академии наук СССР. – Фрунзе, 1951. – Вып. 1. – С. 18-22.
2. Бартольд В. В. Киргизы (исторический очерк). – Фрунзе, 1927.
3. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2 / сост. К. Ташбаева, Л. Ведутова. – Бишкек: Айбек, 1998. – 704 с.
4. Бернштам А. Н. Историческая наука в Киргизии за 20 лет // Наука Киргизии за 20 лет (1926–1946 гг.). – Фрунзе, 1946. – С. 14-19.
5. Ильясов С. Состояние и задачи разработки истории Киргизии // Первая научная сессия Академии наук Киргизской ССР. – Фрунзе, 1955. – С. 9-14.
6. Табышалиев С. О состоянии и задачах исторической науки в Киргизии // Труды Института истории Академии наук Киргизской ССР. – 1955. – Вып. 1. – С. 6-9.
7. Зима Б. М. К вопросу становления советской историографии в Киргизии (20-е – середина 30-х гг.) // Материалы XII научной конференции профессорско-преподавательского состава Киргизского университета. Секция истории. – Фрунзе, 1964. – С. 43-49.
8. Шерстобитов В. П. Историческая наука в национальных республиках после XX съезда КПСС. Киргизская ССР // История СССР. – 1961. – № 5. – С. 226-236.
9. Кыбыров А. Археологическое изучение Киргизии // Известия Киргизского филиала Академии наук СССР. – 1947. – Вып. 2. – С. 7-11.
10. Бернштам А. Н. Из истории изучения древней истории Киргизстана // Известия Киргизского филиала Академии наук СССР. – 1947. – Вып. 7. – С. 10-14.
11. Бактыгулов Дж. К вопросу историографии коллективизации сельского хозяйства Киргизии // Материалы первой научно-практической конференции по библиотековедению и библиографии (25–26 мая 1967 г.). – Фрунзе, 1967. – С. 73-80.
12. Шерстобитов В. П., Орозалиев К. К., Винник Д. Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Кыргызстане (1918–1960 гг.). – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1961. – 145 с.
13. Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер / түз. Ө. Караев; котор. Д. Сулайманова, С. Мамбеталиев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 1999. – 896 б.

14. Зима В., Скляр И., Чокушев Б. О новом труде по истории Киргизии // Мугалимдер газетасы. – 1962. – 27 окт.
15. История Киргизской ССР: в 3 т. Т. 1. – Фрунзе: Кыргызстан, 1968. – С. 9–39.
16. История Киргизской ССР: в 5 т. Т. 1. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – С. 23–53.
17. Джуманалиев Т. Д. Проблемы и перспективы исторической науки в Кыргызстане // Вопросы Кыргызстана. – 2006. – № 1. – С. 8–15.
18. Эсенгараева Ш. Т. К вопросу истории историографии культурной революции в Киргизии // Труды Киргизского государственного университета. Серия историческая. – 1971. – Вып. 11. – С. 131–138.
19. Кыргызстан: энциклопедия. – Бишкек, 2001. – 540 б.
20. История кыргызов и Кыргызстана: учебник для вузов / отв. ред. В. М. Плоских. – 4-е изд., перераб. и доп. – Бишкек: Илим, 2003. – 384 с.
21. Атокуров С. Кыргыз санжырасы. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 214 б.
22. Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1967.
23. Караев О. Арабские и персидские источники IX–XII вв. о киргизах и Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1986. – 103 с.
24. Утрекеева Дж. А. Переосмысление методологии истории в Кыргызстане // Вестник КНУ. – 2009.
25. Жумабек кызы З. Цифровая история как новое направление исторического исследования // Международный научно-практический журнал “Научные открытия” 2026-1/1. – С. 7-14. – DOI 10.65996/topscience-2457/2026-1.1/7-14

Рецензент: тарых илимдеринин доктору, профессордун м.а. Самиева Ж.Д.

УДК: 343.985 (575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/21-29

Сотовалдиева С.Ш.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

Исаев Т.К.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

Закрайлова М.А.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

**МЕТОДИКА РАССЛЕДОВАНИЯ ДОВЕДЕНИЯ ДО САМОУБИЙСТВА В
РЕЗУЛЬТАТЕ ИЗНАСИЛОВАНИЯ: ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ МВД
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)**

Сотовалдиева С.Ш.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

Исаев Т.К.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

Закраилова М.А.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

**ЗОРДУКТООНУН НАТЫЙЖАСЫНДА ӨЗҮН-ӨЗҮ ӨЛТҮРҮҮГӨ ЧЕЙИН
ЖЕТКИРҮҮНҮ ИЛИКТӨӨ МЕТОДИКАСЫ: ПРОЦЕССУАЛДЫК
ЖАНА КРИМИНАЛИСТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕР (КЫРГЫЗ
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИИМНИН МАТЕРИАЛДАРЫ БОЮНЧА)**

S.Sh. Sotovaldieva

lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek

T.K. Isaev

lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek

M.A. Zakrailova

lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek

**METHODS OF INVESTIGATION OF SUICIDE BECAUSE OF RAPE:
PROCEDURAL AND CRIMINALISTIC ASPECTS (BASED ON THE
MATERIALS OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF THE
KYRGYZ REPUBLIC).**

Аннотация. В статье рассматриваются особенности расследования уголовных дел, возбужденных по фактам доведения до самоубийства или покушения на самоубийство, обусловленных ранее совершенным изнасилованием (статья 128 «Доведение до самоубийства» и статья 154 «Изнасилование» Уголовного кодекса Кыргызской Республики). Особое

внимание уделяется деятельности следственных органов по установлению причинно-следственной связи между фактом изнасилования и решением потерпевшего (потерпевшей) добровольно уйти из жизни.

Основными вопросами исследования являются: особенности выявления таких преступлений, когда факт изнасилования становится известен лишь после совершения потерпевшим (потерпевшей) самоубийства, что создает сложности при уголовно-правовой квалификации деяния; роль посмертной комплексной психолого-психиатрической экспертизы в установлении психического состояния потерпевшего (потерпевшей) перед смертью и определении влияния совершенного изнасилования на принятие решения о самоубийстве; а также методы сбора и оценки доказательственной базы, включая цифровые доказательства (переписку, публикации и сообщения в социальных сетях, личные дневники и иные материалы), подтверждающие факты шантажа, унижения человеческого достоинства либо психологического давления со стороны виновного лица.

Аннотация. макалада мурда жасалган зордуктоо себеп болгон суицид же ага кол салуу фактысы боюнча козголгон кылмыш иштерин иликтөөнүн өзгөчөлүктөрү каралат (КР Кылмыш-жаза кодексинин 128-беренеси "суицидге жеткирүү" жана 154-беренеси "зордуктоо"). Зордук-зомбулук менен жабырлануучунун өз ыктыяры менен жашоодон кетишинин ортосундагы себептик байланышты аныктоо боюнча тергөө бөлүмдөрүнүн иш-аракеттери бааланат.

Изилдөөнүн негизги маселелери: окуяны аныктоонун өзгөчөлүктөрү: зордуктоо фактысы өзүн-өзү өлтүргөндөн кийин гана белгилүү болгон квалификациядагы кыйынчылыктар.

Өлгөндөн кийинки психо-психиатриялык экспертиза: жабырлануучунун (жабырлануучунун) өлүм алдында психикалык абалын аныктоодо эксперттик изилдөөлөрдүн ролу жана зордуктоо аракеттеринин суицид жөнүндө чечим кабыл алууга тийгизген таасири.

Далилдер базасы: кылмышкердин шантаж, адамдык кадыр-баркты басынтуу же психологиялык кысым фактыларын колдогон санариптик далилдерди чогултуу ыкмалары (кат алышуу, социалдык медиа жазуулары, жеке күндөлүктөр).

Abstract. The article examines the specific features of investigating criminal cases initiated in connection with suicide or attempted suicide resulting from a previously committed rape offense (Articles 128 “Incitement to Suicide” and 154 “Rape” of the Criminal Code of the Kyrgyz Republic). Particular attention is paid to the activities of investigative authorities in establishing the causal link between the act of rape and the victim’s decision to take their own life.

The study focuses on several key issues: the peculiarities of detecting such crimes, especially when the fact of rape becomes known only after the victim’s suicide, which creates difficulties in legal qualification; the role of posthumous psychological and psychiatric examinations in determining the victim’s mental state prior to death and assessing the impact of the rape on the decision to commit suicide; and methods of

collecting and evaluating digital evidence, including correspondence, social media records, personal diaries, and other materials confirming facts of blackmail, humiliation, or psychological pressure exerted by the offender.

Ключевые слова: Кыргызская Республика, МВД КР, доведение до самоубийства, изнасилование, психолого-психиатрическая экспертиза, причинно-следственная связь, виктимология, методика расследования.

Негизги сөздөр: Кыргыз Республикасы, Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги, өзүн-өзү өлтүрүүгө жеткирүү, зордуктоо, психологиялык-психиатриялык экспертиза, себептик байланыш, виктимология, тергөө методикасы.

Keywords: Kyrgyz Republic, Ministry of Internal Affairs of the Kyrgyz Republic, incitement to suicide, rape, psychological and psychiatric examination, causal relationship, victimology, investigation methodology.

Одной из самых сложных тем в расследование изнасилования, это самоубийство в результате изнасилования своей ложностью доказывания: Главный вызов для следователя в Кыргызской республике – доказать, что именно действия насильника, а не иные жизненные обстоятельства, привели к трагедии [8, с. 162].

Необходимо применить криминалистические способы и методы:

Цифровая криминалистика: В современных реалиях Кыргызской республики критически важно исследование мобильных устройств жертвы на предмет кибербуллинга или шантажа интимными фото/видео после изнасилования.

Взаимодействие со СМИ: Особенности работы следствия в условиях общественного резонанса, который часто сопровождает подобные дела в Кыргызстане [1, с.3].

Расследование уголовных дел о доведении до самоубийства, ставшего следствием изнасилования (ст. 154 УК КР), является одной из самых сложных категорий в практике Следственной службы МВД Кыргызской Республики. Сложность заключается в необходимости установления прямой причинно-следственной связи между совершенным насилием и решением жертвы уйти из жизни [8, с. 163]. Специфика возбуждения уголовного дела

Зачастую факт изнасилования выявляется уже после совершения самоубийства.

Поводы: Предсмертные записки, сообщения в мессенджерах (WhatsApp, Telegram), заявления родственников, обнаруживших следы насилия на теле при омовении/подготовке к похоронам [2, с. 5].

Первоначальные действия: Следователь обязан немедленно назначить судебно-медицинскую экспертизу трупа для выявления биологических следов и травм, характерных для сексуального насилия. Методы расследования

А. Посмертная судебно-психологическая экспертиза «Психологическая аутопсия». Это основной метод доказывания доведения до самоубийства. Эксперты восстанавливают психологическое состояние жертвы перед смертью. Что изучает следователь: Личные дневники, переписки, активность в соцсетях.

Опрос окружения: Подруги, учителя, коллеги опрашиваются на предмет изменения поведения жертвы замкнутость, плаксивость, страх, появления у неё «секретов» или конфликтов с конкретными лицами.

Б. Цифровая криминалистика

В условиях КР преступники часто используют шантаж рассылка интимных фото или видео жертвы, как средство подавления воли после изнасилования. Это часто становится триггером суицида.

Действие: Изъятие и зеркальное копирование данных с телефонов жертвы и подозреваемого. Цель: поиск удаленных сообщений и медиафайлов, подтверждающих факт психологического давления.

В. Осмотр места происшествия. Помимо поиска следов суицида, следователь ищет признаки предшествующего конфликта или насилия: наличие разорванной одежды, следов борьбы. Биологические объекты сперма, волосы, слюна, не принадлежащие жертве.

Тактические способы доказывания причинной связи. Следователю необходимо доказать, что именно действия насильника, жестокое обращение, систематическое унижение достоинства, угрозы привели к фатальному исходу [3, с. 10].

Установление мотива: Часто в Кыргызской республике фактором суицида становится страх общественного порицания (феномен «уяты»). Следствие должно зафиксировать, распространял ли преступник сведения о насилии среди родственников или соседей жертвы.

Очная ставка: Проводится между подозреваемым и свидетелями, которые могли видеть жертву в подавленном состоянии сразу после инцидента.

Экспертиза вещественных доказательств: Исследование следов ДНК на одежде и теле жертвы для однозначной идентификации насильника [4, с.7].

Проблемы расследования в практике Кыргызской республике. Латентность: Родственники погибшей могут скрывать факт изнасилования из-за страха «позора семьи», что ведет к утрате доказательств. Уничтожение улики: Быстрое захоронение тела в соответствии с религиозными традициями без проведения должной экспертизы. Давление на следствие: Попытки «примирения» сторон со стороны родственников подозреваемого.

Рекомендации для следствия МВД КР. Междисциплинарный подход: Обязательное привлечение психологов кризисных центров для работы со свидетелями и пострадавшими (в случае попытки суицида). Спецподготовка: Обучение следователей тактике «деликатного допроса», исключая виктимблейминг (обвинение жертвы) [5, с. 8].

Взаимодействие с ИДН: Если жертва – несовершеннолетняя, координация с инспекторами по делам детей для выявления скрытых угроз в семье или окружении.

Назначение посмертной психолого-психиатрической экспертизы (ПППЭ) – это критически важный этап в расследовании дел о доведении до самоубийства, особенно если этому предшествовало сексуализированное насилие.

Такая экспертиза помогает установить причинно-следственную связь между действиями преступника и решением потерпевшей(его) уйти из жизни.

Постановление составляется следователем. В нем обязательно указываются: Основания: Описание фабулы дела, факт изнасилования, время, место, последующий суицид.

Объект исследования: Личные документы погибшей(его), медицинские карты, переписка в соцсетях, дневники, свидетельские показания о поведении перед смертью. Цель: Определение психического состояния человека в период, предшествующий самоубийству [6, с. 20].

Типовые вопросы эксперту. При расследовании цепочки «изнасилование, суицид» экспертам обычно задают следующие вопросы: Страдало ли лицо при жизни каким-либо психическим расстройством? В каком психоэмоциональном состоянии находился человек в период, предшествующий смерти? Имеется ли причинно-следственная связь между действиями обвиняемого (насилием) и развитием у потерпевшей (его) психического состояния, приведшего к суициду? Наблюдались ли у погибшей признаки депрессии, глубокого стресса или посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) после совершения в отношении нее преступления? Является ли состояние лица в момент, предшествующий самоубийству, следствием перенесенной психологической травмы, изнасилования?

Важные нюансы для следствия. Для того чтобы экспертиза была максимально точной, следователь должен предоставить экспертам: Показания свидетелей: Как изменилось поведение, замкнутость, плаксивость, раздача вещей, разговоры о смерти. Цифровой след: История браузера, сообщения в мессенджерах, часто именно там скрыты прямые улики психологического состояния.

Предсмертную записку: Если она есть, проводится также почерковедческая и лингвистическая экспертиза. Важно: Посмертная экспертиза – процесс сложный, так как эксперт не может лично пообщаться с объектом. Она строится исключительно на анализе «следов психики» в материальном мире.

Если подозреваемый признает факт контакта, но отрицает связь со смертью, его стратегия – «это был секс по согласию, а почему она это сделала – я не знаю». Задача – через детали разрушить эту логику.

План допроса подозреваемого. Установление обстоятельств знакомства и отношений. Цель: Показать отсутствие глубоких чувств или конфликтов, которые могли бы привести к суициду по иным причинам. Вопросы: Как долго вы знакомы? Какие отношения вас связывали? Были ли у жертвы причины для депрессии, о которых она вам говорила?

Детальный тайминг событий (Метод «Критического анализа»). Цель: Выявить несоответствия в его версии «добровольности». Вопросы: Опишите поминутно ваше нахождение с жертвой. Какое было у неё настроение до, вовремя и сразу после акта? Ловушка: Если он скажет «она была веселая», это будет противоречить показаниям свидетелей или записям камер, где виден стресс жертвы.

Реакция жертвы и применение силы. Цель: Зафиксировать следы борьбы или морального давления. Вопросы: Были ли на теле жертвы повреждения? Почему она плакала, если есть показания соседей о криках? Какие слова она произносила сразу после акта? Предъявление доказательств: Результаты СМЭ ссадины, гематомы, разрывы, которые не характерны для добровольного акта.

Поведение подозреваемого после совершения акта. Цель: Установить его осведомленность о тяжелом состоянии жертвы. Вопросы: Почему вы ушли и оставили её в таком состоянии? Пыталась ли она вас остановить? Угрожала ли она, что покончит с собой или заявит в милицию? Что вы ответили на её угрозы? Здесь важно выявить признаки статьи 115 УК КР – жестокое обращение или систематическое унижение достоинства.

Блок «Связь с суицидом» Очная ставка с фактами. Цель: Опровергнуть версию о «случайном совпадении». Вопросы: Вы знали, что для неё (в силу воспитания, религии или личных взглядов) это событие является фатальным? Предъявление: Если жертва оставила записку или отправила СМС, где прямо указывает на изнасилование как причину – спросите его мнение об этом. «Как вы объясните, что через 2 часа после встречи с вами она пишет, что не может смыть этот позор?» [7, с. 9].

Тактические рекомендации. Акцент на «Беспомощное состояние»: В Кыргызской республике, часто доказывают изнасилование через использование беспомощного состояния. Если жертва была запугана, подозреваемый будет утверждать, что «она не сопротивлялась». Нужно бить в то, что отсутствие сопротивления = воля, подавленная страхом. Психологический фон: Спросите, знал ли он о её психотипе. Если он скажет «да, она была ранимая», то он осознавал риск наступления тяжких последствий.

Демонстрация экспертизы: Упомяните, что посмертная психолого-психиатрическая экспертиза уже установила прямую связь между травмой и суицидом. Это часто заставляет подозреваемого начать оправдываться и менять показания.

Необходимо подготовить к допросу: Результаты осмотра места происшествия беспорядок, следы борьбы. Распечатки звонков и сообщений за последние 24 часа жизни жертвы. Заключение СМЭ о телесных повреждениях.

Заключение

В ходе диссертационного исследования был проведен комплексный анализ теоретических и практических проблем расследования доведения до самоубийства, ставшего следствием изнасилования. Полученные результаты позволяют сформулировать следующие выводы:

1. Совершенствование понятийного аппарата и законодательства

Анализ Уголовного и Уголовно-процессуального кодексов КР показал необходимость уточнения квалифицирующих признаков. Установлено, что психотравмирующее воздействие изнасилования является первичным звеном в механизме детерминации суицидального поведения жертвы.

Рекомендация: Закрепить в нормативных постановлениях Верховного суда КР четкие критерии причинно-следственной связи между совершенным половым преступлением и последующим суицидом (или попыткой).

2. Криминалистическая характеристика

Ключевым элементом характеристики является личность потерпевшей и её психоэмоциональное состояние после совершения насилия. Выделены типичные способы совершения преступления: от прямого шантажа (угроза огласки) до создания невыносимой морально-психологической обстановки. Определена специфика «следовой картины», которая включает не только материальные следы на месте происшествия, но и «идеальные следы» в цифровом пространстве (переписка в мессенджерах, социальные сети).

3. Особенности первоначального этапа расследования [8, с. 167]

Методика расследования должна базироваться на немедленном выдвижении версии о связи самоубийства с предшествующим насилием. Алгоритм осмотра: При осмотре места происшествия (суицида) необходимо искать не только предсмертные записки, но и биоматериалы, свидетельствующие о возможной половой связи (в том числе насильственной), а также следы борьбы. Специфика допроса: Разработаны тактические приемы допроса свидетелей из близкого окружения, направленные на выявление изменений в поведении жертвы после возможного изнасилования.

4. Роль судебных экспертиз

Центральное место в доказывании занимает комплексная психолого-психиатрическая экспертиза (посмертная). Она позволяет установить «пресуицидальное состояние» жертвы и подтвердить, что именно факт изнасилования стал тем триггером, который привел к фатальному решению.

Необходима обязательная интеграция данных судебно-медицинской экспертизы (для фиксации следов изнасилования) с выводами психологов.

5. Процессуальные аспекты и защита прав

В условиях правовой системы КР (с учетом институтов депонирования показаний и особенностей досудебного производства) предложены меры по обеспечению конфиденциальности данных о личности жертвы. Это необходимо для минимизации рисков «вторичной виктимизации», которая часто становится дополнительным фактором, подталкивающим пострадавшую к суициду.

Разработанная в диссертации методика позволяет систематизировать работу следователя, исключить обвинительный уклон или халатное отношение к делам о суицидах, и обеспечить неотвратимость наказания для лиц, чьи преступные действия привели к гибели потерпевших.

Литература:

1. Уголовный кодекс Кыргызской Республики: статьи, касающиеся изнасилований (ст. 154). Редакция Законов Кыргызской Республики от 9 августа 2022 г. № 89.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики: процедуры досудебного производства, расследования, обеспечения прав потерпевших. Закон КР от 28 октября 2021 г. № 126. – С. 1–60.

3. Закон Кыргызской Республики «Об органах внутренних дел» от 11 января 1994 г. № 1360 (последняя редакция 2024 г.). – С. 1–10.
4. Сманалиев К. М. Труды по уголовному процессу и криминалистике Кыргызской Республики: фундаментальные работы по методике расследования. – М., 1987. – С. 1–20.
5. Шамурзаев А. С. Защита прав потерпевших в уголовном судопроизводстве Кыргызской Республики: учебник. – Бишкек, 2010. – С. 1–27.
6. Хмелева М. Ю. Методика расследования доведения до самоубийства: психологические и криминалистические аспекты. – М., 2020. – С. 5–18.
7. Краснова Л. Б. Криминалистическая идентификация личности и расследование изнасилований. – М., 2003. – С. 2–34.
8. Сотовалдиева С. Ш., Сраждинова Н. М. Доведение до самоубийства в результате изнасилования: криминалистические и методические аспекты расследования // Илимий ачылыштар / Scientific Discoveries. – 2025. – № 2. – С. 162–167. – URL: https://topscience.edu.kg/index.php/filelink/fileman-files/2025-2_pravo/Сотовалдиева С.Ш., Сраждинова Н.М..pdf (дата обращения: 24.04.2026).

Рецензент: кандидат социологических наук, доцент Айтбаева П.М.

УДК: 343.98.06

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/29-37

Сотовалдиева С.Ш.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

Исаев Т.К.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

Закраилова М.А.

преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

**«ВНЕ ЗОНЫ ДОСТУПА: ПРОБЛЕМЫ РАССЛЕДОВАНИЯ
ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ В
ПСИХИАТРИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ»**

Сотовалдиева С.Ш.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

Исаев Т.К.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

Закраилова М.А.

окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

**"КИРҮҮ АЙМАГЫНАН ТЫШКАРЫ: ПСИХИАТРИЯЛЫК
МЕКЕМЕЛЕРДЕГИ ЖЫНЫСТЫК КОЛ ТИЙБЕСТИККЕ КАРШЫ
КЫЛМЫШТАРДЫ ИЛИКТӨӨ КӨЙГӨЙЛӨРҮ"**

S.Sh. Sotovaldieva

lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek

T.K. Isaev

lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek

M.A. Zakrailova

lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek

**"OUTSIDE THE ACCESS ZONE: PROBLEMS OF INVESTIGATING
CRIMES AGAINST SEXUAL INTEGRITY IN PSYCHIATRIC
INSTITUTIONS"**

Аннотация. психоневрологиялык профилдеги жабык медициналык мекемелерде сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттерди жасоо фактылары боюнча сотко чейинки иликтөө жана далилдерди чогултуу процесси.

Жабырлануучулардын жана күбөлөрдүн контингентинин өзгөчөлүгү мекемелердин өздөрүнүн жабылышы кылмыштар жашыруун (жашыруун), ал эми күнөөлүүлөр жазасыз калууга шарт түзөт.

Тергөөнүн негизги кыйынчылыктары:

Процессуалдык жөндөмдүүлүк: негизги тоскоолдук – оор психикалык бузулуулары бар адамдардын көрсөткүчтөрүнүн аныктыгын баалоо. Тергөө көбүнчө чыныгы окуяларды жана азаптуу фантазияларды (галлюцинация, ЭЛЕС) делимитациялоо көйгөйүнө туш болот.

"Унчукпай сүйлөшүү" жана корпоративдик этика: мекеменин кызматкерлери текшерүүдөн, дисциплинардык жазадан же мекеменин аброюн жоготуп албаш үчүн инциденттерди жашырышат.

Экспертизанын кыйынчылыктары: кылмыш жөнүндө кабарлоонун кечендеши (кээде бир нече жума же бир нече ай) биологиялык издерди чогултууга жана алгачкы соттук-медициналык экспертизаны жүргүзүүгө мүмкүн болбой калат.

Субъектинин көйгөйү: жабырлануучу да, чабуулчу да акыл-эси жайында эмес деп табылган бейтаптар болсо, жосундарды квалификациялоо кыйынчылыгы.

Ушул мекеменин кызматкерлери болбогон көз карандысыз психологдордун катышуусу менен сурактын атайын протоколдорун иштеп чыгуу зарылдыгы. Ошондой эле непалаттык аймактарда тышкы видеоконтролду күчөтүү жана бейтаптардын коопсуздугуна үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү үчүн көз карандысыз омбудсмен институтун милдеттүү түрдө киргизүү сунушталууда.

Негизги сөздөр: психиатриялык стационар, жыныстык кол тийбестик, жашыруун кылмыштуулук, соттук-психиатриялык экспертиза, Психикалык бузулуудан жапа чеккендер.

Abstract. The process of pre-trial investigation and collection of evidence on the facts of sexual violence in closed medical institutions of a neuropsychiatric profile. The specifics of the contingent of victims and witnesses, the closeness of the institutions themselves, create conditions in which crimes remain latent (hidden), and the perpetrators go unpunished.

The main difficulties of the investigation:

Procedural capacity: The main barrier is the assessment of the reliability of the testimony of persons with severe mental disorders. The investigation often faces the problem of distinguishing between real events and painful fantasies (hallucinations, delusions).

"Conspiracy of silence" and corporate ethics: Staff at institutions are often inclined to conceal incidents in order to avoid inspections, disciplinary action, or loss of the institution's reputation.

Examination difficulties: The delay in reporting a crime (sometimes for weeks or months) makes it impossible to collect biological traces and conduct an initial forensic examination.

The problem of the subject: The difficulty of qualifying acts if both the victim and the attacker are patients declared insane.

The need to develop special interrogation protocols with the participation of independent psychologists who are not employees of this institution. It is also proposed to strengthen external video monitoring in non-mandatory zones and to introduce the institution of independent ombudsmen for regular monitoring of patient safety.

Keywords: psychiatric hospital, sexual integrity, latent criminality, forensic psychiatric examination, victims with mental disorders.

Ниже представлена развернутая статья, написанная на стыке криминалистики, судебной психиатрии и уголовного права. Она освещает специфические преграды, с которыми сталкиваются следственные органы при работе в «закрытых» медицинских пространствах.

Вне зоны доступа: Специфика и трудности расследования половых преступлений в психиатрических стационарах

Преступления против половой неприкосновенности, совершаемые в стенах психиатрических лечебных учреждений, представляют собой одну из самых «темных» областей современной криминалистики. Стационары, призванные быть безопасной гаванью для уязвимых слоев населения, нередко становятся местом совершения тяжких деяний, которые годами остаются латентными. [1, с. 5].

1. Проблема доверия и «процессуальная хрупкость» жертвы

Главный барьер в расследовании – личность потерпевшего. Лица, страдающие тяжелыми ментальными расстройствами (шизофренией, бредовыми расстройствами, глубокой умственной отсталостью), часто воспринимаются следствием как «неблагонадежные» свидетели.

Дифференциация показаний: Следователю крайне сложно отделить реальные факты от симптомов болезни (галлюцинаций или конфабуляций – ложных воспоминаний). Стигматизация: Существует предубеждение, что пациент «все придумал». Это ведет к необоснованным отказам в возбуждении уголовных дел на этапе первичной проверки. Состояние беспомощности: Многие жертвы в силу закона признаются находящимися в беспомощном состоянии, что переводит преступление в категорию особо тяжких, но одновременно усложняет получение последовательных показаний [9, с. 120–121].

2. Корпоративная закрытость и «синдром круговой поруки»

Психиатрическая больница – это закрытая система. Когда преступление совершается сотрудником учреждения или когда администрация допустила халатность (например, совместное нахождение мужчин и женщин в острых отделениях), включаются механизмы самосохранения системы:

Уничтожение улик: Биологические следы могут быть «случайно» смыты в ходе гигиенических процедур, проводимых персоналом сразу после инцидента.

Медикаментозное подавление: Потерпевшему могут быть назначены повышенные дозы седативных препаратов, что делает невозможным проведение допроса «по горячим следам» и физически изменяет состояние жертвы [9, с. 121–122]. Давление на свидетелей: Другие пациенты, зависимые от врачей, легко поддаются внушению и могут менять показания.

3. Криминалистические и технические сложности

Специфика «режимного объекта» диктует свои условия сбора доказательств:

Слепые зоны видеоконтроля: Из соображений приватности видеокамеры редко устанавливаются в палатах и санитарных узлах – именно там, где совершается большинство посягательств [9, с. 122–123]. Сложность экспертизы: Психолого-психиатрическая экспертиза должна ответить на вопрос: могло ли лицо правильно воспринимать характер совершаемых с ним действий? Если ответ отрицательный, доказательная база часто рассыпается, так как защита апеллирует к «фантазиям» больного.

4. Субъектный состав: Пациент против Пациента

Особую сложность представляют случаи, когда агрессором выступает другой пациент. Здесь возникает юридическая коллизия: Оба лица могут быть признаны невменяемыми. Вместо реального наказания виновный получает лишь продление срока принудительного лечения. Для потерпевшего это означает продолжение нахождения в одном пространстве с насильником, что ведет к ретрауматизации.

Пути решения проблемы. Для преодоления «зоны недосягаемости» необходимы: Внедрение независимых служб защиты прав пациентов, имеющих право беспрепятственного доступа в стационары. Специализация следователей, работающих именно с жертвами, имеющими особенности ментального развития. Обязательная аудио- и видеофиксация всех допросов таких потерпевших в присутствии независимого психолога. [2, с. 10].

Расследование в этой сфере требует не только юридической жесткости, но и глубокого психологического такта. Пока общество и закон будут априори сомневаться в словах психиатрического пациента, эти учреждения будут оставаться «серой зоной» для правосудия.

Допрос потерпевшей по делу об изнасиловании в условиях психиатрического стационара требует особой тактики, учитывающей как специфику места совершения преступления, так и психофизическое состояние заявительницы.

Ниже представлен перечень контрольных вопросов, разделенный на смысловые блоки для обеспечения полноты доказательственной базы. [3, с.12].

1. Обстоятельства нахождения в лечебном учреждении. В каком отделении вы находились на момент происшествия? На каком режиме содержания вы находились (свободный выход, закрытое отделение, надзорная палата)? Какие лекарственные препараты вы принимали в день происшествия и накануне? (Важно для оценки способности осознавать характер действий). Какое было ваше самочувствие непосредственно перед случившимся (сонливость, заторможенность, ясность сознания)?

2. Обстановка и время совершения преступления. В каком именно помещении это произошло (палата, процедурный кабинет, санузел, коридор)? Было ли помещение заперто? Кто имел в него доступ? Какое было освещение? Слышны ли были посторонние звуки (голоса персонала, телевизор)? В какое время (точное или примерное – после обхода, перед обедом, во время тихого часа) это случилось?

3. Личность подозреваемого. Является ли нападавший сотрудником больницы, другим пациентом или посторонним лицом? Если это сотрудник: в какой одежде он был, называл ли себя, выполнял ли какие-то медицинские манипуляции перед этим? Если это пациент: из какого он отделения, как часто вы виделись ранее? Опишите особые приметы (татуировки, шрамы, запах, голос, дефекты речи).

4. Механизм совершения преступления (Объективная сторона). Под каким предлогом подозреваемый приблизился к вам? Применялось ли физическое насилие (удары, удерживание рук, придушивание)? Остались ли следы на теле? Выказывались ли угрозы (применения силы, лишения прогулок, назначения «тяжелых» уколов, продления срока лечения)? Использовал ли подозреваемый

ваше беспомощное состояние (физическую слабость, действие лекарств)? Опишите последовательность действий: характер сексуального контакта, использование средств контрацепции.

5. Поведение после случившегося. Что сказал или сделал подозреваемый сразу после акта? Кому первому из персонала или пациентов вы сообщили о случившемся? Какова была реакция медицинского работника, которому вы рассказали о происшествии? Меняли ли вы одежду, принимали ли гигиенические процедуры после этого (важно для фиксации биоматериала)?

Остались ли в помещении какие-либо предметы, принадлежащие подозреваемому?

Тактике допроса: Участие специалиста: Обязательно привлечение врача-психиатра (не из данного учреждения) для оценки возможности потерпевшей давать показания и понимания ею сути происходящего. [4, с. 8].

Фиксация состояния: В протоколе следует детально отразить эмоциональное состояние допрашиваемой. Проверка режима: Параллельно необходимо изъять график дежурств персонала, медицинскую карту потерпевшей и журнал назначений, чтобы сопоставить показания с реальным графиком приема препаратов и перемещений по отделению.

Если вам необходима помощь в составлении постановления о назначении судебно-психиатрической экспертизы для данной ситуации, я могу помочь с формулировкой вопросов эксперту. [5, с. 5].

Работа по делам о половых преступлениях в закрытых учреждениях – одна из самых сложных в следственной практике. Учитывая специфику, предложенный вами список вопросов, является крепкой базой, но его стоит дополнить специфическими аспектами, которые помогут «пробить» возможную круговую поруку персонала или опровергнуть версию о «галлюцинациях» пациентки.

6. Процедурный и медикаментозный контроль: «Делали ли вам инъекции (уколы) незадолго до случившегося? Кто именно из персонала это делал?»

«Привязывали ли вас к кровати (применялись ли меры стеснения) в этот день или непосредственно перед нападением?» «Заходил ли кто-то в палату под предлогом проверки вашего состояния или дачи таблеток в неурочное время?»

7. Пространственная ориентация и доступ: «Был ли у нападавшего ключ от помещения? (Слышали ли вы звук открывающегося замка?)». «Видели ли вы, чтобы кто-то из персонала оставлял дверь открытой или передавал ключи посторонним?». «Находились ли в это время другие пациенты в палате? Если да, почему они не проснулись/не вмешались? (Возможно, им тоже давали седативные препараты).» [6, с. 9].

8. Психологическое давление и сокрытие улик: «Говорил ли вам нападавший, что "вам всё равно никто не поверит, потому что вы больны"»?». «Предлагали ли вам после случившегося дополнительные лекарства, чтобы вы уснули?». «Угрожали ли вам переводом в отделение с более строгим режимом или применением болезненных процедур в случае разглашения?»

Изъятие видеоархивов: В современных стационарах часто стоят камеры в коридорах. Важно изъять записи не только за час «до» и «после», а за полные

сутки, чтобы отследить все перемещения персонала и посторонних. Очная ставка (с осторожностью): Проводить очную ставку между потерпевшей с психическим расстройством и подозреваемым (особенно если это врач/санитар) крайне рискованно. Рекомендуется использовать опознание в условиях, исключающих визуальное наблюдение опознаваемого опознающим (через стекло). Вещдоки в медучреждении: В больницах часто проводят уборку по графику. Нужно немедленно изъять постельное белье потерпевшей и одежду до того, как их отправят в прачечную.

Примерные вопросы для судебно-психиатрической экспертизы (СПЭ). При назначении экспертизы, вопросы эксперту: Страдает ли потерпевшая (ФИО) каким-либо психическим расстройством? Если да, то каким именно? Могла ли потерпевшая в силу своего психического состояния на момент совершения в отношении неё противоправных действий понимать характер и значение совершаемых с ней действий или оказывать сопротивление? Может ли потерпевшая с учетом её психического состояния правильно воспринимать обстоятельства, имеющие значение для дела, и давать о них показания? Имеется ли у потерпевшей повышенная склонность к фантазированию или внушаемости? Проект постановления о назначении судебно-медицинской экспертизы (СМЭ) для фиксации телесных повреждений и биологических следов. [7, с. 6].

Структурированный перечень вопросов для СМЭ, адаптированный под условия психиатрического стационара, где важно разграничить следы насилия от следов медицинских манипуляций.

При совершении преступления в больнице эксперту важно поставить вопросы, которые помогут исключить версию защиты о том, что травмы являются следствием «лечебного процесса» или «самоповреждения». Фиксация полового акта и биологических следов. Имеются ли на теле и одежде потерпевшей (ФИО) следы, характерные для совершения полового акта или иных действий сексуального характера? Имеются ли во влагалище, на слизистых оболочках или коже потерпевшей биологические выделения (сперма, слюна, пот), принадлежащие мужчине? Если да, какова их групповая принадлежность и ДНК-профиль? Имеются ли на теле потерпевшей повреждения в области половых органов, каков их характер, локализация и давность образования?

Фиксация признаков насилия и сопротивления. Имеются ли на теле потерпевшей повреждения (ссадины, кровоподтеки, раны)? Каков их механизм образования (удары, сдавливание, трение)? Могли ли данные повреждения возникнуть в результате борьбы или самообороны? Имеются ли на запястьях или лодыжках потерпевшей следы, характерные для связывания или применения мер физического стеснения (вязок, ремней)? Важно: Могли ли эти следы образоваться от стандартных медицинских манипуляций, предусмотренных режимом отделения?

Медикаментозный фактор (Токсикология). Имеются ли в крови или моче, потерпевшей следы наркотических, психотропных или сильнодействующих веществ на момент осмотра? Соответствует ли концентрация обнаруженных препаратов терапевтической дозе, назначенной лечащим врачом, или она

значительно превышена? Могло ли наличие данных веществ в организме привести потерпевшую в беспомощное состояние (сопор, глубокий сон, мышечная релаксация)? Алгоритм первоначальных следственных действий
Выемка медкарты, проверить лист назначений: какие препараты вводились в день ЧП. Осмотр места происшествия. Поиск следов биоматериала на постельном белье, в санузлах, на кушетках. Допрос персонала, выяснение, кто обладал ключами от палаты/кабинета в конкретную смену. Допрос соседей по палате. С учетом их диагнозов, но для фиксации самого факта присутствия постороннего. Особенности для законодательства КР (Кыргызской Республики). Согласно УПК КР, при назначении экспертизы потерпевшей, страдающей психическим расстройством, присутствие законного представителя или педагога/психолога при допросе и некоторых манипуляциях является обязательным условием для признания доказательств допустимыми. [8, с. 15].

1. Правовой статус и дефекты квалификации. Признак «беспомощного состояния»: Основным выводом является необходимость автоматического признания пациентов закрытых стационаров находящимися в беспомощном состоянии (ст. 154–155 УК КР / ст. 131–132 УК РФ). В диссертации следует обосновать, что зависимость от медицинского персонала и действие психотропных препаратов лишают жертву возможности оказывать сопротивление даже при сохранном сознании.

Проблема субъекта преступления: Особое внимание стоит уделить «горизонтальному» (пациент против пациента) и «вертикальному» (персонал против пациента) насилию. Выводом является необходимость ужесточения ответственности для медицинских работников, использующих служебное положение для совершения таких актов.

2. Криминалистические особенности и латентность. «Стены молчания»: Главная проблема – сверхвысокая латентность. Преступления скрываются администрацией учреждений во избежание скандалов и проверок.

Специфика следовой картины: В условиях стационара биологические следы часто уничтожаются под видом «гигиенических процедур» или «смены белья» до приезда следственной группы.

Вывод: Осмотр места происшествия в таких учреждениях должен проводиться с обязательным изъятием графиков дежурств, журналов выдачи лекарств и записей видеонаблюдения (при их наличии) за последние 72 часа.

Тактика следственных действий с особым субъектом. Допрос потерпевшего: Ключевым выводом является обязательное участие независимого психиатра (не из штата данного учреждения) и психолога. По показаниям пациентов с ментальными расстройствами часто выносится отказ в возбуждении дела из-за «недостоверности», что является дискриминацией. Судебно-психиатрическая экспертиза: Необходимо разработать методику оценки способности потерпевшего правильно воспринимать обстоятельства случившегося, отделяя бред/галлюцинации от реальных фактов физического воздействия.

Пути совершенствования и механизмы защиты. Внешний мониторинг: Предлагается наделить Национальный центр по предупреждению пыток (или

аналогичный орган) правом внезапных проверок закрытых психиатрических отделений на предмет выявления скрытых травм у пациентов.

Видеопотоколирование: Обязательное оснащение коридоров и общих зон стационаров системами видеонаблюдения с длительным сроком хранения архива (не менее 30 суток), доступ к которому имеет только прокуратура.

Право на жалобу: Создание механизмов подачи жалоб пациентами в обход администрации учреждения (например, специальные таксофоны или ящики для корреспонденции, вскрываемые только внешним омбудсменом).

Резюмирующий тезис: Эффективность расследования в «зонах вне доступа» возможна только при условии презумпции правдивости показаний пациента до тех пор, пока экспертизой не доказано обратное. Следствие должно исходить из того, что психиатрический диагноз не делает человека «неприкосновенным для закона» в роли потерпевшего.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Уголовный кодекс Кыргызской Республики: статьи, касающиеся изнасилований (ст. 154). Редакция Законов Кыргызской Республики от 9 августа 2022 г. № 89.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики: процедуры досудебного производства, расследования, обеспечения прав потерпевших. Закон КР от 28 октября 2021 г. № 126. – С. 1–60.
3. Закон Кыргызской Республики «Об органах внутренних дел» от 11 января 1994 г. № 1360 (последняя редакция 2024 г.). – С. 1–10.
4. Конышева Л. П. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. – М., 2020. – С. 1–40.
5. Дядюн К. В. Преступления против половой неприкосновенности и половой свободы личности. – М., 2024. – С. 3–21.
6. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии. – М., 1987. – С. 4–29.
7. Безручко Х. И. Исследования, касающиеся использования «беспомощного состояния» потерпевшего. – Ростов н/Д, 2007. – С. 1–30.
8. Ткаченко А. А. Вопросы судебно-психиатрической экспертизы жертв насилия. – М., 1969. – С. 5–17.
9. Сотовалдиева С. Ш., Абдуллаева Н. А. Вне зоны доступа: проблемы расследования преступлений против половой неприкосновенности в психиатрических учреждениях // Илимий ачылыштар / Scientific Discoveries. – Бишкек, 2025. – С. 119–129. – URL: https://topscience.edu.kg/index.php/filelink/fileman-files/2025-2_pravo/Сотовалдиева%20С.Ш.,%20Абдуллаева%20Н.А..pdf (дата обращения: 24.04.2026).

Рецензент: кандидат социологических наук, доцент Айтбаева П.М.

УДК: 001.32(575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/38-44

Тыныбекова А.Т.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Кыргызская Республика, г. Бишкек

Altynaitynybekova@20gmail.com

**ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В КИРГИЗСКОЙ ССР И
ИХ РОЛЬ (1940–1980-е гг.)****Тыныбекова А.Т.**

Магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

Altynaitynybekova@20gmail.com

**КЫРГЫЗ ССРИНДЕ ИЛИМИЙ МЕКЕМЕЛЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА
АЛАРДЫН РОЛУ (1940–1980-жж.)****Tynybekova A.T.**

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek City,

Altynaitynybekova@20gmail.com

**THE FORMATION OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS IN THE KYRGYZ SSR
AND THEIR ROLE (1940s–1980s)**

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются процессы формирования научных учреждений в Киргизской ССР в 1940–1980-е годы и их роль в социально-экономическом развитии. В советский период наука стала важной частью государственной политики, что способствовало формированию научной инфраструктуры в республике. Цель статьи – исследовать этапы становления научных учреждений, их основные направления деятельности и вклад в развитие национальной науки на основе историко-научного анализа. В работе рассматриваются создание Академии наук, деятельность отраслевых научных институтов, вопросы подготовки кадров и влияние идеологических факторов. В результате установлено, что научные учреждения, сформированные в данный период, сыграли ключевую роль в становлении научного потенциала Кыргызстана.

Аннотация. Бул макалада Кыргыз ССРинде 1940–1980-жылдар аралыгында илимий мекемелердин түзүлүшү жана алардын коомдук-экономикалык өнүгүүдөгү ролу кеңири талданат. Советтик доордо илим мамлекеттик саясаттын маанилүү бөлүгүнө айланып, республикада илимий инфраструктуранын калыптанышына шарт түзүлгөн. Макаланын максаты –

илимий мекемелердин пайда болуу этаптарын, алардын негизги иш багыттарын жана улуттук илимдин өнүгүшүнө кошкон салымын тарыхый-илимий негизде изилдөө. Изилдөөдө Илимдер академиясынын түзүлүшү, тармактык институттардын ишмердүүлүгү, кадрларды даярдоо маселеси жана идеологиялык факторлордун таасири каралат. Натыйжада, бул мезгилде түзүлгөн илимий мекемелер Кыргызстандын илимий потенциалынын калыптанышында негизги роль ойногону аныкталат.

Annotation. This article examines in detail the formation of scientific institutions in the Kyrgyz SSR during the 1940s–1980s and their role in socio-economic development. During the Soviet period, science became an important part of state policy, which contributed to the development of scientific infrastructure in the republic. The aim of the article is to analyze the stages of formation of scientific institutions, their main areas of activity, and their contribution to the development of national science based on historical and scientific analysis. The study considers the establishment of the Academy of Sciences, the activities of sectoral research institutes, issues of personnel training, and the influence of ideological factors. As a result, it is concluded that the scientific institutions formed during this period played a key role in shaping the scientific potential of Kyrgyzstan.

Ключевые слова: научные учреждения, Киргизская ССР, Академия наук, наука, институты, кадровая подготовка, развитие

Негизги сөздөр: илимий мекемелер, Кыргыз ССР, Илимдер академиясы, илим, институттар, кадрлар, өнүгүү

Keywords: scientific institutions, Kyrgyz SSR, Academy of Sciences, science, research institutes, personnel training, development

1940–1980-жылдар Кыргыз ССРинде илимдин институционалдык негизде калыптаныш мезгили болуп эсептелет. Бул мезгилде илимий мекемелер түзүлүп, илим мамлекеттик деңгээлде колдоого алына баштаган. Советтик башкаруу системасында илим өндүрүштү, айыл чарбасын жана коомдук турмушту өнүктүрүүнүн негизги фактору катары каралган [1, 45-б.]. Кыргызстанда илимий мекемелердин түзүлүшүнүн башаты 1943-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын филиалынын ачылышы менен байланыштырсак болот. Анткени, бул филиал республикадагы илимий иштерди уюштуруубиринчи борбор болуп, ар түрдүү тармактар боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алгачкы этапта географиялык, биологиялык, тарыхый жана этнографиялык изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулган [4, 23-б.]. Филиалдын ишмердүүлүгү республикадагы илимий изилдөөлөрдү системалаштырууга өбөлгө түзүп, илимий кадрларды даярдоого шарт жараткан. Мында союздук илимий борборлор менен байланыштар түзүлүп, Кыргызстанга алдыңкы илимий методдор киргизиле баштаган [2, 51-б.].

Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин калыптаныш процесси бир гана ички факторлор менен гана чектелбестен, жалпы союздук илимий саясаттын алкагында ишке ашырылган. Советтик бийлик илимди мамлекеттин өнүгүүсүнүн негизги кыймылдаткыч күчү катары карап, аны

борборлоштурулган тартипте башкарган. Бул шартта Кыргыз ССРиндеги илимий мекемелер союздук илимий системанын ажырагыс бөлүгү болуп, жалпы стратегиялык максаттарды ишке ашырууга багытталган [9, 54-б.]. Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин өнүгүшү илимий адистешүүнүн тереңдешти менен мүнөздөлгөн. Баштапкы мезгилде изилдөөлөр жалпы мүнөзгө ээ болсо, кийинки этаптарда ар бир илимий мекеме конкреттүү тармакка адистеше баштаган. Мындай адистешүү илимий иштердин сапатын жогорулатып, белгилүү бир көйгөйлөрдү терең изилдөөгө мүмкүндүк берген.

1954-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын түзүлүшү илимдин өнүгүшүндө жаңы этапты баштаган. Академия республикадагы илимий мекемелердин ишин координациялоочу негизги орган болуп калган. Илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө аймактык өзгөчөлүктөр да эске алынган.

1960-жылдардан тартып илимий мекемелерде тармактык бөлүнүү күчөгөн. Мисалы, жаратылыш илимдеринде геоботаника, гидрология, сейсмология сыяктуу өз алдынча багыттар калыптанып, ар биринин өз изилдөө объектиси жана методологиясы иштелип чыккан. Бул илимдин структуралык жактан өнүгүшүнө алып келген. Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан, географиялык жана экологиялык изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулган. Анын курамында геология, биология, тарых, тил жана адабият сыяктуу багыттар боюнча институттар түзүлгөн [1, 78-б.]. Тоо экосистемаларын изилдөө, суу ресурстарын пайдалануу жана жаратылыш байлыктарын коргоо маселелери илимий мекемелердин негизги багыттарынын бири болгон [7, 93-б.].

Ошондой эле, энергетика тармагында жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр да маанилүү роль ойногон. Гидроэнергетикалык ресурстарды изилдөө жана аларды пайдалануу боюнча сунуштар иштелип чыгып, республикадагы энергетикалык потенциалды өнүктүрүүгө шарт түзүлгөн [9, 78-б.]. Академиянын негизги милдети фундаменталдык жана колдонмо изилдөөлөрдү жүргүзүү болгон. Бул мезгилде илимий мекемелер экономикалык муктаждыктарга ылайык иш алып барып, өндүрүшкө керектүү илимий сунуштарды иштеп чыгышкан. Мисалы, геологиялык изилдөөлөр аркылуу жаңы кен байлыктар ачылып, республикадагы өнөр жайдын өнүгүшүнө шарт түзүлгөн [7, 34-б.].

Табигый илимдер тармагында илимий мекемелердин ролу өзгөчө чоң болгон. Геологиялык институттар Кыргызстандын аймагындагы минералдык ресурстарды изилдеп, алардын запасын аныктоого багытталган иштерди жүргүзүшкөн. Бул изилдөөлөрдүн негизинде көмүр, алтын жана башка пайдалуу кендердин запастары аныкталып, өнөр жай тармагында кеңири пайдаланылган [7, 52-б.].

Биология жана айыл чарба илимдери боюнча институттар да маанилүү иштерди жүргүзгөн. Алар жаңы өсүмдүк сортторун чыгаруу, мал чарбасын жакшыртуу жана жер ресурстарын натыйжалуу пайдалануу маселелерин изилдешкен. Бул илимий иштер айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшүнө олуттуу таасир тийгизген [3, 66-б.].

Гуманитардык илимдер тармагында илимий мекемелер улуттук маданиятты изилдөөнүн негизги борборлору болуп эсептелген. Тарых институту

кыргыз элинин тарыхын изилдеп, илимий негизде жазылган эмгектерди жарыялаган. Тил жана адабият институту кыргыз тилинин грамматикасын иштеп чыгып, адабий мурастарды системалаштырган. Элдик оозеки чыгармачылык да кеңири изилденип, манас таануу, фольклор жана этнография багыттарында ири эмгектер жаралган. Бул иштер улуттук маданиятты сактоого жана өнүктүрүүгө чоң салым кошкон [4, 57-б.].

Илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө маалымат алмашуу да маанилүү орунду ээлеген. Илимий конференциялар, симпозиумдар жана жыйындар өткөрүлүп, окумуштуулар өз тажрыйбалары менен бөлүшкөн. Бул илимий идеялардын өнүгүшүнө жана жаңы изилдөөлөрдүн пайда болушуна шарт түзгөн [6, 118-б.]. Социалдык илимдер тармагында жүргүзүлгөн изилдөөлөр коомдук процесстерди түшүнүүгө жардам берген. Демография, социология жана экономика багыттарындагы илимий иштер калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча мамлекеттик саясатты иштеп чыгууда колдонулган [3, 120-б.].

Илимий мекемелердин ичинде дисциплинардык интеграция да орун алган. Ар түрдүү тармактагы окумуштуулар биргелешкен изилдөөлөрдү жүргүзүп, комплекстүү көйгөйлөрдү чечүүгө аракет кылышкан. Мисалы, экологиялык маселелерди чечүүдө биологдор, географтар жана химиктер биргелешип иш алып барышкан. Илимий ишмердүүлүктүн уюштурулушунда башкаруу структурасы да маанилүү болгон. Ар бир институтта илимий кеңештер түзүлүп, изилдөө багыттары ошол кеңештерде бекитилген. Бул илимий иштердин системалуулугун камсыз кылган [1, 136-б.].

Кыргыз ССРинде илимий басылмалардын саны да көбөйгөн. Илимий журналдар жана жыйнактар аркылуу изилдөөлөрдүн жыйынтыктары коомчулукка жеткирилген. Бул илимий маалыматтарды системалаштырууга жана сактоого мүмкүнчүлүк берген [4, 85-б.]. Ошондой эле, илимий мекемелердин коомдогу ролу акырындык менен өсүп, алар билим берүү, маданият жана экономика тармактары менен тыгыз байланышта иш алып барышкан. Илимий жетишкендиктер күнүмдүк турмушка киргизилип, калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга таасир тийгизген [11, 92-б.].

Илимий мекемелердин түзүлүшүндө кадр маселеси эң негизги факторлордун бири болгон. Алгачкы жылдары республикада жогорку квалификациялуу адистер жетишсиз болуп, илимий иштер көбүнчө башка союздук республикалардан келген окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн. Бирок убакыттын өтүшү менен жергиликтүү кадрларды даярдоо системасы калыптанып, кыргыз улутунан чыккан адистер илимдин ар түрдүү тармактарында иштей баштаган [2, 96-б.].

Илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө кадрларды даярдоо маселеси өзгөчө орунду ээлеген. Жогорку окуу жайлары менен тыгыз байланышта иш алып барган илимий институттар жаш адистерди илимий ишке тартууга көмөк көрсөткөн. Көптөгөн кыргыз жаштары Москва жана Ленинград сыяктуу ири борборлордо билим алып, кийин республикада илимий иштерди улантышкан [2, 73-б.].

1950–1960-жылдары илимий кадрларды даярдоодо аспирантура институту кеңири өнүккөн. Жаш изилдөөчүлөр илимий жетекчилердин көзөмөлүндө диссертациялык иштерди жүргүзүп, илимдин өнүгүшүнө салым кошкон. Бул мезгилде илимий мектептер калыптанып, белгилүү окумуштуулар өзүнүн изилдөө багыттарын түзө баштаган [10, 112-б.].

Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин өнүгүшү билим берүү системасы менен тыгыз байланышта болгон. Жогорку окуу жайлары илимий кадрларды даярдоонун негизги булагы болуп, студенттер илимий иштерге эрте тартылган. Университеттер менен илимий институттардын ортосундагы кызматташтык илимий изилдөөлөрдүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзгөн. Мындай саясат улуттук илимий кадрлардын калыптанышына алып келген. Натыйжада, кыргыз улутунан чыккан окумуштуулар илимдин ар түрдүү тармактарында эмгектенип, республикадагы илимий потенциалды жогорулатышкан [5, 41-б.]. Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө социалдык жоопкерчилик да байкалган. Окумуштуулар коомдук маселелерге активдүү катышып, экологияны коргоо, ресурстарды үнөмдүү пайдалануу жана билим берүүнү өнүктүрүү боюнча сунуштарды беришкен [11, 108-б.]. Мындан тышкары, илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө илимий мурастарды сактоо маселеси да маанилүү болгон. Жыйналган маалыматтар архивдерде сакталып, кийинки муундар үчүн илимий база түзүлгөн. Бул илимдин үзгүлтүксүз өнүгүшүнө шарт түзгөн [5, 77-б.]

Советтик мезгилде илимий изилдөөлөр пландуу негизде жүргүзүлгөн. Ар бир илимий мекеме мамлекеттик тапшырмаларды аткарууга милдеттүү болуп, изилдөөлөрдүн багыты бобров тарабынан аныкталган [1, 115-б.]. Бул система илимди башкарууну жеңилдеткен менен, айрым учурда чыгармачылык эркиндикти чектеген. Илимий мекемелердин ишинде инновациялык элементтер да пайда боло баштаган. Жаңы технологияларды колдонуу, эксперименталдык ыкмаларды киргизүү жана изилдөө процессин автоматташтыруу сыяктуу аракеттер жүргүзүлгөн. Бул илимдин заманбап деңгээлге көтөрүлүшүнө өбөлгө түзгөн [7, 121-б.]. 1960–1970-жылдары илимий мекемелердин материалдык-техникалык базасы кыйла өнүккөн. Жаңы лабораториялар ачылып, заманбап жабдуулар орнотулган. Бул илимий изилдөөлөрдүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзгөн.

Илим менен өндүрүштүн байланышы күчөп, илимий жетишкендиктер практикада колдонулган. Айыл чарбасында жаңы технологиялар киргизилип, түшүмдүүлүк жогорулаган. Өнөр жай тармагында да илимий сунуштар өндүрүш процессин жакшыртууга жардам берген [3, 101-б.]. Илимий мекемелердин аймактык өнүгүүсү да маанилүү болгон. Аймактарда тажрыйба станциялары түзүлүп, жергиликтүү шарттарды изилдөө иштери жүргүзүлгөн [4, 62-б.]. Ошол эле учурда советтик идеология илимге таасирин тийгизген. Айрыкча гуманитардык илимдерде марксисттик-лениндик методология үстөмдүк кылган [3, 88-б.]. Бирок мамлекеттик колдоо илимдин материалдык базасын чыңдоого чоң мүмкүнчүлүк берген. Илимий мекемелер заманбап жабдуулар менен камсыз болуп, илимий иштердин көлөмү өскөн. 1980-жылдардын аягында

экономикалык кыйынчылыктар илим тармагына да таасир эте баштаган. Бирок буга чейин түзүлгөн илимий база өлкөнүн кийинки өнүгүшүнө негиз болуп калган [7, 88-б.].

Жыйынтыктап, төмөнкү корутундуларды чыгарууга болот:

1940–1980-жылдар Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин түзүлүшү жана өнүгүшү илимдин институционалдык негизинин калыптанышында чечүүчү мааниге ээ болду. Бул мезгилде илим мамлекеттик саясаттын маанилүү бөлүгүнө айланып, илимий изилдөөлөр өлкөнүн экономикалык, социалдык жана маданий өнүгүүсүнө багытталган.

Кыргыз ССР Илимдер академиясынын түзүлүшү жана анын курамындагы илимий институттардын ишмердүүлүгү республикадагы илимий иштерди системалаштырууга, алардын сапатын жогорулатууга жана жаңы илимий багыттарды өнүктүрүүгө шарт түздү. Айрыкча геология, биология, айыл чарба, тарых жана тил илимдери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр өлкөнүн өнүгүшүнө олуттуу салым кошту. Мындан тышкары, илимий кадрларды даярдоо системасынын калыптанышы улуттук илимдин өнүгүшүндө маанилүү роль ойноду. Жогорку окуу жайлары менен илимий мекемелердин өз ара байланышы күчөп, жергиликтүү адистердин саны көбөйдү. Бул өз кезегинде Кыргызстандын илимий потенциалынын өсүшүнө алып келди.

Кыргыз ССРинде 1940–1980-жылдары илимий мекемелердин түзүлүшү илимдин институционалдык негизинин калыптанышына алып келген. Илимдер академиясы жана анын курамындагы институттар республикадагы илимий изилдөөлөрдү системалаштырып, алардын натыйжалуулугун жогорулаткан. Табигый жана гуманитардык илимдердин жетишкендиктери өлкөнүн экономикасына жана маданиятына олуттуу салым кошкон. Кадрларды даярдоо системасы улуттук илимий потенциалды калыптандырган. Ошону менен бирге идеологиялык чектөөлөргө карабастан, бул мезгилде түзүлгөн илимий база бүгүнкү күндө да өз маанисин сактап келет. Социалдык илимдер тармагында жүргүзүлгөн изилдөөлөр коомдук процесстерди түшүнүүгө жардам берген. Демография, социология жана экономика багыттарындагы илимий иштер калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча мамлекеттик саясатты иштеп чыгууда колдонулган [3, 120-б.]. Жалпысынан алганда, бул мезгилде түзүлгөн илимий мекемелер жана алардын жүргүзгөн ишмердүүлүгү Кыргызстандын илимий системасынын пайдубалын түзүп, бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпой келет. Алар өлкөнүн туруктуу өнүгүшүнө жана илимий прогреске жетишүүсүнө негиз болуп калды

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыргыз ССРдин тарыхы. – Бишкек: Мамлекеттик басма, 1980. – 512 б.
2. Абдылдаев М. Советтик Кыргызстанда илимдин өнүгүүсү. – Бишкек, 1975. – 248 б.
3. Асанов Т. Кыргызстандагы илим жана билим берүү. – Бишкек, 1982. – 196 б.
4. Кыргыз ССР Илимдер академиясынын эмгектери. – Бишкек: Илим, 1954–1985.

5. Архивдик материалдар // Кыргыз Республикасынын Улуттук архиви. – Бишкек.
6. Эсенова Ж. Кыргыз тили жана адабият изилдөөлөрү. – Бишкек, 1978. – 224 б.
7. Бекмаматов К. Табигый илимдер жана Кыргызстандын ресурстары. – Бишкек, 1979. – 271 б.
8. Жунушалиев Ж. Кыргызстандын тарыхы. – Бишкек: Кыргызстан, 1999. – 384 б.
9. Осмонов О. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 412 б.
10. Плоских В.М. История Кыргызстана. – Бишкек: Раритет Инфо, 2004. – 528 с.
11. Акаев А.А. Наука и образование в Кыргызстане. – Бишкек, 2001. – 320 с.

Рецензент: тарых илимдеринин доктору, профессор Койчуманова Ч.У.

УДК: № 342.565(575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/44-50

Уланбекова Э.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Кыргызская Республика, г. Бишкек

ederaulanbekovna@gmail.com

СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Уланбекова Э.

Магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

ederaulanbekovna@gmail.com

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОТ БИЙЛИГИНИН: КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

E. Ulanbekova

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek C.

ederaulanbekovna@gmail.com

THE JUDICIARY OF THE KYRGYZ REPUBLIC: FORMATION AND DEVELOPMENT

Аннотация. В данной статье анализируются формирование и развитие судебной власти Кыргызской Республики в историко-правовом аспекте. В

исследовании рассматриваются особенности традиционной судебной системы кыргызского народа, взаимодействие суда казиев и суда биев в период Кокандского ханства, влияние судебных реформ Российской империи, а также этапы развития судебной системы в советский период. Кроме того, в статье анализируются структура, основные принципы и проводимые реформы судебной власти Кыргызской Республики в период независимости, а также определяется её роль в становлении правового государства. В результате исследования раскрывается взаимосвязь исторического формирования и современного развития судебной власти.

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин калыптанышы жана өнүгүшү тарыхый-укуктук аспекти талданат. Изилдөөдө кыргыз элинин салттык сот системасынын өзгөчөлүктөрү, Кокон хандыгынын мезгилиндеги казылар соту менен бийлер сотунун өз ара аракеттешүүсү, Россия империясынын сот реформаларынын таасири жана совет доорундагы сот системасынын өнүгүү этаптары каралат. Ошондой эле макалада эгемендүүлүк мезгилинен кийинки Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин түзүлүшү, негизги принциптери жана жүргүзүлгөн реформалар талданып, анын укуктук мамлекетти куруудагы ролу аныкталат. Изилдөөнүн жыйынтыгында сот бийлигинин тарыхый калыптанышы менен заманбап өнүгүүсүнүн өз ара байланышы ачып көрсөтүлөт.

Annotation. This article examines the formation and development of the judiciary of the Kyrgyz Republic from a historical and legal perspective. The study explores the characteristics of the traditional judicial system of the Kyrgyz people (based on customary law), the interaction between the courts of qazis and biys during the Kokand Khanate period, the impact of judicial reforms of the Russian Empire, and the stages of development of the judicial system during the Soviet era. In addition, the article analyzes the structure, fundamental principles, and reforms of the judiciary of the Kyrgyz Republic in the period of independence, and determines its role in the establishment of the rule of law. The study reveals the interconnection between the historical formation and the modern development of the judiciary.

Ключевые слова: Судебная власть, обычное право, суд биев, суд казиев, судебная система, судебная реформа, Кыргызская Республика.

Негизги сөздөр: Сот бийлиги, адат укугу, бийлер соту, казылар соту, сот системасы, сот реформасы, Кыргыз Республикасы.

Keywords: Judiciary, customary law, biy court, qazi court, judicial system, judicial reform, Kyrgyz Republic.

Сот бийлиги - бул мамлекеттик бийликтин өз алдынча бутагы болуп, ал мыйзамдардын так жана бирдей колдонулушун камсыз кылуу, жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо, ошондой эле коомдогу талаш-тартыштарды адилеттүү чечүү милдетин аткарат. Укуктук мамлекеттин негизги белгилеринин бири катары сот бийлиги мыйзамдуулуктун үстөмдүгүн камсыз кылууда өзгөчө мааниге ээ. Анын көз карандысыздыгы, адилеттүүлүгү жана

ачык-айкындуулугу коомдогу ишенимдин деңгээлин аныктоочу негизги факторлордон болуп саналат. Ошондуктан сот бийлигинин натыйжалуу иштеши мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнүн жана демократиялык принциптердин бекемделишинин ажырагыс шарты болуп эсептелет.

Адат укугу - бул элдин турмушунда калыптанган каада-салттардын, үрп-адаттардын жана моралдык нормалардын жыйындысы. Салттык сот бийлиги дал ушул нормаларга таянып иш жүргүзгөн. Ал расмий мыйзамдарга эмес, элдик түшүнүккө, адилеттүүлүккө жана коомдук баалуулуктарга негизделген. Бул системанын негизги өзгөчөлүгү - анын жазылбаган мүнөзү. Бардык эрежелер муундан-муунга оозеки түрдө берилип, элдин аң-сезиминде сакталган. Ошондуктан ар бир адам коомдо кандай жүрүм-турум кабыл алынарын жакшы түшүнгөн. Бул укуктук система көчмөн турмуштун шарттарына ылайык келип, коомдук мамилелерди жөнгө салууда негизги курал катары кызмат кылган. Адат укугунун негизинде адилеттүүлүк, улууларды урматтоо, коомдук ынтымакты сактоо сыяктуу баалуулуктар турган. Талаш - тартыштарды чечүүдө негизги максат тараптарды элдештирүү жана коомдук тең салмактуулукту калыбына келтирүү болгон.

Байыркы кыргыз коомунда адат укугунун нормаларын сактоочулар жана өткөрүп берүүчүлөр катары уруу башчылары - аксакалдар маанилүү ролду аткарышкан. Алар коомдук турмушта жогорку кадыр - баркка ээ болуп, адат укугунун эрежелерин жакшы билгендиктен, сот адилеттигин ишке ашырууда негизги фигуралардан болушкан. Дал ушул аксакалдар эл тарабынан шайланган бийлер катары кылмыштык да, жарандык да мүнөздөгү талаш - тартыштарды карап, чечим чыгарышкан. Мындай шартта сот бийлиги элдик мүнөзгө ээ болуп, коомдун ишенимине таянган [1, 290-б.].

Кыргызстандын түштүк аймагында, айрыкча Кокон хандыгынын үстөмдүгү мезгилинде, бийлер соту менен катар казылар соту да иш алып барган. Казылар соту негизинен ислам укугунун - шарияттын нормаларына таянып иш жүргүзүп, өз алдынча сот институту катары калыптанган. Казыларга каралуучу иштердин саны салыштырмалуу аз болгону менен, бул институт туруктуу иштеп, укуктук мамилелерди жөнгө салууда өз ордун ээлеген. Шарият соту казылар, муфтилер жана башка диний укук өкүлдөрү аркылуу ишке ашырылып, негизинен отурукташкан калктын ортосундагы талаш-тартыштарды чечкен. Ошол эле учурда айрым учурларда жарым көчмөн кыргыздар ортосундагы иштерди да кароого катышкан [6, 339-б.].

Кыргыз коомунда сот адилеттиги узак убакыт бою бийлер жана казылар тарабынан ишке ашырылып келген. Айрыкча XIX кылымга чейин кыргыз элинде соттун негизги милдеттерин дал ушул эки институт аткарып, коомдогу укуктук мамилелерди жөнгө салууда өз ара тыгыз байланышта иш алып барышкан. Бийлер соту адат укугуна таянса, казылар соту ислам укугунун нормаларына - шариятка негизделип, ар кандай талаш-тартыштарды чечүүдө колдонулган [3]. Белгилей кетүүчү жагдай, жогоруда көрсөтүлгөн тартип Кыргызстандын Россия падышачылыгынын курамына киргенге чейин сакталган. Башкача айтканда, кыргыз коомунда сот бийлиги узак убакыт бою салттык жана диний укуктун

негизинде өз алдынча өнүгүп, тышкы мамлекеттик укуктук системалардын түздөн-түз таасиринен салыштырмалуу эркин болгон. Бул өз кезегинде кыргыз элинин укуктук маданиятынын өз алдынчалуулугун жана тарыхый туруктуулугун далилдейт.

Россия империясынын бийлиги бул укуктук системаны толугу менен жоюуну максат кылган эмес. Тескерисинче, падышалык бийлик үчүн пайдалуу болгондуктан, адат укугунун айрым нормалары сакталып, расмий түрдө таанылган. Бул аркылуу империялык башкаруу жергиликтүү калкты көзөмөлдөөнү жеңилдетүүгө аракет кылган [1, 265-б.].

Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүн изилдөөдө өзгөчө көңүл советтик доордогу мамлекеттүүлүктүн калыптаныш этаптарына бурулат. Илимий адабияттарда Кыргызстандын мамлекет жана укук тарыхы негизинен эки ири мезгилге бөлүнөт: Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейинки жана андан кийинки этаптар [5, 11-б.]. Революцияга чейинки мезгилде кыргыз коомунун салттык укуктук түзүлүшү үстөмдүк кылса, революциядан кийинки мезгил социалисттик мамлекеттүүлүктүн калыптанышы жана өнүгүшү менен мүнөздөлөт. Бул экинчи мезгил өз ичинде бир нече этаптарга бөлүнүп, алардын ар бири конкреттүү тарыхый милдеттерди чечүү менен айырмаланат [5, 11–12-бб.].

XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып Кыргызстандын аймагында сот системасы олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин кыргыз жерлери Түркестан генерал-губернаторлугунун курамына кирип, административдик-аймактык жактан областтарга бөлүнгөн.

1886-жылы кабыл алынган «Түркестан жергесин башкаруу жөнүндөгү жобого» ылайык, аймактагы соттук түзүлүш кайра уюштурулуп, жергиликтүү элдер үчүн өзгөчө сот системасы киргизилген. Аталган жобонун негизинде бир нече жалпы империялык жана атайын сот органдары түзүлгөн. Алардын катарына аскердик соттук комиссиялар, соттук-административдик органдар, соттук бөлүмдөр, областтык башкаруу органдары, ошондой эле округдук соттор кирген [3]. Кыргызстандын аймагында сот адилеттигин ишке ашырууда Скобелев жана Верный шаарларында жайгашкан округдук соттор негизги ролду ойногон. Бул сот органдары империялык укуктун негизинде иш жүргүзүп, жергиликтүү калктын укуктук мамилелерин жөнгө салууда жаңы принциптерди киргизген. Ошентип, Россия империясынын курамына кирүү менен кыргыз коомундагы салттык сот системасы акырындап өзгөрүп, анын ордуна борборлоштурулган, мамлекеттик мүнөздөгү сот бийлиги калыптана баштаган. Бул мыйзамдар адат укугунун колдонуу чөйрөсүн чектеп, айрым учурларда анын нормаларын толугу менен жокко чыгарган. Натыйжада, кыргыз коомунда салттык сот системасы менен империялык сот системасы параллелдүү колдонулушу пайда болуп, сот системасынын мүнөзү өзгөрүүгө дуушар болгон. 1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин Кыргызстандын аймагында сот системасы түп-тамырынан өзгөрүүгө дуушар болгон. Совет бийлигинин орношу менен салттык сот институттарын жоюу жана жаңы социалисттик укуктук системаны түзүү процесси башталган. 1922-жылы Советтер Союзунун

Социалисттик Республикалары түзүлгөндүгү жөнүндө токтом кабыл алынып, анын алкагында сот түзүлүшүн бирдиктүү принциптерге ылайык реформалоо жүргүзүлгөн. Түркөстан АССРинин өкмөтү бийлер жана казылар соттору жөнүндөгү жоболорго өзгөртүүлөрдү киргизип, алардын ыйгарым укуктарын кыйла кыскарткан [3]. Бул реформалардын алкагында салттык сот институттарынын макамын өзгөртүү максатында «бий» жана «казы» деген терминдердин ордуна «элдик сот» түшүнүгү киргизиле баштаган [2, 204-б.].

Мисалы, советтик мамлекеттүүлүктүн алгачкы этабы Кыргызстандын феодализмден социализмге өтүү процесси менен байланыштуу болуп, бул мезгилде жаңы мамлекеттик органдар түзүлүп, укуктук негиздер калыптанган. Ошондой эле бул этапта улуттук мамлекеттүүлүктүн пайда болушу жана өнүгүшү башталган [5, 12-б.]. Мындан тышкары, кийинки этаптарда Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук системасынын бекемделиши, суверендүүлүктүн калыптанышы жана коомдук-саясий институттардын өнүгүшү жүргөн [5, 13–14-бб.].

Россия империясынын сот системасы кыргыз аймактарында колониялык башкаруунун инструменти катары да кызмат кылган. Сот органдары көбүнчө мамлекеттик бийликтин кызыкчылыктарын коргоого багытталган. Жергиликтүү калктын укуктары формалдуу түрдө таанылганы менен, иш жүзүндө теңсиздик көрүнүштөрү орун алган. Мындан тышкары жогорку кызматтарга негизинен орус чиновниктери дайындалган, жергиликтүү элдин өкүлдөрүнүн сот бийлигине катышуусу чектелген жана укуктук нормалар калктын салттык түшүнүктөрүнө дайыма эле шайкеш келе берген эмес.

Россия империясынын курамындагы сот системасы кыргыз коомунун укуктук өнүгүүсүндө маанилүү этап болуп саналат. Ал салттык укуктук институттарды толугу менен жойбостон, аларды жаңы, формалдуу укуктук система менен айкалыштырган. Ошол эле учурда бул система колониялык мүнөзгө ээ болуп, жергиликтүү калктын укуктук абалына эки тараптуу таасир тийгизген. Бул этап кийинки советтик жана заманбап сот системаларынын калыптанышына укуктук негиз түзүп берген.

1950-жылдардагы Кыргызстандын сот бийлигинин тарыхы СССР мезгилиндеги укуктук системанын алкагында калыптанган. Бул доордо Кыргызстан Кыргыз ССР макамына ээ болуп, анын мамлекеттик жана укуктук институттары союздук борбор тарабынан белгиленген принциптерге ылайык иш жүргүзгөн. Сот бийлиги социалисттик укуктун негизги институту катары мамлекеттик саясатты ишке ашырууда маанилүү ролду ойногон. Сот бийлигинин укуктук негизи катары СССР Конституциясы жана Кыргыз ССРинин Конституциясы кызмат кылган. Аталган нормативдик актыларда сот адилеттигин ишке ашыруунун негизги принциптери-социалисттик мыйзамдуулук, жарандардын мыйзам алдында теңдиги жана сот өндүрүшүнүн ачык-айкындуулугу белгиленген. Ошол эле учурда, бул принциптер практикалык ишмердүүлүктө мамлекеттик жана партиялык кызыкчылыктарга баш ийдирилген.

1950-жылдары сот системасы көп баскычтуу түзүлүшкө ээ болгон. Биринчи инстанция катары райондук жана шаардык деңгээлдеги эл соттору иш жүргүзүп, жарандык жана кылмыш иштеринин негизги бөлүгүн караган. Бул соттордо кесипкөй судьялар менен катар элдик заседателдер катышып, формалдуу түрдө элдик адилеттик принцибин камсыз кылган. Кийинки баскычта облустук соттор апелляциялык жана кассациялык инстанция катары төмөнкү соттордун актыларын кайра карап чыгуу укугуна ээ болгон. Сот системасынын эң жогорку звеносу катары Кыргыз ССРинин Жогорку соту эсептелип, ал сот практикасын жалпылоону жана бирдиктүү укук колдонуу саясатын камсыз кылган.

Бул мезгилде сот өндүрүшү бир катар өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлгөн. Биринчиден, Прокуратура органдарынын көзөмөлү өтө күчтүү болгон. Прокурорлор сот процесстерине активдүү катышып, мыйзамдардын так жана бирдей аткарылышын камсыз кылууга милдеттендирилген. Экинчиден, сот бийлиги идеологиялык функцияны да аткарып, социалисттик түзүлүштү бекемдөөгө багытталган. Бул, өз кезегинде, сот адилеттигинин мазмунуна саясий өңүт берип турган.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн мыйзам ченемдүү өнүгүшүнүн натыйжасында 1990-жылдын 15-декабрында мамлекеттик суверенитет жөнүндө декларация кабыл алынган. Бул документте Кыргызстан көз карандысыз жана эгемендүү мамлекет катары жарыяланып, өз алдынча мамлекеттик саясат жүргүзүүнүн негиздери аныкталган. 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө Декларация кабыл алынып, өлкөнүн толук саясий жана укуктук көз карандысыздыгы бекемделген. Бул тарыхый чечим мамлекеттин бардык институттарын, анын ичинде сот бийлигин өз алдынча өнүктүрүүгө кеңири мүмкүнчүлүк түзгөн [7].

Кыргыз Республикасынын сот системасынын заманбап түзүлүшү 1993-жылы кабыл алынган Конституциянын негизинде калыптанган. Бул негизги мыйзамга ылайык өлкөдө жаңы сот институттары түзүлүп, сот бийлигинин уюштурулушу так аныкталган. Атап айтканда, Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту жана Жогорку Арбитраждык соту түзүлүп, сот бийлигинин структурасы көп баскычтуу система катары калыптана баштаган. Ошол эле учурда Кыргыз Республикасынын сот системасынын өнүгүүсүн шарттуу түрдө үч негизги этапка бөлүп кароого болот. Биринчи этап (1991 - 2004-жж.) көз карандысыз сот бийлигинин негиздери калыптанып, жаңы институттар түзүлгөн мезгилди камтыйт. Экинчи этап (2004 - 2010-жж.) сот системасын реформалоо жана анын натыйжалуулугун жогорулатуу аракеттери менен мүнөздөлөт. Үчүнчү этап 2010-жылдан кийинки мезгилди камтып, анда сот бийлигин демократиялаштыруу, анын көз карандысыздыгын бекемдөө жана элдин ишенимин арттыруу багытында олуттуу өзгөрүүлөр жүргүзүлгөн [7].

Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун жана жалпы сот тутумунун көп жылдык тарыхы бул институттун мамлекет жана коом үчүн өзгөчө мааниге ээ экендигин айкын көрсөтүп турат. Тарыхый тажрыйба далилдегендей,

мамлекеттик органдар коомдун өнүгүүсүнө жараша өзгөрүп, заман талаптарына жооп берип турушу зарыл. Коомдук мамилелердин татаалдашуусу жана жаңылануусу сот бийлигине да жаңы талаптарды коюп, анын ишмердүүлүгүн үзгүлтүксүз өркүндөтүүнү талап кылат. Ушуга байланыштуу, Кыргыз Республикасынын Жогорку соту жана жалпы сот системасы келечекте да өзгөрүп жаткан шарттарга шайкеш келүү үчүн туруктуу өнүгүү жолунда болушу керек. Бул сот бийлигинин натыйжалуулугун жогорулатууга жана жарандардын укуктарын коргоону камсыз кылууга багытталган негизги шарттардын бири болуп саналат.

Сот системасынын өнүгүүсүнүн үзгүлтүксүз мүнөзүн тастыктаган мисалдардын бири катары 2025-жылдын 5-мартында Бишкек шаарында Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун катышуусунда өткөн Кыргыз Республикасынын судьяларынын XIII курултайын белгилөөгө болот [3]. Бул иш-чара сот бийлигин мындан ары өркүндөтүү, анын көз карандысыздыгын бекемдөө жана коомдун ишенимин арттыруу маселелерине арналган маанилүү аянтча болуп кызмат кылды. Ошентип, Кыргыз Республикасынын сот системасынын тарыхы - бул салттык укуктан башталып, заманбап укуктук мамлекеттин талаптарына жооп берген институтка чейин жеткен үзгүлтүксүз өнүгүү процесси болуп саналат. Бул процесс келечекте да улантылып, сот бийлигинин ролу коомдогу адилеттүүлүктү камсыз кылуунун негизги кепилдиги катары сакталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Борубашов Б. И. История государства и права Кыргызской Республики: в 1 т. – Бишкек, 2015. – 496 с.
2. Гродеков Н. И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области: юридический быт. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 284 с.
3. История Верховного суда Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Официальный сайт Верховного суда Кыргызской Республики](#) (дата обращения: 26.02.2026).
4. Кожоналиев С. К. Обычное право кыргызов. – Бишкек, 2000. – 312 с.
5. Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. – Фрунзе: Кыргызстан, 1965. – 368 с.
6. Сопубекова Н. Т. Судостроительство Кыргызстана в период нахождения его в составе Кокандского ханства и Российской империи (XIX–XX вв.). – Бишкек, 2010. – 214 с.
7. Типеров А. В. Становление и развитие судебной системы в Кыргызской Республике (1991–2012 гг.). – Бишкек, 2013. – 256 с.

Рецензент: тарых илимдеринин доктору, профессор Усупова Н.С.

УДК:947(575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/51-58

Элеманова Р.Т.

Преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

elemanovarimma@gmail.com**О ПРОВЕДЕНИИ «ДНЯ МАНАСА» В АЛТАЙСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ****Элеманова Р.Т.**

Окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

elemanovarimma@gmail.com**АЛТАЙ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНДЕ “МАНАС” КҮНҮН
БЕЛГИЛӨӨ ЖӨНҮНДӨ****R.T. Elemanova**

Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek

**ON THE CELEBRATION OF “MANAS DAY” AT ALTAI STATE
UNIVERSITY**

Аннотация. В данной статье рассказывается о проведении в 2015 году «Дня Манаса» в Алтайском государственном университете. В городе Барнауле Алтайского края, по инициативе студентов Алтайского государственного университета (АлтГУ), состоялось культурно-литературное мероприятие, посвящённое великому наследию кыргызского народа – эпосу «Манас».

Целью данного мероприятия было укрепление дружбы братских народов, прославление богатства родственных культур и расширение духовного мировоззрения молодёжи. Сегодня мы строим мост дружбы через культуру. Эпос кыргызского народа «Манас» – это всемирная ценность, воспевающая единство народов, справедливость и борьбу за свободу. Подобные мероприятия играют важную роль в воспитании студентов.

Великий памятник кыргызского духа – эпос «Манас» – является национальной гордостью кыргызского народа и входит в список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО как одно из самых объёмных устных произведений мира. Он повествует о героизме, мужестве и единстве народа. С целью распространения знаний об этом великом эпосе среди молодёжи

и донесения его ценностей до представителей разных народов, студенты организовали праздничный вечер под названием «День Манаса».

Аннотация. Төмөндөгү макалада 2015-жылы Алтай мамлекеттик университетинде “Манас” күнү белгилендиги тууралуу сөз болмокчу. Алтай крайынын Барнаул шаарындагы Алтай мамлекеттик университетинде (АлтМУ) студенттердин демилгеси менен кыргыз элинин дүйнөгө белгилүү улуу мурасы – “Манас” эпосуна арналган маданий жана адабий иш-чара өткөрүлдү. Бул иш-чаранын максаты – боордош элдердин достугун чыңдоо, тектеш маданияттардын байлыгын даңазалоо жана жаш муундардын руханий дүйнөсүн кеңейтүү болду. Бүгүн биз маданият аркылуу достук көпүрөсүн курабыз. Кыргыз элинин “Манас” эпосу – бул элдердин биримдигин, адилеттик жана эркиндик үчүн күрөштү даңазалаган дүйнөлүк баалуулук. Мындай иш-чаралар студенттерди тарбиялоодо чоң роль ойнойт.

Кыргыз рухунун улуу эстелиги “Манас” эпосу – кыргыз элинин улуттук сыймыгы, дүйнөдөгү эң көлөмдүү оозеки чыгармалардын бири катары ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастар тизмесине кирген. Ал баатырдык, эрдик жана эл биримдиги тууралуу баяндайт. Ушул улуу эпос тууралуу маалыматты жаштарга жайылтуу, анын баалуулуктарын ар түрдүү эл өкүлдөрүнө жеткирүү максатында студенттерге атайын “Манас күнү” деп аталган майрамдык кече уюштурушкан.

Abstract. This article discusses the celebration of “Manas Day” held in 2015 at Altai State University. In the city of Barnaul, Altai Krai, a cultural and literary event dedicated to the great heritage of the Kyrgyz people – the epic Manas – was organized on the initiative of students of Altai State University (ASU). The purpose of this event was to strengthen the friendship between brotherly peoples, to glorify the richness of related cultures, and to broaden the spiritual outlook of young people. Today, we are building a bridge of friendship through culture. The Kyrgyz epic Manas is a world cultural treasure that praises the unity of peoples, justice, and the struggle for freedom. Such events play an important role in the moral and cultural education of students. The great monument of the Kyrgyz spirit – the Manas epic – is the national pride of the Kyrgyz people and is included in the UNESCO list of Intangible Cultural Heritage as one of the most extensive oral works in the world. It tells about heroism, bravery, and the unity of the people. To spread knowledge about this great epic among young people and to convey its values to representatives of different nations, students organized a festive evening called “Manas Day.”

Ключевые слова: День Манаса, Алтайский государственный университет, история кыргызов, культура, идеология, воспитание.

Негизги сөздөр: Манас күнү, Алтай мамлекеттик университети, кыргыз тарыхы, маданият, идеология, тарбия.

Keywords: Manas Day, Altai State University, history of the Kyrgyz people, culture, ideology, education.

Алтай крайынын Барнаул шаарындагы Алтай мамлекеттик университетинин студенттери жана окутуучулары кыргыз элинин улуу мурасы болгон “Манас” эпосуна арналган маданий-адабий иш-чара өткөрүштү. Ал иш-чара 2015-жылдын, январь айында болду. “Манас күнү” деп аталган бул иш-чара, элдердин достугун жана маданияттардын өз ара байланышын чыңдоону көздөп, университеттин денгээлиндеги эн мыкты өткөн иш-чаралардан болду [1].

Иш-чара университеттин маданий борборунда өтүп, анда студенттер “Манас” эпосунан үзүндүлөрдү айтышып, кыргыз тилинде жана орус тилинде чыгармаларды аткарышты. Ошондой эле эпостун маанилүү бөлүгү болгон “Манастын Алтайда төрөлүшү” аттуу чакан сахналаштырылган оюн коюлуп, улуттук кыргыз бийлер жана музыкалык чыгармалар аткарылды [2].

Майрамга Алтай крайындагы кыргыз диаспорасынын өкүлдөрү, мугалимдер жана чет элдик студенттер да катышты. Бул иш-чаранын мааниси кыргыз элинин бай руханий дүйнөсүн көрсөтүп аны менен башкаларды тааныштыруу, улуттар аралык маданий көпүрөнү куруунун эң жакшы мүмкүнчүлүгү болуп калды.

Иш-чаранын жүрүшүндө “Манас” эпосунун тарыхый жана тарбиялык мааниси, элдердин биримдигин даңазалаган идеялары талкууланды. Университеттин жетекчилиги мындай маданий майрамдар жаштардын эл аралык достугуна, тилдерге жана салттарга болгон урматын арттыарын белгиледи. Иш-чаранын соңунда катышуучулар кыргыз улуттук даамдарынан ооз тийип, эстелик үчүн сүрөттөргө түшүштү. “Манас күнү” Алтай мамлекеттик университетинин жыл сайын өтүүчү салттуу маданий иш-чараларынын катарына кирди. Ал иш-чара менен бирге, улуттук буюм-тайымдардын көргөзмөсү, кыргыз китептеринин бет ачары анан албетте, кыргыз борбору катары уюшулган бир класстык бөлмөдө кийизден жасалган сүрөттөр илинди. Кийин ал борбордон, тарых илимдеринин доктору, профессор П.К. Дашковскийдин “Кыргызы на Алтае” аттуу китебинин бет ачарын да уюштуруп, автор жазган монографияда айтылгандай, Алтай крайындагы кыргыз элине тиешелүү эстеликтердин сериясы баяндалат [3].

“Манас” эпосу – кыргыз элинин улуттук сыймыгы, дүйнөдөгү эң көлөмдүү оозеки чыгармалардын бири катары ЮНЕСКОнун материалдык эмес маданий мурастар тизмесине кирген. Ал баатырдык, эрдик жана эл биримдиги тууралуу баяндайт. Ушул улуу эпос тууралуу маалыматты жаштарга жайылтуу, анын баалуулуктарын ар түрдүү элдердин өкүлдөрүнө жеткирүү максатында АлтМУнун студенттери атайын “Манас күнү” деп аталган майрам уюштурушкан.

Маданий көпүрө курган бул студенттер кайрадан экинчи жолу, крайдын илимий китепканасына кайрадан иш-чараны кайталап коюшту. Анда кыргыз, орус, тажик, түркмөн, өзбек, уйгур, казак жана башка улуттардын студенттери катышып майрамдык маанай эң жогорку денгээлде өттү. Программада “Манас” эпосунан көркөм айтуулар, улуттук ыр-бийлер, ооз комузда ойноо, инсценировка жана видеопрезентациялар көрсөтүлдү [4].

Студенттер “Манастын Алтайда төрөлүшү” аттуу эпизодду сахналаштырып, көрүүчүлөргө эпостун маанисин көркөм формада чагылдырды. Ошондой эле кыргыз элдик аспаптарында – комуз жана кыл кыякта аткарылган чыгармалар залдагы конокторду өзүнө тартып, жылуу атмосфера жаратты. “Манас” эпосу элдердин достугунун символу деп толук түрдө айта алат элем. Себеби, иш-чарага Алтай крайындагы башка улуттун өкүлдөрү, окутуучулар жана шаардагы башка окуу жайлардын студенттери да катышты. Алар “Манас” эпосунун баатырдык духу жана биримдик идеясы бардык элдерге жакын экенин белгилешти [5].

Университеттин эл аралык иштер боюнча проректору Р.И. Райкин иш-чаранын ачылышында мындай деди: “Бүгүн биз маданият аркылуу достук көпүрөсүн курабыз. Кыргыз элинин “Манас” эпосу – бул элдердин биримдигин, адилеттик жана эркиндик үчүн күрөштү даңазалаган дүйнөлүк баалуулук. Мындай иш-чаралар студенттерди тарбиялоодо чоң роль ойнойт.”

Жаштардын чыгармачылыгы жана ынтымагы өтө жорогу болду. Иш-чаранын соңунда катышуучулар кыргыздын улуттук тамактарынан дасторкон жайып, сүрөткө түшүп, бири-бирине ыраазычылыктарын билдиришти. Иш-чаранын уюштуруучулары бул майрам жыл сайын өткөрүлүп, университеттин маданий салтына айланарын белгилешти. Жергиликтүү калктын өкүлдөрү да ыраазычылык сөздөрүн айтышып, бизди алкап кайтышты [6, 643-б.].

“Манас күнү” Алтай мамлекеттик университетиндеги студенттердин маданий жана руханий активдүүлүгүнүн бир белгиси болду. Бул иш-чара кыргыз жана башка элдеринин ортосундагы достук, урмат жана өз ара түшүнүшүүнүн символуна айланды. “Манас” эпосунун идеялары – эл биримдиги, кайраттуулук жана мекенди сүйүү – бүгүн да жаштар үчүн жол көрсөтүүчү баалуулук бойдон калууда. Бул иш-чаранын максаты - боордош элдердин достугун чыңдоо, тектеш маданияттардын байлыгын даңазалоо жана жаш муундардын руханий дүйнөсүн кеңейтүү болду.

Кыргызстандан бул иш-чараны колдогон тарых илимдеринин доктору, профессор З.К. Курманов атайын куттуктоо сөз сүйлөп видео-куттуктоо жөнөткөн. Кыргызстандан Алтайга барып окуп жаткан студенттерге дем-күч, кайрат каалап, өткөрүлүп жаткан иш-чаранын ийгиликтүү өтүшүнө тилектештигин билдирген. Анан албетте, “Манас” эпосу дүйнөдө теңдеши жок экенин баса белгилеп, идеологиялык, тарбиялык маанисин баса белгилеген. Мындай колдоо биз үчүн эбегейсиз чоң бакыт эле [7, 352-б.].

“Манас” эпосу – кыргыз элинин эң байыркы, эң чоң жана дүйнөдөгү эң көлөмдүү эпостордун бири. Ал кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, дүйнө таанымын жана улуттук өзгөчөлүгүн терең чагылдырат. Эпосто кыргыз элинин байыркы доордогу жашоо образы, уруулар аралык мамилелер, элдин эркиндиги үчүн болгон күрөшү сүрөттөлөт.

Эпос кыргыз элинин эркиндик жана биримдик үчүн болгон күрөшүн даңазалайт. Ал аркылуу кыргыздардын жоо менен согуш, эл башкаруу, адилеттик, каармандык салттары тарыхый негизде берилет.

“Манас” – кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн, баатырдык духунун жана элдик биримдигинин символу.

Эпос аркылуу биз кыргыздардын X–XII кылымдардагы турмушун, маданий деңгээлин жана дүйнө таанымын биле алабыз.

Кыргызстандын тарыхы үчүн тарыхый изилдөөгө жаңы мамилелерди колдонуу өзгөчө актуалдуу [10, 9 б.].

Ал эми тарбиялык маанисин карап көрсөк. “Манас” эпосу жаш муундарды мекенди сүйүүгө, элге кызмат кылууга жана адеп-ахлакка чакырат. Ал патриоттук сезимди – мекенди, элди сүйүү сезимин күчөтөт. Каармандык, эрдик, адилеттик, мээримдүүлүк, доско берилгендик сыяктуу сапаттар эпосто кеңири даңазаланат.

Манастын, Каныкейдин, Бакайдын, Семетейдин жана башка каармандардын образы аркылуу эл жакшылыкка, акыйкаттыкка жана ынтымакка үндөлөт. Каныкей – “Манас” эпосундагы эң ыйык, акылдуу, сабырдуу жана каарман аял образдарынын бири. Ал Манастын жубайы, Семетейдин энеси. Каныкей ар дайым акыл-насаатчы, кеңешчи жана ишенимдүү жар катары сүрөттөлөт.

“Манас” – улуттук аң-сезимди, ата-бабанын мурасын урматтоону, салтты сактоону үйрөтөт. “Манас” эпосу – бул кыргыз элинин руханий энциклопедиясы. Ал элдин тарыхын гана чагылдырбастан, жашоонун жана адамдык нарктын үлгүсүн көрсөтөт. Ошондуктан анын тарыхый жана тарбиялык мааниси өтө зор – ал ар бир кыргыздын жүрөгүндө улуттук сыймык катары жашайт. “Манас” эпосунун башкы каарманы – Манас баатыр айкөлдүк (кең пейилдик, кечиримдүүлүк, эл үчүн жан аябастык) сапаттары менен элдин сүймөнчүгүнө айланган. Айкөл Манас душманына да кечирим менен мамиле кылган, элди бөлбөй, бардык уруулардын биригишин каалаган. Ал “менден кийин эл ынтымактуу болсун” деп эл биримдигин өз өмүрүнөн да жогору койгон. Айкөлдүк – Манастын эл башчысы катары эң негизги сапаты. Ал өз пайдасын эмес, элдин тагдырын ойлогон. Манас ар дайым эл биримдигине жана тынчтыкка умтулган.

Эпосто көп улуттардын ынтымагы “Манас” эпосунда кыргыз эли менен катар башка элдер да сүрөттөлөт – калмактар, кытайлар, ногойлор, өзбектер, түркмөндөр, тажиктер ж.б. Манас бул элдер менен согушуу гана эмес, тынчтык, достук мамиле түзүүнү да билген. Ал ар түрдүү уруулардын, элдердин өкүлдөрүн өзүнө жакын жолдош, кеңешчи кылып алган. Мисалы, Бакай – акылман кеңешчи, Алмамбет – башка элден чыккан, бирок Манаска берилген баатыр, жакын жолдошу болгон. Бул эпизоддор көп улуттуу элдердин ынтымакта жашоосунун үлгүсүн көрсөтөт. Демек, “Манас” – элдердин достугу жана биримдиги тууралуу да чыгарма болуп саналат.

Эпостогу дипломатиянын ролу, элдердин тынчтыгы, сүйлөшүү аркылуу бардык маселени чечүүнү даңазалайт. Манас согушту эмес, адегенде сүйлөшүүнү, элчилер аркылуу маселени чечүүнү туура көргөн. Ал душман менен сүйлөшүү, келишим түзүү, элчилерди жиберүү аркылуу акыл менен жеңүү

жолдорун тандаган. Бул – дипломатиялык мамиленин байыркы элдик формасы. Манас эл аралык мамилелерде адилеттик, урмат, сөзгө туруу принциптерин карманган.

“Манас” эпосу айкөлдүктүн – элдин биримдиги менен адамдык улуулуктун символу. Көп улуттардын ынтымагы – кыргыз элинин ачык мүнөзүн, достукка умтулуусун көрсөтөт. Ал эми дипломатиянын ролу – тынчтык, сүйлөшүү, адилеттик аркылуу эл башкаруунун акылман жолун даңазалайт.

Кыргыз элинин улуу манасчыларынын ичинен Саякбай Каралаев – “Манас” эпосун эң кеңири, эң терең жана көркөм формада айткан улуттук залкар манасчы. Анын “Манасты чагылдырган” чыгармалык ишмердиги кыргыз маданиятынын тарыхында өтө зор орунду ээлейт. Саякбай Каралаев (1894–1971) – кыргыздын улуу эл акыны жана манасчысы. Ал “Манас”, “Семетей”, “Сейтек” үчилтигин толук камтып, 500 миңден ашуун сап айтып берген. Саякбайдын айтуусундагы “Манас” эпосу – дүйнөдөгү эң чоң оозеки чыгарма катары таанылган. Ал ЮНЕСКОнун жана эл аралык фольклор изилдөөчүлөрүнүн баасы боюнча “адамдын эс тутумунун керемети” деп сыпатталган. Саякбай Каралаев Манастын образын жалаң баатырлык же согуштук көрүнүш катары эмес, адамдык сапаттары, акылмандыгы жана айкөлдүгү менен бирге сүрөттөйт. Анын, айтуусунда Манас эл-жерине берилген, ар бир кыргыздын тагдыры үчүн күрөшкөн улуу лидер катары көрсөтүлөт. Манас – айкөл баатыр. Саякбай Манасты душманга да кечиримдүү, эл үчүн өмүрүн арнаган эр катары ачат. Ал адилеттикти туу туткан, элди ынтымакка чакырган, эл ичиндеги биримдиктин символу катары сүрөттөлөт.

Каралаевдин айтуусунда Манас жөн гана каарман эмес, кыргыз элинин ыйык руху, улуттук намысы катары берилет. Же болбосо эпосту, элдин руханий кенчи катары баяндап берген. Анын айтуусу жүрөк менен чыккан чыныгы баян болгон. Образдарды сүрөттөөдө кубаттуу салыштыруулар, метафоралар, элдик накыл сөздөр кеңири колдонулган. Саякбай “Манасты” айтканда анын үнү, кыялы, мимикасы, ритми – баары чогуу элди өзүнө тартып, сахналык күчкө ээ болгон. Ошондуктан аны “Манастын жандуу образы” дешет – себеби ал Манасты айтып гана койгон эмес, анын образында жашаган. Саякбайдын шаңшыган үнү менен бүткүл дүйнө жүзү Манасты тааныды, Манасты укту, Манасты көргөндөй болду. Эмне деген энергияны аркасынын мураска калды [8, 120-б.].

Саякбай Каралаевдин айтуусундагы “Манас” эпосу Москва, Ленинград, Варшава, Париж, Пекин ж.б. шаарларда изилденип, басылып чыккан. Анын чыгармалары кийинчерээк текстке түшүрүлүп, жазма түрдө сакталган, бул кыргыз маданияты үчүн эбегейсиз мурас болуп калды. Саякбай Каралаев – Манастын улуу элчиси, ал өзүнүн үнү, эс-тутуму жана акылы менен кыргыз элинин руханий дүйнөсүн дүйнөгө тааныткан. Анын айтуусундагы Манас – бул элдин эрдиги, айкөлдүгү, адилеттиги жана биримдигин сүрөттөйт.

“Манас” эпосу жаш муундар үчүн өтө чоң тарбиялык мааниге ээ. Ал жөн гана баатырдык жомок эмес, кыргыз элинин өмүр мектеби, адамдык нарктын үлгүсү, жана улуттук руханий мурасы болуп саналат.

“Манас” эпосундагы эң негизги максат, баатырдардын – эл жерин коргоо болсо, азыркы жаштарга үлгү катары мекенди сүйүүгө, жерди, элди коргоого, өз элине кызмат кылууга үндөйт. “Манастай бол эл үчүн, мекен үчүн кызмат кыл” – деген идея жаштардын аң-сезимине терең сиңет.

Манас, Алмамбет, Чубак, Бакай сыяктуу каармандар жаштарды эр жүрөк, кайраттуу, тайманбас болууга чакырат. Эпос жаштарга кыйынчылыктан коркпоо, туура иш үчүн күрөшүү, жоктон бар жаратуу сыяктуу сапаттарды үйрөтөт. Манас – айкөл, кечиримдүү, адилеттүү баатыр. Ал душманына да ызаат менен мамиле кылган, элди бириктирген. Бул жаштарды кең пейил, мээримдүү, ак ниет болууга тарбиялайт.

Эпосто ар улут, ар уруу элдер Манастын алдында биригет. Бул жаштарга достук, ынтымак, биримдик, түшүнүшүү жана сабырдуулук сыяктуу сапаттарды сиңирет. “Ынтымак бар жерде күч бар” – деген элдик ой “Манас” аркылуу жаш муундарга жетет. Манас ар дайым Бакай атадан акыл сурап, Каныкейдин кеңешин угат, энесин урматтайт. Бул жаштарды ата-энеге урмат, улууга таазим, жашка камкордук көрсөтүүгө тарбиялайт. “Манас” эпосунда намыс, кадыр, уят, абийир сыяктуу түшүнүктөр абдан жогору турат. Бул жаштарды таза, адилет, намыстуу жана жоопкерчиликтүү болууга үндөйт. Эпос каармандары эмгек менен жашап, кыйынчылыкты сабыр менен жеңишет. Бул жаштарды эмгекчил, жоопкерчиликтүү, туруктуу болууга тарбиялайт.

Манас” эпосу – бул жаш муун үчүн руханий багыт, моралдык мектеп. Ал жаштарды – мекенди сүйүүгө, элге кызмат кылууга, адилеттикке жана айкөлдүккө, ынтымакка жана достукка, намыс менен жашоого үндөйт [9]. Албетте, Алтай мамлекеттик университетинде, Римма Элеманованын жетекчилигинде өткөрүлгөн “Манас күнү” Алтай мамлекеттик университетинде окуган чет жерлерден келген (20 дан ашык өлкөдөн келген) студенттердин, келечек муундардын кругозорун кеңейтип, кыргыз элинин баатырдык эпосу болгон “Манас” эпосунун мазмуунун аларга сиңирип, кыргыз кенчин дүйнөгө таанытуу – бул дагы да болсо кыргыздын атагын чыгаруу, жаңы жүз, маданият менен тааныштырып, аркабызда мурас, жакшы иш калтыруу бирден бир милдеттерибиз деп билебиз. Кыргыз жаштарынын маданий жана руханий активдүүлүгүнүн көрсөтүү, деги эле кыргыз дегенде, Кыргызстан дегенде башка өлкөдөн бизди жазбай таанып калууга аракет жана жумшак күч деп да айта алабыз. Алтай мамлекеттик университетинде өткөн жогорудагы иш-чара Кыргызстандык студенттер менен Борбордук Азия, кытай, африка өлкөлөрүнөн келген, Европа, Батыш, Чыгыш жана башка өлкөлөрдөн келген студенттер арасындагы достук, урмат-сый жана өз ара түшүнүшүүнүн символуна айланды. “Манас” эпосунун идеялары – эл биримдиги, көп улуттар ортосундагы достук мамиле, кайраттуулук, мекенге болгон сүйүү – бүгүн да жаштар үчүн жол көрсөтүүчү баалуулук бойдон калууда. Биз кыргыз жаштары – бактылуубуз себеби, ата-бабаларыбыздан калган эбегейсиз мурас болгон “Манас” эпосу (эпопеясы) бар. Ал мураста дүйнө жүзү үлгү катары ала турган кенч жатат. Ал бүткүл адамзаты үчүн руханий жана чексиз гүлазык. Аны сезип, туюу жөндөмү кыргызга гана берилгендей.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Расмий сайт Алтай мамлекеттик университети. Профессор З. К. Курмановдун «Манас күнүнө» арналган куттуктоосу [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [АлтГУ жаңылыгы](#) (караган күнү: 11.11.2025).
2. «Манас күнү» тууралуу видео-репортаж жарыяланган [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [АлтГУ жаңылыгы](#) (караган күнү: 12.11.2025).
3. «Манас күнү» өткөрүлө турган убакытка карата пресс-релиз [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [АлтГУ пресс-релизи](#) (караган күнү: 13.11.2025).
4. «Манас күнү» Алтай крайынын В. Я. Шишков атындагы универсалдык илимий китепканасында өткөрүлөрү тууралуу пресс-релиз [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [Барнаул шаарынын расмий порталы](#) (караган күнү: 13.11.2025).
5. Кыргызы на Алтае [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [АлтГУ жаңылыгы](#) (караган күнү: 13.11.2025).
6. Элеманова Р. Т. Чүй облусунун кыскача тарыхы // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2024. – № 4–3. – Б. 642.
7. Элеманова Р. Т. Чүй облусунун социалдык абалы // И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2024. – № 4–1. – Б. 352.
8. Элеманова Р. Т., Разилова Д. Р. Тамгалар даңктайт Манасты: башталгыч класстардын мугалимдери үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2024. – 124 б. – (Тамгалар сериясы).
9. Элеманова Римма ЭлТРде конокто (29.08.2018): түз эфирден алынган маалыматтар [Электрондук ресурс]. – Кирүү режими: [YouTube видеосу](#) (караган күнү: 17.11.2025).
10. Жумабек кызы З. Цифровая история как новое направление исторического исследования // Международный научно-практический журнал “Научные открытия” 2026-1/1. – С. 7-14. – DOI 10.65996/topscience-2457/2026-1.1/7-14

Рецензент: тарых илимдеринин кандидаты, доцент Малабаев С.К.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

УДК: 373.2: 37.018.1: 613.2:004

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/58-71

Аксайбек кызы А.

Магистрант

Нарынский региональный многопрофильный институт имени С. Нааматова

Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына

г. Бишкек, Кыргызстан

aksaibekovaajamal@gmail.com

**ОПЫТ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОГО
ПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ
ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ**

Аксайбек кызы А.

Магистрант

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (КУУ)

С. Нааматов атындагы Нарын аймактык көп тармактуу институту

Бишкек ш., Кыргызстан

aksaipekovaaijamal@gmail.com

**САНАРИПТИК ЧӨЙРӨ ШАРТЫНДА МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ
КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН ТУУРА ТАМАКТАНУУ МАДАНИЯТЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУДА ҮЙ-БҮЛӨНҮН ТАЖРЫЙБАСЫ**

Aksaipek kyzy A.

Master's Degree Student

S. Naamatov Naryn Regional Multidisciplinary Institute of

Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

Bishkek, Kyrgyzstan

aksaipekovaaijamal@gmail.com

**FAMILY PRACTICES IN THE FORMATION OF HEALTHY EATING
CULTURE AMONG PRESCHOOL CHILDREN IN THE DIGITAL
ENVIRONMENT**

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования культуры здорового питания детей дошкольного возраста в условиях современной цифровой среды. Анализируется влияние цифрового контента, рекламы и медиапотребления на пищевые привычки детей. Особое внимание уделяется роли семьи и педагогов в формировании навыков здорового питания. Рассматриваются риски цифрового маркетинга нездоровой пищи и необходимость развития медиаграмотности родителей. Делается вывод о необходимости комплексного педагогического подхода к воспитанию культуры здорового питания в условиях цифровизации общества.

Аннотация. Макалада заманбап санариптик чөйрө шартында мектепке чейинки курактагы балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү каралат. Санариптик контенттин, жарнаманын жана медиакеректөөнүн балдардын тамактануу адаттарына тийгизген таасири талданат. Үй-бүлөнүн жана педагогдордун туура тамактануу көндүмдөрүн калыптандыруудагы ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Туура эмес тамак-аштын санариптик маркетингинин коркунучтары жана ата-энелердин медиасабаттуулугун өнүктүрүүнүн зарылдыгы каралат. Коомдун санариптешүүсү шартында туура тамактануу маданиятын тарбиялоодо комплекстүү педагогикалык мамиленин зарылдыгы жөнүндө жыйынтык чыгарылат.

Abstract. The article examines the peculiarities of forming a healthy nutrition culture among preschool children in the modern digital environment. The influence of digital content, advertising and media consumption on children's eating habits is analyzed. Special attention is paid to the role of family and teachers in the formation

of healthy eating skills. The risks of digital marketing of unhealthy food and the need to develop parents' media literacy are considered. The conclusion is made about the need for a comprehensive pedagogical approach to the education of a healthy nutrition culture in the context of digitalization of society.

Ключевые слова: цифровая среда; дети дошкольного возраста; здоровое питание; медиапотребление; семейное воспитание; медиаграмотность; педагогика.

Негизги сөздөр: санариптик чөйрө; мектепке чейинки балдар; туура тамактануу; медиакеректөө; үй-бүлөлүк тарбия; медиасабаттуулук; педагогика.

Keywords: digital environment; preschool children; healthy nutrition; media consumption; family education; media literacy; pedagogy.

Киришүү. Заманбап коомдун санариптешүүсү ХХI кылымдагы эң ири социалдык трансформациялык процесстердин бири болуп саналат жана ал адамдын жашоо-турмушунун дээрлик бардык тармактарына, анын ичинде билим берүү, тарбиялоо, коммуникация жана үй-бүлөлүк мамилелер чөйрөсүнө олуттуу таасирин тийгизүүдө. Санариптик технологиялардын кеңири жайылышы балдардын жашоо образын, социалдашуу формаларын жана күнүмдүк жүрүм-турум моделдеринин калыптануу механизмдерин олуттуу өзгөрттү. Азыркы учурда мектепке чейинки курактагы балдар да мобилдик түзмөктөр, видеохостингдер, мультимедиялык платформалар, оюн тиркемелери жана жарнамалык контент аркылуу санариптик мейкиндиктин активдүү колдонуучуларына айланып жатышат.

Санариптешүү шартында балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандыруу маселеси өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. Тамактануу адамдын физиологиялык муктаждыгы гана болбостон, инсандын жалпы маданиятынын маанилүү компоненти катары каралат жана анын тарбия деңгээлин, жашоо образын жана баалуулук багыттарын чагылдырат. Туура тамактануу маданияты рационалдуу жана коопсуз тамактануу принциптерин сактоого, азык-түлүктү аң-сезимдүү тандоого жана ден соолукту сактоого багытталган билимдердин, көндүмдөрдүн, адаттардын жана жүрүм-турумдук багыттардын жыйындысын камтыйт.

Тамактануу жүрүм-турумунун негиздери биринчи кезекте үй-бүлөдө калыптанат, анткени ата-энелер баланын алгачкы социалдашуу субъектилери болуп эсептелет. Эрте куракта үй-бүлө баланын тамактануу режими, пайдалуу жана зыяндуу азыктар, тамактануу маданияты жана сергек жашоо образы тууралуу түшүнүктөрүн калыптандырат. Ата-энелер баланын рационун гана аныктабастан, күнүмдүк тамактануу практикалары аркылуу анын келечектеги жашоо адаттарынын калыптанышына түздөн-түз таасир этет.

Ошол эле учурда санариптешүү процесстери үй-бүлөлүк тарбиялоонун салттуу механизмдерин олуттуу өзгөрттү. Азыркы балдар тамак-аш тууралуу маалыматтарды үй-бүлө жана билим берүү чөйрөсү аркылуу гана эмес, санариптик медиаконтент аркылуу да активдүү кабыл алышууда. Социалдык

тармактар, видеоплатформалар, мультфильмдер, блогерлер, оюн тиркемелери жана интернет-жарнамалар балдардын тамактануу артыкчылыктарын калыптандыруунун маанилүү факторуна айланып бара жатат.

Айрыкча курамында кант, туз жана май көп болгон азык-түлүктөрдүн санариптик жарнамалары тынчсызданууну жаратууда. Көркөм визуалдык образдардын, оюн технологияларынын жана эмоционалдык таасир этүү механизмдеринин колдонулушу мындай контентти мектепке чейинки курактагы балдар үчүн өзгөчө жагымдуу кылат. Натыйжада санариптик чөйрө үй-бүлөлүк тарбияга атаандаш таасир көрсөтүп, балдардын туура эмес тамактанууга болгон кызыгуусун күчөтүүдө.

Заманбап балалык санариптик технологиялардын туруктуу катышуусу шартында өнүгүп жатат жана алар баланын күнүмдүк жашоосунун ажырагыс бөлүгүнө айланды. Санариптик түзмөктөр, интернет-платформалар, видеоконтент жана мобилдик тиркемелер балдардын эс алуу жана коммуникация формаларына гана эмес, алардын жүрүм-турумдук багыттарына, баалуулуктар системасына жана керектөөчүлүк артыкчылыктарына да таасир этүүдө. Мындай шартта санариптик чөйрөнүн мектепке чейинки курактагы балдардын тамактануу адаттарын калыптандырууга тийгизген таасири өзгөчө мааниге ээ болууда.

Бул маселенин актуалдуулугу балдар аудиториясына багытталган азык-түлүк жарнамаларынын санариптик мейкиндикте активдүү жайылышы менен дагы күчөп жатат. Заманбап санариптик платформалар мультфильмдерге, оюндарга, видеороликтерге жана көңүл ачуучу тиркемелерге интеграцияланган жарнамалык контент менен баланын үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүүсүнө шарт түзөт. Натыйжада жарнамалык таасир көзгө анча байкалбаганы менен, эмоционалдык жактан жагымдуу жана балдардын кабыл алуусу үчүн кыйла таасирдүү болуп калууда [12; 21, б. 781–805].

Илимий адабияттарда эрте курак тамактануу жүрүм-турумун калыптандырууда эң сезимтал мезгил катары каралары белгиленет, анткени дал ушул мезгилде туруктуу керектөө моделдери жана тамактанууга болгон мамиле түптөлөт. Ошону менен катар заманбап санариптик чөйрө үй-бүлө жана билим берүү мекемелери менен бир катар баланы тарбиялоонун кошумча факторуна айланып бара жатат [13, б.205–234; 1, б. 84–96].

Санариптик балалык маселелерине болгон кызыгуу өсүп жатканына карабастан, санариптик чөйрөдө балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандыруу көйгөйү, айрыкча үй-бүлөлүк-педагогикалык аспектте, жетиштүү деңгээлде изилдене элек. Илимий изилдөөлөрдө үй-бүлө менен санариптик чөйрөнүн өз ара байланышы, ата-энелердин медиакеректөөнү коштоосунун өзгөчөлүктөрү жана маалыматтык коом шартында балдардын тамактанууга болгон жоопкерчиликти түшүрүп берүү мамилесин калыптандыруунун педагогикалык механизмдери жетиштүү деңгээлде ачылган эмес.

Кыргызстан үчүн бул маселе өзгөчө мааниге ээ, анткени акыркы жылдары балдардын медиакеректөөсү тездик менен өсүп, үй-бүлөлүк тарбиялоо системасында санариптик мейкиндиктин ролу кеңейүүдө. Ошол эле учурда

мектепке чейинки курактагы балдардын тамактануу жүрүм-турумуна санариптик чөйрөнүн тийгизген таасири жана балдардын тамактануу маданиятын калыптандырууда үй-бүлөнүн ролу боюнча изилдөөлөр ата мекендик педагогикалык илимде али да фрагментардуу мүнөздө гана чагылдырылып келет. Бул жагдай аталган маселени мындан ары терең изилдөөнүн актуалдуулугун аныктайт.

Изилдөөнүн актуалдуулугу санариптешүү шартында балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандырууда үй-бүлөнүн ролун комплекстүү изилдөө зарылчылыгы, ошондой эле балдардын туура тамактанууга байланыштуу туруктуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө багытталган педагогикалык ыкмаларды иштеп чыгуу муктаждыгы менен шартталат.

Изилдөөнүн максаты – санариптешүү шартында балдардын туура тамактануу маданиятынын калыптануу өзгөчөлүктөрүн талдоо жана баланын тамактануу адаттарын тарбиялоодо үй-бүлөнүн ролун аныктоо.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер белгиленди:

- туура тамактануу маданиятынын педагогикалык категория катары маңызын ачып көрсөтүү;
- санариптешүүнүн жана медиачөйрөнүн мектепке чейинки курактагы балдардын тамактануу жүрүм-турумун калыптандырууга тийгизген таасирин кароо;
- балдардын тамактануу маданиятын калыптандыруу маселесин изилдөөдөгү чет өлкөлүк, россиялык жана кыргызстандык илимий ыкмаларды талдоо;
- санариптешүү шартында балдардын тамактануу адаттарын калыптандырууда үй-бүлөнүн жана ата-энелердин ролун аныктоо;
- заманбап санариптик чөйрөдө балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандыруунун негизги педагогикалык көйгөйлөрүн жана келечектерин аныктоо.

Изилдөө методдору. Изилдөөдө коомдун санариптешүүсү шартында балдардын туура тамактануу маданиятынын калыптануу өзгөчөлүктөрүн кароого мүмкүндүк берген илимий талдоонун теориялык методдору колдонулду.

Изилдөөнүн негизги методу катары балалыкты санариптештирүү, үй-бүлөлүк тарбия, медиакеректөө, балдардын тамактануу жүрүм-туруму жана туура тамактануу педагогикасы маселелерине арналган чет өлкөлүк, россиялык жана кыргызстандык илимий адабияттарды талдоо колдонулду. Изилдөөнүн жүрүшүндө санариптик чөйрөнүн балдардын тамактануу адаттарын калыптандырууга тийгизген таасирин караган илимий макалалар, монографиялар, эл аралык уюмдардын аналитикалык материалдары жана педагогикалык изилдөөлөр изилденди.

Ар түрдүү илимий ыкмаларды салыштыруу үчүн салыштырма талдоо методу пайдаланылып, анын негизинде заманбап шартта санариптик чөйрөнүн балдардын тамактануу маданиятын тарбиялоого тийгизген өзгөчөлүктөрү аныкталды.

Мындан тышкары үй-бүлөлүк тарбия жана балдардын туура тамактануу көндүмдөрүн калыптандыруу маселесине байланыштуу учурдагы теориялык ыкмаларды жалпылоого багытталган илимий маалыматтарды системалаштыруу методу колдонулду.

Изилдөөнүн жыйынтыктары. Чет өлкөлүк, россиялык жана кыргызстандык илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, коомдун санариптешүүсү шартында балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандыруу маселеси педагогика, психология, социология, медиакоммуникациялар жана коомдук саламаттык сактоо тармактарынын кесилишинде турган дисциплиналар аралык изилдөө багыты катары каралууда. Заманбап изилдөөчүлөр санариптик чөйрөнүн, үй-бүлөлүк тарбиянын жана медиакеректөөнүн балдардын тамактануу жүрүм-турумун калыптандырууга тийгизген таасири маселелерине көбүрөөк көңүл бурушуп, баланын тамактануу маданияты социалдык, педагогикалык, үй-бүлөлүк жана маалыматтык факторлордун комплексинин негизинде калыптанарын белгилешет.

Заманбап илимий ыкмалар туура тамактануу маданиятын рационалдуу тамактануу тууралуу билимдердин системасы катары гана эмес, тарбиялоо жана социалдашуу процессинде калыптануучу инсандын жалпы маданиятынын маанилүү бөлүгү катары карашат. Педагогикалык аспектиде туура тамактануу маданияты балдардын тамактануу режимин сактоо көндүмдөрүн, азык-түлүктү аң-сезимдүү тандоо жөндөмүн, пайдалуу тамактануунун ден соолук үчүн маанисин түшүнүүсүн жана туруктуу тамактануу адаттарын өнүктүрүүнү камтыйт. Изилдөөчүлөр мектепке чейинки курак тамактануу жүрүм-турумун калыптандырууда эң сезимтал мезгил экенин белгилешет, анткени дал ушул мезгилде күнүмдүк адаттардын жана керектөө моделдеринин негиздери түптөлөт.

Санариптешүү шартында балдардын тамактануу жүрүм-турумун калыптандыруу процесстери олуттуу өзгөрүүгө дуушар болууда. Эгер мурда тамактануу маданиятын тарбиялоодо негизги ролду үй-бүлө жана билим берүү чөйрөсү аткаrsa, азыркы учурда санариптик медиа, интернет-контент, социалдык тармактар, видеохостингдер, оюн платформалары жана санариптик жарнама барган сайын чоң таасир көрсөтө баштады. Натыйжада санариптик чөйрө балдардын керектөөчүлүк багыттарын жана тамактануу артыкчылыктарын калыптандыруунун маанилүү факторлорунун бирине айланып жатат.

Чет өлкөлүк илимий адабияттарды талдоо акыркы жылдары балалыкты санариптештирүү, медиакеректөө жана санариптик чөйрөнүн балдардын тамактануу жүрүм-турумун калыптандырууга тийгизген таасири маселелерине болгон кызыгуу кыйла өскөнүн көрсөтөт. Бул багыттагы эң кеңири иштелип чыккан маселелердин бири – азык-түлүктөрдүн санариптик маркетингин жана анын балдар аудиториясына тийгизген таасир механизмдерин изилдөө болуп саналат.

Бул маселени өнүктүрүүгө С. Калверт жана Т. Пемпек олуттуу салым кошушкан. Алар санариптик медиа чөйрөнү баланын социалдашуу процессинин

өз алдынча фактору катары карашат. С. Калверт өз эмгектеринде заманбап санариптик платформалар эмоционалдык жактан таасирдүү визуалдык контент, оюн механизмдери жана жашыруун жарнамалык стратегиялар аркылуу балдардын керектөөчүлүк багыттарын активдүү калыптандыраарын белгилейт. Изилдөөчү мектепке чейинки курактагы балдар психологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу көңүл ачуучу жана жарнамалык контентти толук айырмалай албай тургандыгын, бул санариптик маркетингдин балдардын тамактануу артыкчылыктарын калыптандырууга болгон таасирин күчөтөрүн белгилейт [13, б. 205–234].

Т. Пемпек жана С. Калверт жарнамалык оюндарды изилдөөдө жарнаманы санариптик оюн продуктуларына интеграциялоо балдардын жогорку калориялуу азыктарга карата оң мамилесин калыптандырып, жарнамалык маалыматты сын көз караш менен кабыл алуу деңгээлин төмөндөтөрүн далилдешкен [18, б. 633–637]. Изилдөөчүлөр санариптик жарнаманын оюн механизмдери баланын эмоционалдык катышуусун күчөтүп, жарнамалык таасирди балдардын кабыл алуусу үчүн анча байкалбаган формага айлантарын белгилешет.

Азык-түлүктөрдүн санариптик маркетинги маселесине Женнифер Л. Харрис өзгөчө көңүл буруп, азык-түлүктөрдүн санариптик маркетингин балдардын туура эмес тамактануу адаттарынын жайылышынын негизги факторлорунун бири катары карайт. Автордун изилдөөлөрүндө заманбап маркетинг стратегиялары балдардын белгилүү бренддерге жана азык-түлүк продукцияларына туруктуу эмоционалдык байланышын калыптандыруу үчүн социалдык тармактарды, видеохостингдерди, блогерлерди жана персоналдаштырылган жарнаманын алгоритмдерин активдүү колдонору белгиленет [16].

Изилдөөчү жарнама көңүл ачуучу контенттин бир бөлүгүнө айланып, анын натыйжасында бала аны көп учурда коммерциялык таасир катары кабыл албай каларын көрсөтөт.

Санариптик жарнама, тамактануу жүрүм-туруму жана балдардын семирүүсүнүн ортосундагы байланышты изилдөөгө Эмма Бойланд олуттуу салым кошкон. Автордун эмгектеринде кант, туз жана май көп камтылган азыктардын жарнамалары менен үзгүлтүксүз өз ара аракеттенүү жогорку калориялуу азыктарды көбүрөөк колдонууга жана туура эмес тамактанууга болгон туруктуу артыкчылыктардын калыптанышына алып келери белгиленет [12, б. 781–805]. Э. Бойланддын системалуу серептөөлөрүндө жана мета-анализдеринде балдардын медиакеректөөсү, жогорку калориялуу азыктарды көп колдонуу жана семирүү коркунучунун ортосунда өз ара байланыш бар экендиги далилденет.

Чет өлкөлүк изилдөөлөрдө үй-бүлөлүк тарбия жана ата-энелердин балдардын тамактануу адаттарын калыптандыруудагы ролу өзгөчө орунду ээлейт. Лиэнн Бирч үй-бүлөнү эрте куракта баланын тамактануу жүрүм-турумун калыптандыруунун негизги фактору катары карайт. Изилдөөчү ата-энелер балдарда тамактануу режими, пайдалуу жана зыяндуу азыктар, тамактануу маданияты жана сергек жашоо образы тууралуу алгачкы түшүнүктөрдү калыптандыраарын белгилейт [11, б. 539–549]. Л. Бирчтин эмгектеринде эрте

куракта калыптанган тамактануу адаттары жогорку туруктуулукка ээ болуп, баланын кийинки физикалык жана психологиялык өнүгүүсүнө таасир этери көрсөтүлөт.

Балдардын медиасоциализациясы жана үй-бүлөлүк тарбиянын санариптешүүсү маселелери Линн Шофилд Кларктын изилдөөлөрүндө каралат. Автор санариптик коом шартында үй-бүлө бала менен санариптик чөйрөнүн ортосундагы негизги ортомчу болуп каларын, ал эми ата-энелердин медиасабаттуулук денгээли балдардын медиакеректөөсүнүн өзгөчөлүктөрүнө түздөн-түз таасир этерин белгилейт [14]. Изилдөөчү санариптешүү шартында үй-бүлөлүк тарбиянын натыйжалуулугу экран убактысын көзөмөлдөө менен гана чектелбестен, ата-энелердин балдарда санариптик контентке карата сынчыл мамилени калыптандыруу жөндөмүнө да байланыштуу экенин көрсөтөт.

Эрте курактагы балдардын санариптик чөйрө менен өз ара аракеттенүүсү Сьюзан Дэнбинин эмгектеринде талданат. Изилдөөчү мектепке чейинки курактагы балдардын санариптик социализациясынын өзгөчөлүктөрүн карап чыгып, азыркы балдар мурунку муундарга салыштырмалуу санариптик түзмөктөр менен алда канча эрте өз ара аракеттене баштаарын белгилейт. Натыйжада санариптик чөйрө баланын күнүмдүк тажрыйбасынын ажырагыс бөлүгүнө айланууда [18]. Автор санариптик технологиялар балдардын жүрүм-турум моделдеринин жана коммуникативдик практикаларынын калыптанышына активдүү таасир этерин белгилейт.

Балдардын жашоо чөйрөсүнүн коммерциялашуусун жана медианын таасирин изилдөөгө Диана Левин олуттуу салым кошкон. Автор өз эмгектеринде заманбап санариптик индустрия көңүл ачуучу контент, жарнама жана оюн платформалары аркылуу балдардын керектөө маданиятын активдүү калыптандырып жатканын белгилейт [17]. Ал ата-энелердин жана педагогдордун медиасабаттуулугун коммерциялашкан санариптик чөйрөнүн терс таасиринен балдарды коргоонун эң маанилүү шарты катары карайт.

Ата-энелердин медиасабаттуулугу жана санариптик контентти көзөмөлдөө маселелери Джун Чжао, Улрик Лингс жана Найджел Шэдболт тарабынан изилденген. Авторлор көптөгөн ата-энелер балдардын санариптик активдүүлүгүн көзөмөлдөөдө кыйынчылыктарга дуушар болуп, жашыруун маркетинг, орнотулган жарнама жана балдардын мобилдик тиркемелериндеги персоналдаштырылган контент алгоритмдери тууралуу жетиштүү маалыматка ээ эмес экенин белгилешет [21]. Изилдөөчүлөр ата-энелердин санариптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү балдар үчүн коопсуз медиа чөйрөнү калыптандыруунун маанилүү шарты экенин баса белгилешет.

Азык-түлүктөрдүн санариптик маркетинги маселесине Дүйнөлүк саламаттык сактоо уюму да өзгөчө көңүл бурат. Уюмдун сунуштарында балдар кант, туз жана май көп камтылган азыктардын санариптик маркетингинин туруктуу таасирине кабылып, бул туура эмес тамактануу адаттарынын жана тамактануу жүрүм-турумунун бузулушунун калыптанышына алып келери белгиленет. Уюмдун документтеринде санариптик маркетинг салттуу жарнама формаларына салыштырмалуу балдарга кыйла узак жана жашыруун таасир

этери, анткени ал персоналдаштыруу жана аудиторияны эмоционалдык тартуу механизмдерин активдүү колдонору көрсөтүлөт [19].

Ошентип, чет өлкөлүк изилдөөлөр негизинен санариптик маркетингдин, медиакеректөөнүн жана жашыруун жарнаманын балдардын тамактануу жүрүм-турумуна тийгизген таасирин, ошондой эле баланын санариптик чөйрө менен өз ара аракеттенүүсүн жөнгө салууда үй-бүлөнүн ролун талдоого багытталган.

Чет өлкөлүк изилдөөлөрдөн айырмаланып, россиялык илимий адабияттар балалыкты санариптештирүүнү кеңири педагогикалык жана социалдык контекстте карап, санариптик социалдашуу, үй-бүлөлүк тарбия, ата-энелердин санариптик компетенттүүлүгү жана санариптик чөйрөдө баланын педагогикалык коопсуздугу маселелерине өзгөчө көңүл бурат.

Балдардын өнүгүүсүнө санариптик технологиялардын тийгизген таасирин изилдөөгө Д.А. Бухаленкова, А.Н. Веракса жана Е.А. Чичина олуутуу салым кошушкан. Алар экран алдында өткөрүлгөн убакыттын, физикалык активдүүлүктүн, уйкунун сапатынын жана мектепке чейинки курактагы балдардын тамактануу жүрүм-турумунун өз ара байланышын карашат. Авторлор балдардын санариптик түзмөктөр менен өз ара аракеттенүү убактысынын көбөйүшү физикалык активдүүлүктүн төмөндөшү, тамактануу режиминин бузулушу жана жогорку калориялуу азыктарды көбүрөөк колдонуу менен коштолорун белгилешет. Изилдөөчүлөр санариптик чөйрө баланын жашоо образына жана күнүмдүк адаттарынын калыптанышына комплекстүү таасир тийгизет деген жыйынтыкка келишет [1, б.84–96].

Россиялык изилдөөлөрдө ата-энелердин жана балдардын санариптик компетенттүүлүгү маселеси да маанилүү орунду ээлейт. Г.У. Солдатова, Т.А. Нестик, Е.И. Рассказова жана Е.Ю. Зотова өз эмгектеринде ата-энелердин санариптик сабаттуулук деңгээли балдардын медиакеректөөсүнүн өзгөчөлүктөрүнө жана алардын санариптик чөйрөсүнүн коопсуздугуна түздөнтүз таасир этерин белгилешет [9.б.27–35]. Авторлор үй-бүлөнү баланын санариптик маданиятын калыптандыруучу эң маанилүү социалдык институт катары карап, ата-энелерде жоопкерчиликтүү медиакеректөө көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн зарылдыгын баса белгилешет.

Үй-бүлөлүк медиатарбия маселелери Т.Л. Гаврилова жана Н.А. Машанованын изилдөөлөрүндө каралат. Авторлор азыркы ата-энелер санариптик чөйрөдө баланы коштоодо санариптик тобокелчиликтер жана санариптик контенттин таасир механизмдери тууралуу жетишсиз маалымдуулуктан улам кыйынчылыктарга туш болушарын белгилешет. Изилдөөчүлөр балдардын медиатарбиясы маселелеринде үй-бүлөгө педагогикалык колдоо көрсөтүүнүн зарылдыгын белгилешет [3, б. 36].

Ата-энелердин медиасабаттуулугун калыптандыруу маселеси санариптик доордо балдарды тарбиялоонун маанилүү шарты катары Р.Е. Жангалиеванын эмгектеринде каралат. Изилдөөчү коомдун санариптешүүсү үй-бүлөнүн балдар үчүн коопсуз медиачөйрөнү түзүүгө жана маалыматты сынчыл кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө болгон жоопкерчилигин күчөтөрүн белгилейт [5, б. 49–63].

Үй-бүлөнүн медиа билими маселелерине И.В. Челышева өзгөчө көңүл буруп, санариптик чөйрөдө баланы тарбиялоонун маанилүү шарты катары ата-энелердин медиамаданиятын калыптандыруунун зарылдыгын белгилейт. Автор үй-бүлөнүн медиасабаттуулук деңгээлинин төмөн болушу балдардын санариптик жарнаманын жана деструктивдүү контенттин таасирине көбүрөөк кабылуусуна алып келерин көрсөтөт [10, б.184].

Ошентип, россиялык изилдөөчүлөр балалыкты санариптештирүүнү билим берүү, үй-бүлөлүк тарбия, санариптик коопсуздук жана балдардын күнүмдүк практикаларынын калыптанышы менен байланышкан татаал педагогикалык жана социалдык процесс катары карашат. Бирок санариптик чөйрөнүн балдардын тамактануу маданиятына тийгизген таасири жана баланын тамактануу адаттарын калыптандырууда үй-бүлөнүн ролу ата мекендик педагогикалык илимде жетиштүү деңгээлде иштелип чыккан эмес.

Кыргызстандын заманбап изилдөөлөрүндө да сергек жашоо образын калыптандыруу, үй-бүлөлүк тарбия жана мектепке чейинки курактагы балдардын өнүгүүсү маселелерине олуттуу көңүл бурулууда. Акыркы жылдары өлкөдө балдардын рационалдуу тамактануусу, сергек адаттарды тарбиялоодо үй-бүлөнүн ролу жана ата-энелердин баланын ден соолугун сактоо маселелериндеги маалымдуулугун жогорулатуу боюнча кызыгуусу өсүүдө.

Кыргызстандагы эл аралык уюмдардын жана мамлекеттик түзүмдөрдүн колдоосу менен жүргүзүлгөн изилдөөлөр үй-бүлө балдардын тамактануу жүрүм-турумун калыптандыруунун негизги фактору бойдон каларын көрсөтөт. Эрте курактагы балдардын тамактануусу боюнча UNICEF Kyrgyzstan уюмунун отчетунда ата-энелердин маалымдуулук деңгээли баланын тамактануу сапатына, рационунун ар түрдүүлүгүнө жана туруктуу тамактануу адаттарынын калыптанышына түздөн-түз таасир этери белгиленет [8].

Ушуга окшош жыйынтыктар Бириккен Улуттар Уюмунун Дүйнөлүк азык-түлүк программасынын катышуусу менен Кыргызстанда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө да берилген. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгына ылайык, ата-энелердин көпчүлүгү балдардын үй шартындагы жана билим берүү мекемелериндеги тамактануусунун сапатын жакшыртуу зарылдыгын белгилешет. Өзгөчө көңүл үй-бүлөлүк тарбиялоо практикаларынын баланын тамактануу маданиятын калыптандыруудагы жана тамактануу жүрүм-турумундагы бузулууларды алдын алуудагы ролуна бурулат [6].

Акыркы жылдары Кыргызстанда ата-энелерди балдардын туура тамактануусу боюнча агартуу маселелерине көңүл буру күчөп жатат. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин билим берүү жана агартуу программаларынын материалдары тамактануу маданиятын калыптандыруу жана баланын ден соолугу үчүн ата-энелердин жоопкерчилигин жогорулатуу маселелерине кызыгуу өсүп жатканын көрсөтөт. Билим берүү вебинарларында жана агартуу долбоорлорунда ата-энелерде рационалдуу тамактануу принциптери жана балдардын туура тамактануу адаттарын тарбиялоо боюнча билимдерди калыптандыруунун зарылдыгы белгиленет [7].

Кыргызстандын заманбап изилдөөлөрү жана мамлекеттик программалары балдардын ден соолугу жана тамактануусу маселелерине комплекстүү мамиле жасоонун зарылдыгын да баса белгилешет. Балдардын жана өспүрүмдөрдүн тамактануусун баалоо боюнча улуттук изилдөөлөрдүн алкагында туура эмес тамактануунун алдын алуу, сергек жашоо маданиятын калыптандыруу жана үй-бүлөлүк тарбиялоо практикаларын өркүндөтүү маселелеринин маанилүүлүгү белгиленет [2, 4].

Ошентип, Кыргызстандагы заманбап изилдөөлөр жана билим берүү демилгелери балдардын тамактануусу, үй-бүлөлүк тарбия жана сергек жашоо образын калыптандыруу маселелерине көңүл буруунун акырындык менен күчөп жатканын көрсөтөт. Ошол эле учурда санариптик чөйрөнүн жана медиакеректөөнүн мектепке чейинки курактагы балдардын тамактануу маданиятынын калыптанышына тийгизген таасири ата мекендик педагогикалык илимде жетиштүү деңгээлде изилдене элек бойдон калууда, бул ушул багыттагы мындан аркы изилдөөлөрдүн актуалдуулугун аныктайт.

Корутунду. Чет өлкөлүк, россиялык жана кыргызстандык илимий изилдөөлөрдү системалаштыруу санариптешүү шартында балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандыруу маселеси заманбап педагогикалык илимдин актуалдуу дисциплиналар аралык көйгөйлөрүнүн бири экенин көрсөтөт. Заманбап санариптик чөйрө баланын социалдашуу процесстерине, анын күнүмдүк адаттарынын, керектөөчүлүк багыттарынын жана тамактануу жүрүм-турумунун калыптанышына олуттуу таасир тийгизет.

Чет өлкөлүк авторлордун изилдөөлөрү негизинен санариптик маркетингдин механизмдерин, жашыруун жарнаманы жана медианын балдар аудиториясына тийгизген таасирин изилдөөгө багытталган. Өзгөчө көңүл санариптик контенттин балдардын тамактануу артыкчылыктарын калыптандырууга тийгизген таасирине, жогорку калориялуу продукциялардын жарнамасынын жайылышына жана медиа чөйрөнүн баланын керектөөчүлүк жүрүм-турумун трансформациялоодогу ролуна бурулат. Ошону менен катар изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгүндө ата-энелик медиакөзөмөлдү күчөтүүнүн жана үй-бүлөнүн медиасабаттуулугун өнүктүрүүнүн зарылдыгы балдарды санариптик чөйрөнүн терс таасиринен коргоонун маанилүү шарты катары белгиленет.

Россиялык илимий адабияттар балалыкты санариптештирүү процессин кеңири педагогикалык жана социалдык контекстте карашат. Изилдөөчүлөр санариптик социалдашуу, үй-бүлөлүк тарбия, ата-энелердин санариптик компетенттүүлүгү жана баланын педагогикалык коопсуздугу маселелерине өзгөчө көңүл бурушат. Ата мекендик авторлордун эмгектеринде санариптик чөйрө баланын маалыматтык мейкиндигине гана эмес, анын жашоо образына, кыймыл активдүүлүгүнө, күн тартибине жана тамактануу адаттарынын калыптануу өзгөчөлүктөрүнө да таасир этери көрсөтүлөт.

Кыргызстандык илимий адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, учурда балдардын туура тамактануу маданияты маселелери негизинен сергек жашоо образына, үй-бүлөлүк тарбияга жана мектепке чейинки курактагы балдардын

өнүгүүсүнө арналган изилдөөлөрдүн алкагында каралууда. Ошол эле учурда санариптик чөйрөнүн, интернет-контенттин жана санариптик жарнаманын балдардын тамактануу жүрүм-турумуна тийгизген таасири боюнча маселелер кыргыз педагогикалык илиминде жетиштүү деңгээлде изилденбей келет жана мындан аркы комплекстүү изилдөөлөрдү талап кылат.

Алынган жыйынтыктар санариптешүү шартында баланын тамактануу маданиятын калыптандырууда үй-бүлөнүн ролу олуттуу түрдө жогорулай тургандыгын көрсөтөт. Айрыкча ата-энелер балдардын медиакеректөөсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктап, тамактануу жүрүм-турумунун негиздерин калыптандырып, бала менен санариптик чөйрөнүн ортосунда ортомчу катары кызмат кылышат. Ушуга байланыштуу ата-энелердин медиасабаттуулугун жогорулатуу, үй-бүлөлүк медиакеректөө маданиятын өнүктүрүү жана мектепке чейинки курактагы балдардын туура тамактануу көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган педагогикалык ыкмаларды өнүктүрүү маселелери өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда.

Ошентип, санариптешүү шартында балдардын туура тамактануу маданиятын калыптандыруу көйгөйү педагогикалык, психологиялык, социологиялык жана медициналык-профилактикалык изилдөөлөрдү бириктирген комплекстүү дисциплиналар аралык мамилени талап кылат. Мындан аркы изилдөөлөрдүн келечектүү багыттарынын бири катары кыргыз коомунун шартында мектепке чейинки курактагы балдардын тамактануу жүрүм-турумуна санариптик чөйрөнүн тийгизген таасиринин өзгөчөлүктөрүн үй-бүлөлүк, маданий жана билим берүү факторлорун эске алуу менен изилдөө эсептелет.

Список литературы:

1. Бухаленкова Д. А., Веракса А. Н., Чичина Е. А. Связь использования цифровых устройств, качества сна, физической активности и пищевого поведения у дошкольников // Современная зарубежная психология. – 2022. – Т. 11. – № 2. – С. 84–96.
2. В Кыргызстане проводят исследование по питанию детей, девочек и женщин [Электронный ресурс] // 24.kg. – 21 сент. 2021. – Режим доступа: 24.kg (дата обращения: 15.05.2026).
3. Гаврилова Т. Л., Машанова Н. А. Просветительская психолого-педагогическая программа для родителей «Родительская медиаграмотность». – Краснодар, 2022. – 36 с.
4. До 20 сомов увеличат сумму на питание учеников младших классов [Электронный ресурс] // 24.kg. – 23 нояб. 2022. – Режим доступа: 24.kg (дата обращения: 15.05.2026).
5. Жангалиева Р. Е., Жукенова Г. Б. Формирование медиаграмотности родителей как психолого-педагогическое условие профилактики цифрового аутизма // Gumilyov Journal of Pedagogy. – 2025. – № 2(151). – С. 49–63.

6. Исследование ВПП ООН: родители готовы доплачивать за школьное питание // Вечерний Бишкек. – 2014.
7. О здоровом питании школьников родителям рассказали на вебинарах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: TamakAsh Edu Gov KG (дата обращения: 15.05.2026).
8. Разнообразие питания для детей в возрасте от 6 до 24 месяцев: результаты исследования в Кыргызстане. – Бишкек: [UNICEF Kyrgyzstan](#), 2024.
9. Солдатова Г. У., Рассказова Е. И. Психологические модели цифровой компетентности российских подростков и родителей // Национальный психологический журнал. – 2014. – № 2(14). – С. 27–35.
10. Чельшева И. В. Медиаобразование для родителей: освоение семейной медиаграмотности. – Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2008. – 184 с.
11. Birch L. L., Fisher J. O. Development of eating behaviors among children and adolescents // Pediatrics. – 1998. – Vol. 101. – № 3. – P. 539–549.
12. Boyland E., Muc M., Coates A. et al. Food marketing, eating and health outcomes in children and adults: a systematic review and meta-analysis // British Journal of Nutrition. – 2025. – Vol. 133. – № 6. – P. 781–805.
13. Calvert S. L. Growing consumers: Media marketing and advertising // The Future of Children: Children, Media and Technology. – 2008. – Vol. 18. – № 1. – P. 205–234.
14. Clark L. S. The Parent App: Understanding Families in the Digital Age. – Oxford: Oxford University Press, 2013.
15. Danby S., Davidson C., Given L. M., Thorpe K. Digital Childhoods: Technologies and Children’s Everyday Lives. – Singapore: Springer, 2018.
16. Harris J. L., Fleming-Milici F., Phaneuf L. et al. Fast food advertising targeted to children on social media. – Hartford: Rudd Center for Food Policy & Health, 2019.
17. Levin D. E., Kilbourne J. So Sexy So Soon: The New Sexualized Childhood and What Parents Can Do to Protect Their Kids. – New York: Ballantine Books, 2008.
18. Pempek T., Calvert S. L. Tipping the Balance: Use of advergames to promote consumption of nutritious foods and beverages by low-income African American children // Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine. – 2009. – Vol. 163. – № 7. – P. 633–637.
19. Policies to protect children from the harmful impact of food marketing: WHO guideline [Electronic resource]. – Access mode: [World Health Organization Guideline](#) (accessed: 15.05.2026).

20. World Health Organization. Policies to Protect Children from the Harmful Impact of Food Marketing. – Geneva: WHO, 2023.
21. Zhao J., Lyngs U., Shadbolt N. What privacy concerns do parents have about children’s mobile apps, and how can they stay SHARP? // Proceedings of the CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. – New York: ACM, 2024.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Баялиева А.С.

УДК: 37.036: 371.33

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/71-79

Казиева Г.К.

кандидат педагогических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

Мергенбаева А.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

Мелисова Г.Э.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Казиева Г.К.

педагогика илимдердин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

Мергенбаева А.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

Мелисова Г.Э.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

Kazieva G.K.

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek

Mergenbaeva A.

Master's Student, Institute of Pedagogy and Psychology
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek

Melisova G.E.

Master's Student, Institute of Pedagogy and Psychology
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek

RESULTS OF THE STUDY ON THE PROBLEMS OF TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY GRADES

Аннотация. В данной статье представлены результаты анализа, проведённого по уровню усвоения учащимися математического материала, данного в течение учебного года.

Обучение детей младшего возраста – это основа всего учебно-воспитательного процесса. Оно не ограничивается формированием необходимых знаний, умений и навыков в начальной школе, а также требует ответственного подхода к развитию творческой активности, мышления и нравственных качеств детей с первых их шагов в школе. В настоящее время воспитание творческой, глубоко мыслящей, активной личности стало одной из важнейших задач. Поэтому главная цель системы образования заключается в том, чтобы выявить индивидуальные способности младших школьников, создать для них благоприятную психологическую среду, сделать каждый этап получения математических знаний интересным и развивать способности учащихся, предлагая на уроках различные типы заданий.

Аннотация. Бул макалада окуу жылынын ичинде берилген математикалык материалдарды окуучулардын өздөштүрүү деңгээли боюнча жүргүзүлгөн талдоонун жыйынтыктары келтирилген.

Жаш курактагы балдарга билим берүү – бул бүтүндөй окуу-тарбия процессинин негизи. Ал башталгыч мектепте зарыл болгон билимдерди, иш-аракеттерди жана машыгууларды калыптандыруу менен чектелбестен, ошондой эле балдардын мектепке алгачкы кадамынан баштап алардын чыгармачылык жигердүүлүгүн, ой жүгүртүүсүн жана адеп-ахлактык сапаттарын өркүндөтүүгө жоопкерчиликтүү мамиле кылууну талап кылат. Азыркы мезгилде чыгармачыл, терең ойлогон, активдүү инсанды тарбиялоо өтө маанилүү маселелердин бирине айланды. Ошондуктан, билим берүү тутумунун башкы максаты – жаш окуучулардын жеке жөндөмдүүлүктөрүн аныктоо, алар үчүн жагымдуу психологиялык чөйрө түзүү, математикалык билимдин ар бир баскычын кызыктуу кылуу жана сабактарда ар кандай типтеги тапшырмаларды сунуштоо аркылуу окуучулардын шыгын өнүктүрүү болууга тийиш.

Abstract. This article presents the results of an analysis conducted on the level of students' mastery of mathematical material provided during the academic year.

Teaching young children is the foundation of the entire educational process. It is not limited to forming the necessary knowledge, skills, and abilities in primary school, but also requires a responsible approach to developing children's creative activity, thinking, and moral qualities from their very first steps at school. Currently, nurturing a creative, deeply thinking, and active personality has become one of the most important tasks. Therefore, the main goal of the education system should be to identify the individual abilities of younger schoolchildren, create a favorable psychological environment for them, make each stage of acquiring mathematical knowledge interesting, and develop students' abilities by offering various types of tasks in lessons.

Ключевые слова: Грамотность, способность, анкетирование, трудности, повышение интереса, понятия, величины, математические представления, образовательный процесс, урок, эффективность обучения.

Негизги сөздөр: Сабаттуулук, жөндөмдүүлүк, сурамжылоо, кыйынчылыктар, кызыгууну арттыруу, түшүнүктөр, чоңдуктар, математикалык түшүнүктөр, билим берүү процесси, сабак, окутуунун натыйжалуулугу.

Keywords: Literacy, ability, survey, difficulties, increasing interest, concepts, quantities, mathematical concepts, educational process, lesson, teaching effectiveness.

Бүгүнкү коомдун бардык чөйрөлөрүндө жүрүп жаткан демократиялык өзгөрүүлөр, экономикадагы түптүү структуралык реформалар, жаңы социалдык мамилелердин пайда болушу – мунун баары дүйнө жана адам жөнүндөгү мурунку көз караштарды өзгөрттү. Бул өзгөрүүлөр мектептеги билим берүүнүн мазмунун жана аны окутуу методикасын кайра карап чыгууну талап кылат. Учурда демократия, адамгерчилик жана чынчылдык принциптеринин негизинде башталгыч жана жалпы орто билимди таптакыр жаңы деңгээлге көтөрүү милдети коюлууда.

Азыркы кезде чыгармачыл, ой жүгүртүүчү, жигердүү инсанды даярдоо мурункуга караганда да актуалдуу болуп турат. Билим берүү тутумунун негизги милдети – адамдын табиятына мүнөздүү болгон шыктарды аныктоо жана аларды өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү.

Кенже мектеп курагында балдарды окутуу – бүтүндөй билим берүүнүн фундаменти болуп саналат. Башталгыч мектепте керектелүүчү билимди, көндүмдөрдү жана иш-аракеттерди калыптандыруу менен гана чектелбейт. Мындан тышкары, балдарда мектептин алгачкы күндөрүнөн баштап алардын чыгармачылык ишмердүүлүгүнө жана руханий сапаттарына жоопкерчиликтүү мамилени тарбиялоо керек. Ошондуктан, так ушул куракта окуучулардын окууга болгон жөндөмүн, башкача айтканда, билим алуу ишмердүүлүгүнүн баштапкы негиздерин калыптандыруу өтө маанилүү.

Заманбап билим берүү процессинде компьютер жөн гана жардамчы курал эмес, окуучуга математикалык түшүнүктөрдү интерактивдүү, визуалдык жана жеткиликтүү түрдө өздөштүрүүгө жардам берген толук окутуу куралы катары кабылданат [10, 47 б.].

Дүйнө жүзү боюнча жүргүзүлгөн кээ бир изилдөөлөр көрсөткөндөй, мектеп окуучуларынын математикага болгон кызыгуусу жылдан жылга төмөндөп баратат. Натыйжада, окуучуларда бул сабакка карата терс мамиле пайда болушу мүмкүн [9].

Сабаттуулук адамзаттын баалуу акыл-эс мурасы катары эсептелет. Ар бир инсан үчүн сабаттуулук үч негизги компоненттен – түшүнүп окуу, катасыз жазуу жана эсептей билүүдөн турат.

Сабаттуулукту калыптандыруу башталгыч билим берүү тутумунун жана аны улантуучу базалык билим берүү баскычтарынын милдетине кирет.

Математикалык билим берүү базалык мектептин 1–9-класстары үчүн эң көп саатка ээ болгон жана үзгүлтүксүз окутулуучу предметтердин бири.

Математика - башталгыч класстардагы милдеттүү сабактардын бири. Математиканын милдеттүү сабак катары таанылышы анын адамзаттын илимий жана практикалык ишаракетиндеги ролу менен түздөн-түз байланыштуу [4].

Бирок, азыркы учурда Кыргызстандын мектептеринде математикалык билимдин сапаты канааттандыралык эмес. Муну 15 жаштагы өспүрүмдөрдүн билим сапатын баалаган эки жолку эл аралык PISA иликтөөсүнүн жыйынтыгы боюнча Кыргызстан биринчи жолу 57 өлкөнүн ичинен эң акыркы, экинчи жолкусунда 65 мамлекеттин ичинен эң акыркы орунду ээлегени [1] жана 2002-жылдан бери өткөрүлүп келе жаткан республикалык тестирилөөнүн жыйынтыктары далилдейт. Талдоолор көрсөткөндөй, математикалык билимдин деңгээли туруктуу түрдө төмөндөп жатат. Мындай абалдын келип чыгышына ар кандай себептер бар. Алардын бири – окуучуларда математиканы үйрөнүүгө байланыштуу пайда болгон тынчсыздануу жана коркуу сезими.

Бул илимий иш башталгыч класстын окуучуларынын математикалык кыйынчылыктарын жоюуга жана алардын сабактагы ийгиликтерин жогорулатууга багытталган чараларды иштеп чыгууну көздөйт. Ал үчүн төмөнкү изилдөө иштери жүргүзүлдү:

Анкета түрүндөгү сурамжылоо.

Окуучулардын "Ой – Пикир – Иш-аракет" методикасы боюнча иштерди аткаруусу.

Окуучуларды байкоо.

Бул изилдөө мектеп окуучуларынын математикалык кыйынчылыктарын, математикага болгон мамилесин аныктоо жана талдоо, бул мамиле менен демографиялык факторлордун ортосундагы байланышты аныктоо, ошондой эле көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун сунуштоо сыяктуу комплекстүү маселелерди камтыйт.

Изилдөөнүн максаты – окуучулардын математика сабагында кездешкен кыйынчылыктардын деңгээлин, алардын себептерин жана бул кыйынчылыктардын окуудагы ийгиликтерге тийгизген таасирин аныктоо. Мектеп окуучуларынын көпчүлүк бөлүгү математика сабагында ар кандай кыйынчылыктарга учурашары белгилүү.

Математиканы окутууда кенже мектеп окуучуларынын кыйынчылыктарын жеңүү боюнча биздин тажрыйбыз 10 жашка чейинки мезгил

баланын инсандык сапаттарын калыптандыруу үчүн эң натыйжалуу мезгил экендигин көрсөттү. Бул куракта эс тутум, фантазия, образдуу жана мейкиндиктик ой жүгүртүү, максатка жетүүдөгү эрк, боор ооруу, байкоочулук жана башка көптөгөн сапаттар ийгиликтүү өнүгөт. Бала дүйнөнү өзүнүн түсү жана үнү аркылуу кабылдоону үйрөнүп, өз жүрөгүнүн согушун сезүүгө умтулат. 6–10 жаш курагы – бул инсандык сапаттар интенсивдүү калыптанып, баланын адамдарга, анын ичинде ата-энесине, жакындарына, курдаштарына болгон мамилеси, урмат-сыйы, сүйүүсү жана көңүл бурганы маанилүү мааниге ээ болот [7].

Мугалим бул маанилүү куракта баланы туура эмес кадамдардан сактоо үчүн акылдуулук менен, назик түрдө жетектеп, аны коштоп жүрүүсү керек. Биздин изилдөөнүн негизги багыттарынын бири окутуунун мотивациясын изилдөө болду. Математика сабактарына катышкан жаш окуучулардын мотивдеринин ар кандай топторунун орду жана ролу аныкталды. Төмөндөгү таблицада мотивдердин тизмеси боюнча жүргүзүлгөн сурамжылоонун жалпыланган жыйынтыктары келтирилген.

1-таблица – Окуу мотивдеринин көрсөткүчтөрү

Топтор	Социалдык мотив	Өзүн-өзү өркүндөтүү	Жагымдуу чөйрө	Баалуулук мотиви	Оюн мотиви	Конфликттен качуу	Окуу мазмунуна	Окуу процессине
Көзөмөлдөөчү топ	8,6	12,5	20,4	2,6	34,2	11,5	5,4	4,8
Эксперименттик топ	12,4	20,2	5,6	1,2	6,2	12,4	36,8	5,2

Бул таблицадан эксперименттик топто окуунун таанып-билүүчүлүк мотивдери биринчи орунда турса, көзөмөлдөөчү топто оюн мотиви басымдуулук кылганы көрүнүп турат. Эгер көзөмөлдөөчү топто экинчи орунду жагымдуу чөйрөнүн мотиви ээлесе, эксперименттик топто окуунун мазмунуна жана өзүн-өзү өркүндөтүүгө багытталган мотивдер биринчи планга чыккан.

Ар кандай типтеги маселелерди чечүүдө окуучулардын жалпылоо деңгээлин аныктоого өзгөчө көңүл буруу керек. Окуу жылынын аягында биз математикалык материалды жалпылоого болгон жөндөмдүн өнүгүү деңгээлин текшерүү үчүн атайын тапшырмаларды даярдадык.

Биринчи этапта окуучуларга эки окшош маселени чыгаруу сунушталды. Алгачкы эки маселеде конкреттүү сандык маалыматтар берилсе, кийинки эки маселеде маалыматтар тамгалык символдор менен туюнтулган. Окуучулардын бул маселелерди чечүүдөгү ийгиликтери алардын тамга маалыматтар менен иштөөгө даярдыгын көрсөттү.

Жыйынтыктар көрсөткөндөй, эксперименттик топтун окуучулары тамга маалыматтар менен берилген маселелерди жөнөкөй маселелердей эле чечүүгө

жетишкен. Ал эми көзөмөлдөөчү топтун окуучуларынан мындай маселелерди бир нече гана окуучу чыгара алды. Тамгалык символдор колдонулган учурда алар үчүн маселенин шарттарын бөлүп көрсөтүү жана аны чечүүнүн жолун табуу кыйыныраак болгон.

Эксперименттик топтун окуучулары маселелердин типтерин жалпылоону туура аткарганы аныкталды. Алар көбөйтүү жана бөлүү амалдарына байланыштуу маселелерди ийгиликтүү чыгарышты. Көзөмөлдөөчү топтун окуучулары болсо мурункудай эле сырткы белгилерге көбүрөөк көңүл буруп, маселелердин шарттарынын тышкы окшоштуктарын гана эске алышкан.

Мурунку изилдөөлөр көрсөткөндөй, жаш окуучулар сырттан кызыктырбаса, максатка жетүүдө туруктуулук, чыдамкайлык, уюшкандык сыяктуу эрктүүлүк сапаттарын көрсөтө алышпайт. Алардын эрктүүлүк активдүүлүгү негизинен тышкы стимулдарга таянат, ал эми мотивация жана аң-сезимдүү жөнгө салуу сыяктуу башка психологиялык компоненттер али жетиштүү деңгээлде өнүкпөгөн.

Айрым адистер компьютердик оюндар учурунда жаш окуучулардын эрктүүлүгү төмөндөп баратат деген кооптонууну билдиришет. Бул божомолду текшерүү үчүн биз А.Высоцкийдин методикасын компьютердик оюндарды колдонуунун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен өзгөртүп, эксперименттик топтун окуучуларынын эрктүүлүк активдүүлүгүн диагностикаладык[8].

Изилдөөбүз көрсөткөндөй, сабактарды туура уюштуруу менен компьютердик окуу оюндарын колдонуу жаш окуучулардын эркинин активдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келбейт.

Калыптандыруучу эксперименттин жүрүшүндө артта калган окуучулардын өзүн-өзү көзөмөлдөөсүндө төмөнкүдөй өзгөрүүлөр болду: эксперименттик топтогу окуучулар өз иштерин текшерүүдө кетирилген каталардын 35,2%ын тапса, көзөмөлдөөчү топтогулар 12%ын гана тапкан.

Операциялык көзөмөлдүн деңгээли да өзгөрдү. Эксперименттик топто окуучулар иш аткаруу процессинде тапкан каталарынын саны 50,7%ды түзсө, көзөмөлдөөчү топто бул көрсөткүч 17,8%ды түздү. Көзөмөлдөөчү топтогу окуучулар 118 ката кетиришкен болсо, эксперименттик топтогулар 27 гана ката кетиришкен.

Демек, көзөмөлдөө иш-аракеттеринин абалы эксперименттик топто алда канча жогору экени далилденди. Өнүктүрүүчү окутууда дифференцияланган ыкманы колдонгон эксперименттик топто операциялык көзөмөл жыйынтыктоочу көзөмөлгө караганда маанилүүрөөк болуп, көзөмөлдөө иш-аракеттеринин мүнөзү сапаттык жактан өзгөрдү.

Окуучуларга эки орундуу сандарды кошууга жана кемитүүгө байланыштуу тапшырмаларды аткарууда "Окуу керемет" долбоору сунуштаган ыкмаларды колдонуу натыйжалуу болду.

Ушундай жол менен жаңы эсептөө ыкмаларын колдонууда окуучулар сабакта активдүү иштешкен[5]:

Алгач сандарды кошуунун негизги эрежеси түшүндүрүлөт. Мисалы, 26+38 мисалын таякчалар менен көрсөтүү аркылуу: 2 ондук жана 6 бирдик таякча (1-

кошулуучу), 3 ондук жана 8 бирдик таякча (2-кошулуучу). Ондук таякчаларды өзүнчө, бирдик таякчаларды өзүнчө кошуп алса болот. Натыйжада 6 ондук жана 4 бирдик таякча келип чыгат, башкача айтканда 64. Мындан эки орундуу сандарды кошуунун жалпы эрежеси чыгарылат: бирдикке бирдикти, ондукка ондукту кошуу керек.

Бул эрежени мугалим даяр түрдө бербестен, окуучулардын өздөрүнүн ой жүгүртүүсүн максималдуу түрдө активдештирүү аркылуу аларга жеткирүү зарыл. Окуучулар китептеги теманы өз алдынча же топторго бөлүнүп изилдеп, таякчалар менен моделдештирүү аркылуу эрежени өздөрү чыгарышат. Бул чыгармачылык өз алдынча иштин бир түрү.

Кошуунун алгоритмин киргизгенден кийин бир окуучу доскага чакырылып, жаңы мисалды толук түшүндүрүү менен чыгарат. Калган окуучулар аны кунт коюп угуп, дептерлерине жазып отурушат. Андан кийин ар бир окуучу ордунан турбастан, өзүнүн мисалын жогоркудай эле толук сүйлөп чыгат. Ушинтип эки сабактын ичинде бардык окуучулар жаңы ыкманы сүйлөп, тиешелүү мисалдарды чыгарууга жетишет. Биринчи сабакта жаңы тема киргизилсе, экинчи сабакта көнүмүш жана машыгуулар калыптандырылат.

Мурунку тажрыйбада көбүнчө доскага 3–4 окуучу чакырылып, калгандарынын ыкманы кандай деңгээлде өздөштүрүп жатканы белгисиз бойдон калчу. Ошондуктан жаңы тема класстын бардык окуучуларына бирдей калыптанбай калчу.

Эки орундуу сандарды разряддарга өтүү менен кемитүү башталгыч класстын эң оор темаларынын бири. 33–17 мисалында кемитүүнүн эрежеси такталат: кемүүчүнүн бирдигинен кемитүүчүнүн бирдиги, кемүүчүнүн ондугунан кемитүүчүнүн ондугу алынат. Бул эрежеден кемитүүнүн алгоритми келип чыгат.

Бул жерде да окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн уюштуруу пайдалуу. Алар кошуу менен кемитүү амалдарынын аткарылышынын окшоштугун байкап, кемитүүнүн алгоритмин кошуунун алгоритминен аналогия боюнча өздөрү чыгара алышат.

Андан кийин өзгөчө учурлар каралат: бир кошулуучунун (кемүүчүнүн) бир орундуу же тегерек сан болушу, бирдиктердин суммасынын 10дон ашып кетиши же бирдиктен бирдикти кемитүү мүмкүн эместиги. Бул өзгөчө учурлардын өзүнчө эрежелери бар, бирок алар негизги эрежеге таянып чыгарылат.

Эксперименттин аягында контролдук жана эксперименттик топторго бирдей тапшырмалар берилди. Анализ көрсөткөндөй, башында эки топ тең математикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүүнүн төмөнкү деңгээлинде турган. Бирок окуу жылынын аягында эксперименттик топто чоң өзгөрүүлөр болду: 25 окуучунун ичинен бирөө гана "канааттандырыллык" баага, үчөө "мыкты" баага, калгандары "жакшы" баага чыгышты.

Көзөмөлдөөчү топто болсо олуттуу өзгөрүүлөр байкалган жок. Анткени ал жерде сабактар салттуу формада өткөрүлдү: эрежени кайталоо, мисалдарды кароо, андан кийин көнүгүүлөрдү аткаруу. Бул топко эч кандай оң өзгөрүү киргизген эмес.

Экспериментке катышкан Атай М. аттуу окуучунун математика сабагында олуттуу өзгөрүүлөр болду. Буга чейин бүт класс үчүн мисалдар берилгенде, Атай колун көтөргөндөрдүн арасында болгон эмес, анын жүзүнө ишенимсиздик көрүнүп турчу. Эми ал биринчилерден болуп колун көтөрүп, суроолорго жооп берүүгө аракет кылат.

Бул өзгөрүү окуучунун өзүнө болгон ишениминин жогорулагандыгы менен түшүндүрүлөт. Ал бардык типтеги мисалдарды чыгаруунун жолдорун үйрөнүп, ар кандай деңгээлдеги тапшырмаларды аткара аларына ишенет.

Калыптандыруучу эксперимент окуу процессинде чыгармачылык атмосфераны түзүүгө мүмкүндүк берген дифференцияланган ыкманын жогорку натыйжалуулугун көрсөттү.

Жалпы жыйынтыктар төмөнкүдөй:

Башталгыч класстын окуучуларынын математиканы өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктары менен окуу ишинин функционалдык блокторун түзүүдөгү кыйынчылыктардын ортосунда себептик байланыш аныкталды.

Эксперименттик окутуу салттуу окутууга караганда бардык көрсөткүчтөр боюнча жогору натыйжа берди.

Тажрыйбалуу окутуу окуучулардын жалпы билимин, көндүмдөрүн жана жаңы окуу программаларына көнүүсүнө оң таасирин тийгизди.

Дифференцияланган мамиле мугалимге маселелерди чыгаруу жөндөмүнүн калыптанышын объективдүү байкоого мүмкүндүк берди.

Математикалык түшүнүктөрдү реалдуу турмуш менен байланыштырган учурда окуучулардын математикага болгон суроо-талабы жогорулайт.

Ошентип, изилдөө кенже мектеп окуучуларынын математикалык кыйынчылыктарын жеңүүдө өнүктүрүүчү окутуудагы дифференцияланган ыкманын жеткиликтүү жана жогорку натыйжалуу экендигин далилдеди.

Пайдаланылган адабияттар.

1. Аликова, А. М. Башталгыч класстын математикасы боюнча стандарттарды эл аралык билим берүүнүн рамкалары менен шайкештигин изилдөө / А. М. Аликова, Г. К. Казиева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – No. 3. – P. 104-108. – DOI 10.26104/NNTIK.2023.79.83.021. – EDN VDUCGL.
2. Ибраева, Н.И. ж.б. Башталгыч математикалык билим берүү методикасы. – Б.: 2007. – 228 б.
3. Давыдов, В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Просвещение, 1986. – 239 с.
4. Казиева, Г. К. Башталгыч мектептеги математика сабактарындагы окуучунун таанып-билүү иш-аракети / Г. К. Казиева, Э. А. Абирова, А. М. Сабырова // И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. – 2025. – No. 2/3. – P. 236-241. – DOI 10.33514/1694-7851-2025-2/3-236-241. – EDN HVSCFD.
5. Казиева, Г. К. Башталгыч класста арифметикалык амалдарды аткарууга карата кээ бир сунуштар / Г. К. Казиева // Наука, новые технологии и

- инновации Кыргызстана. – 2023. – No. 3. – P. 164-167. – DOI 10.26104/NNTIK.2023.39.21.034. – EDN VWFHFO.
6. Кубанычбек, У.К., Казиева, Г.К. Орто мектепте математиканы окутууда окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү методикасы // И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – 2021. – №1. – 171–174-бб.
  7. Крутецкий, В.А. Психология математических способностей школьников, М.: Просвещение, 1968. – 223 с.
  8. Ларвин К., & Ларвин D. (2011). Компьютерге таянган окутуунун статистика сабагына тийгизген таасири боюнча мета-анализ: 40 жылдык изилдөөлөр. Билим берүү тармагындагы технологияды изилдөө журналы, Том. 43, №. 3, 253–278.
  9. Лернер, И.Я. Качество знаний учащихся. Какими они должны быть? – М.: «Знание», 1978. – 48 с.
  10. Кожалиева Д.Ж., Шадыбекова Н.Ш. Башталгыч класстын математика сабагында компьютердик технологияларды колдонуунун мүмкүнчүлүктөрү // Международный научно-практический журнал “Научные открытия” 2026-1. – С. 47

Рецензент: кандидат педагогических наук, доцент Узакова М.К.

УДК: 373.2: 37.014

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/79-87

Орозбаева А.З.

магистрант

Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева
г. Бишкек

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ МОНИТОРИНГ В ДОШКОЛЬНЫХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ: СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ
И ЗНАЧЕНИЕ**

Орозбаева А.З.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети,
Бишкек ш.

orozbaevaasel@gmail.com

**МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ
ПЕДАГОГИКАЛЫК МОНИТОРИНГ: МАҢЫЗЫ, МАЗМУНУ ЖАНА
МААНИСИ**

Orozbaeva A.Z.

Master's Student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

PEDAGOGICAL MONITORING IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS: ESSENCE, CONTENT AND SIGNIFICANCE

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие, сущность и структура педагогического мониторинга в дошкольных образовательных учреждениях (ДОУ). Автор анализирует применение мониторинга в различных сферах (экономика, социология, педагогика) и выявляет его отличия от педагогической диагностики. В статье обсуждаются взгляды таких ученых, как Л.С. Выготский, Карлхайнц Ингенкамп, а также задачи, аспекты и организационно-методические требования к мониторингу, выделенные в работах А. Талых, Н.П. Тропниковой, Н. Калининой, Л. Егоровой и других исследователей. Особое внимание уделяется роли мониторинга в оценке качества образования, его непрерывности, диагностической направленности и обеспечению обратной связи. В соответствии с государственным образовательным стандартом Кыргызской Республики рассматриваются объекты (воспитатели, руководители, родители, здоровье детей, программная документация и др.) и виды мониторинга (внутренний и внешний). В заключении мониторинг оценивается как ключевой инструмент повышения эффективности образовательного процесса, предотвращения негативных тенденций и прогнозирования качества образования.

Аннотация. Бул макалада мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде (МКБМ) педагогикалык мониторингдин түшүнүгү, маңызы жана түзүмү илимий-теориялык жактан талданат. Мониторингдин экономика, социология жана педагогика сыяктуу ар кандай чөйрөлөрдө колдонулушун карап, анын педагогикалык диагностикадан айырмачылыктары көрсөтөтүлөт. Макалада Л.С. Выготский, Карлхайнц Ингенкамп сыяктуу окумуштуулардын көз караштары, ошондой эле А. Талых, Н.П. Тропникова, Н. Калинина, Л. Егорова ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектериндеги мониторингдин милдеттери, аспектилери жана уюштуруу-методикалык талаптары талкууланат. Өзгөчө көңүл билим берүүнүн сапатын баалоодогу мониторингдин ролуна, анын үзгүлтүксүздүгүнө, диагностикалык багытына жана артка байланышты камсыздоосуна бурулат. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык, мониторингдин объектилери (тарбиячылар, жетекчилер, ата-энелер, балдардын ден соолугу, окуу-программалык документтер ж.б.) жана түрлөрү (ички жана тышкы) каралат. Макаланын жыйынтыгында мониторинг билим берүү процессинин натыйжалуулугун жогорулатуунун, терс тенденцияларды алдын алуунун жана билим сапатын болжолдоонун негизги куралы катары бааланган.

Annotation. This article examines the concept, essence, and structure of pedagogical monitoring in preschool educational institutions (PEIS). The author analyzes the application of monitoring in various fields (economics, sociology, and pedagogy) and highlights its differences from pedagogical diagnostics. The article discusses the views of scholars such as L.S. Vygotsky and Karlheinz Ingenskamp, as

well as the tasks, aspects, and organizational-methodological requirements for monitoring identified in the works of A. Talykh, N.P. Tropnikova, N. Kalinina, L. Egorova, and other researchers. Special attention is paid to the role of monitoring in assessing the quality of education, its continuity, diagnostic orientation, and the provision of feedback. In accordance with the state educational standard of the Kyrgyz Republic, the objects (educators, administrators, parents, children's health, curriculum documents, etc.) and types of monitoring (internal and external) are considered. The article concludes that monitoring serves as a key tool for improving the effectiveness of the educational process, preventing negative trends, and predicting the quality of education.

Ключевые слова: педагогический мониторинг, дошкольное образование, диагностика, качество образования, отслеживание, управление.

Негизги сөздөр: педагогикалык мониторинг, мектепке чейинки билим берүү, диагностика, билим сапаты, көзөмөлдөө, башкаруу.

Keywords: pedagogical monitoring, preschool education, diagnostics, quality of education, tracking, management.

«Мониторинг» түшүнүгү бир катар чөйрөлөрдө: экономикада, социологияда жана педагогикада каралат, бул анын кенири колдонулушун көрсөтөт.

«Педагогикалык диагностика» түшүнүгү немис мугалими Карлхайнц Ингенкамп тарабынан сунушталган, ал мындай деп эсептейт: «Чындыгында педагогикалык иш-аракет педагогикалык ишмердүүлүк канча жашта болсо, ал ошончо жашта. Ким пландуу түрдө окутса, ал дайыма өз аракеттеринин жыйынтыктарын аныктоого аракет кылган» [3].

Азыркы педагогикада мониторинг жана диагностикалык изилдөөлөр азырынча көп кездешпеген кубулуш, бирок алардын мектепке чейинки мекемеде колдонулушу башкарылуучу системанын абалынын жана анда болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн объективдүү көрүнүшүн көрүүгө мүмкүндүк берет.

«Мониторинг» түшүнүгү латынча monitor сөзүнөн алынган туунду форма болуп, байкоо, көзөмөлдөө, алдын алуу функцияларын ишке ашырууга багытталган белгилүү бир аракетти жасоону билдирет.

Педагогикалык мониторинг – бул педагогикалык системанын ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты уюштуруунун, чогултуунун, сактоонун, иштетүүнүн жана таратуунун формасы, анын абалын көзөмөлдөөнү, ошондой эле педагогикалык системанын өнүгүү болжолун жасоо мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Педагогикалык мониторинг медициналык, социологиялык жана психологиялык мониторингдин алкагында жүргүзүлүүчү изилдөөнүн мазмуну менен да, ыкмалары менен да тыгыз байланыштуу.

Мониторинг натыйжаларды үч деңгээлде (мониторингдин объектилери) көзөмөлдөөнү болжолдойт:

- Тарбиячылар;

- Жетекчи;
- Ата-энелер.

Мониторингдин тандалган объектисине жараша мониторингдин түрү, аларды иш жүзүндө ишке ашырууга байланыштуу өзгөчө максаттардын жана милдеттердин коюлушу аныкталат. Мониторинг эки негизги багыт боюнча ишке ашырылат. Биринчиден, ишмердүүлүктүн параметрлери, процесстик мүнөздөмөлөрү көзөмөлдөнөт, анткени бул маалыматтар натыйжалууга салыштырмалуу эң маалыматтуу жана ыкчам болуп саналат. Экинчиден, байкоо жүргүзүлөт, мониторинг объектисинин абалынын өзгөрүшүнө баа берилет жана болжол жасалат.

Практиктер көбүнчө мониторинг жана диагностика сыяктуу түшүнүктөрдү чаташтырышат. Мониторинг педагогикалык диагностикага абдан окшош болсо да, бул түшүнүктөрдү айырмалоо керек.

Диагностика – бул илимий изилдөөнүн жүрүшүндө мурунтан ачылган жана диагносттун эс тутумунда сакталган, алынган маалыматты байланыштыруучу толук, конкреттүү сүрөттөмөсү бар кубулуштун маңызын ачууга багытталган иш-аракет.

Л.С. Выготскийдин пикири боюнча[1], диагностикалык изилдөө алдын ала даяр, буга чейин түзүлгөн түшүнүктөр системасын болжолдойт, анын жардамы менен диагноз коюлат, анын жардамы менен берилген өзгөчө кубулуш жалпы түшүнүккө алып келинет.

Мониторингдин айырмалоочу өзгөчөлүктөрү:

- Мониторинг 1, 3, 5 жыл бою көзөмөлдөө тутумун болжолдойт.
- Мониторинг – бул педагогикалык процесстин бардык этаптарында аң-сезимдүү жана пландуу, максаттуу атайын система.
- Мониторингди жүргүзүүдө негизги көңүл процесстик мүнөздөмөлөргө, башкача айтканда, педагогикалык процесстин өтүү өзгөчөлүктөрүнө бурулат, анткени бул процесстик маалымат натыйжалууга салыштырмалуу маанилүүрөөк жана ыкчамыраак.

Ю. Г. Татур бир катар изилдөөлөрүндө мониторингдин маңызын аныктоочу бир катар милдеттерди бөлүп көрсөтөт[5]:

Өз кудуретинин чегинде билим берүү системасынын абалын үзгүлтүксүз көзөмөлдөө жана ал тууралуу ыкчам маалымат алуу;

Билим берүү системасында болуп жаткан өзгөрүүлөрдү жана аларды шарттаган факторлорду өз убагында аныктоо;

Билим берүү системасындагы терс тенденциялардын алдын алуу;

Билим берүү системасындагы маанилүү процесстердин өнүгүшүн кыска мөөнөттүү болжолдоо;

Билим берүүнү методикалык камсыздоонун ишке ашырылышынын толуктугун жана натыйжалуулугун баалоо.

Мониторинг билим берүү процессин үзгүлтүксүз көзөмөлдөөнү билдиргендиктен, ага төмөнкү уюштуруучулук-методикалык талаптар коюлат:

- Мониторинг көрсөткүчтөрүнүн жыйындысы жана формасы белгиленген убакыт аралыгында органикалык жана туруктуу болушу керек;

- Көрсөткүчтөр, мүмкүн болушунча, илимий планда терең изилденген жана билим берүүнүн сапат деңгээлин адекваттуу чагылдырган билим берүү процессинин мындай кубулуштарын катташы керек;
- Көрсөткүчтөр билим берүү сапатын башкаруунун баалоо мүнөзүнө ээ болушу керек;
- Колдонулуп жаткан көрсөткүчтөр жыйындысына мезгил-мезгили менен (жылына кеминде 1 жолу) оңдоо киргизилип турушу керек.

Ошентип, мониторинг көптөгөн функцияларды ишке ашыруучу бүтүндөй тутумду түзөт.

Н.П. Тропникованын эмгегинде мониторингдин бир катар аспектилери төмөнкүдөй бөлүнгөн[6]:

Үзгүлтүксүздүк (маалыматтын туруктуу чогултулушу);

Диагностика (көзөмөлдөнүп жаткан объекттин, системанын же процесстин реалдуу абалын байланыштырууга боло турган модель же критерийлердин болушу);

Маалыматтуулук (көзөмөлдөнүп жаткан процесстердеги бурмалоолор жөнүндө тыянак чыгарууга боло турган эң көйгөйлүү көрсөткүчтөрдү жана критерийлерди көзөмөлдөө критерийлеринин курамына киргизүү);

Илимийлик (моделдин жана көзөмөлдөнүп жаткан параметрлердин негиздүүлүгү);

Артка байланыш (мониторинг объектисинин натыйжалар тууралуу маалыматтуулугу, бул көзөмөлдөнүп жаткан процеске оңдоолорду киргизүүгө мүмкүндүк берет).

Билим берүүдөгү мониторинг үчүн маалыматты таратуу маселелери өзгөчө мааниге ээ. Коомдук пикирди калыптандыруу, коомчулукту маалыматтандыруу сыяктуу чечимдерди кабыл алууга таасир этүүнүн мындай куралдарынын маанилүүлүгүн четке какпастан, аларды билим берүүдөгү мониторинг үчүн негизги деп таанууга болбойт.

Билим берүүдөгү мониторинг билим берүү мекемесинин же билим берүү системасынын өзүнүн пикирин эсепке албастан толук болбойт, аны жетекчилер билдиришет.

Жалпысынан алганда, изилдөө маалыматтарын алуу этабы менен аларды талдоонун ортосунда дагы бир этапты караштыруу керек. Ал мониторингдин жыйынтыктарын администрация менен талкуулоо болушу керек. Мындай зарылчылык дагы бир талаптан – алынган маалыматты андан ары кароодон жана аны практикада колдонуудан келип чыгат. Талкуунун өзүн маалымат алуунун илимий жолу деп атоого болбойт, бирок мониторинг үчүн анын баалуулугу жетишээрлик айкын.

Бул мониторингди жүзөгө ашыруунун эки гана ыкмалар тобу бөлүнгөндүгү менен байланыштуу:

Маалымат чогултуу жана учурдагы маалыматты каттоо ыкмасы;

Алынган маалыматтарды эсепке алуу, башкаруу чечимдерин кабыл алуу жана педагогикалык процессти жөнгө салуу ыкмасы.

Ошентип, билим берүү мекемесинде мониторингди колдонуу маселесинин актуалдуулугу төмөнкүлөрдөн турат:

Билим берүү процессинин ийгиликтүүлүгүн жана натыйжалуулугун аныктоо;

Мугалимдерди билим берүү процессиндеги өз ишмердүүлүгүнүн динамикасына өзүн-өзү талдоого жана өзүн-өзү баалоого үйрөтүү;

Билим берүү процессинин абалынын сапатын максатка ылайык башкарууну ишке ашыруу;

Билим берүү процессинин объектилеринин же субъектилеринин өнүгүү келечегин болжолдоо.

Мониторингди жүргүзүү учурунда бардык көңүл педагогикалык процесстин мүнөздөмөлөрүнө, анын кандай өзгөчөлүктөр менен өтүп жатканына бурулат. Бул маалымат натыйжалууга караганда ыкчам жана маанилүү. Мониторингди изилдөөлөр анын маңызын аныктоочу бир катар милдеттерди бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди:

Билим берүү системасынын абалы үзгүлтүксүз көзөмөлдөнөт, кудурет чечкендей, ал эми ал тууралуу ыкчам маалымат алууга болот;

Билим берүү системасындагы өзгөрүүлөрдү, ошондой эле аларды шарттаган факторлорду өз убагында бөлүп көрсөтүүгө болот;

Билим берүү системасындагы терс тенденциялардын алдын алууга болот;

Билим берүү системасындагы эң маанилүү процесстердин өнүгүшүн кыска мөөнөттүү болжолдоого болот;

Билим берүүнү методикалык камсыздоонун ишке ашырылышынын толуктугу жана натыйжалуулугун баалоо.

Мониторингде билим берүү процессине үзгүлтүксүз көзөмөл жүргүзүлөрүн эске алып, ага бир нече уюштуруучулук-методикалык талаптар коюлат:

- Мониторинг көрсөткүчтөрүнүн формасы жана жыйындысы берилген убакыт аралыгында туруктуу жана органикалык болушу керек;

- Көрсөткүчтөр, мүмкүн болушунча, билим берүү процессинин терең изилденген жана билим берүүнүн сапат деңгээлин адекваттуу чагылдыра ала турган кубулуштарын катташы керек;

- Билим берүүнүн сапатын башкарууда көрсөткүчтөр баалоо мүнөзүнө ээ болушу керек;

- Жылына кеминде бир жолу колдонулуп жаткан көрсөткүчтөр жыйындысы оңдолуп турушу керек.

Мониторинг бул көптөгөн функцияларды ишке ашыруучу бүтүндөй система, билим берүү мекемелеринин тиешелүү түрлөрүнө, билим берүү системасынын түзүмдүк компоненттерине жана билим берүү процессинин катышуучуларынын муктаждыктарына карата ар кандай чечмелениши бар көп кырдуу түшүнүк экендиги келип чыгат.

Билим берүүнүн сапаты деп ар кандай авторлор төмөнкүнү түшүнүшөт[3]:

Билим берүүнүн жыйынтыктарынын окуучулардын, коомдун, билим берүүнүн кардарларынын муктаждыктарын канааттандыра ала турган учурдагы касиеттеринин жана мүнөздөмөлөрүнүн жыйындысы, билим берүү мекемесинин

белгиленген жана болжолдонгон муктаждыктарды канааттандыруу жөндөмдүүлүгү (Г.А. Бордовский, П.И. Третьяков, Т.И. Шамова ж.б.);

Ар кандай авторлор сунуштаган «билим берүүнүн сапаты» түшүнүгүн талдоо андагы негизги түзүмдүк компоненттерди бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: шарттар, процесс жана билим берүү ишмердүүлүгүнүн натыйжасы (А.И. Севрук), максат, натыйжа, максатка жетүүнүн өлчөмү (Д.Ш. Матрос);

Билим берүү процессинин негизги шарттарынын сапаты:

Билим берүүнүн жыйынтыктарынын сапаты;

Билим берүү процессин башкаруунун сапаты;

Илимий-методикалык иштин сапаты;

Кадрдык камсыздоонун сапаты;

Материалдык-каржылык камсыздоонун сапаты, билим берүү процессинин касиеттеринин жыйындысынын жана анын натыйжасынын стандарттын талаптарына, коомдун социалдык нормаларына, инсанга шайкеш келиши (А.И. Субетто, Н.Л. Селезнева ж.б.).

Изилдөөчүлөр билим берүүнүн сапатын изилдөөдө аны баалоонун ар кандай негиздерин, параметрлерин, компоненттерин, критерийлерин бөлүп көрсөтүшөт[3]:

Билим берүү процессинин натыйжалуулугунун жана абалынын көрсөткүчтөрүнүн жыйындысы: билим берүүнүн мазмуну, окутуунун формалары жана ыкмалары, материалдык-техникалык база, кадрдык курам ж.б. (С.Е. Шишов, В.А. Кальней, А.М. Моисеев ж.б.);

Натыйжанын билим берүүнүн максаттарына бүтүрүүчүнүн билимдүүлүгүнүн мүнөздөмөлөрүнүн жыйындысы катары шайкеш келиши (М.М. Поташник, В.М. Полонский ж.б.).

Билим берүү сапатынын саясаты мамлекеттин билим берүү саясатынын өзөгү болуп саналат. Мектепке чейинки билим берүүнүн сапатынын мааниси андан да айкын болуп калат, анткени мектепке чейинки өсүү мезгилинде инсандын негизи түптөлөт – анын инсандык, социалдык жана баалуулук приоритеттери калыптанат (С.К. Бондырева, Д.И. Фельдштейн, В.Д. Шадриков ж.б.). Бул мүнөздөмөлөрдү эсепке алуу жана аймактардын ичиндеги процесстердин өзгөчөлүгүн түшүнүү билим берүү тутумдарын түзүү үчүн аймактык өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Аймактык өзгөчөлүктөр ар бир аймактын мектепке чейинки билим берүү системасынын өзгөчөлүгүнө өз таасирин тийгизет, жана анын сапатын баалоонун критерийлери менен көрсөткүчтөрүн тандоодо муну эске алуу зарыл. Теориялык талдоонун негизинде биз сапатты баалоонун натыйжалуу заманбап каражаттарынын бири мониторинг экендигин аныктадык.

Мониторинг өзүнүн максаттары жана милдеттери бар башкаруу ишмердүүлүгүнүн бир түрү катары каралат, ал башкаруу субъекттери тарабынан ишке ашырылат жана объектинин керектүү багытта өнүгүшү боюнча сунуштарды иштеп чыгууну жана объектини башкаруу боюнча чаралардын натыйжалуулугу жөнүндө тыянакты камтыйт.

Билим берүү системаларына карата мониторинг төмөнкүдөй каралат:

Билим берүү системасы же анын өзүнчө элементтери жөнүндө маалыматты чогултууну, иштетүүнү, сактоону жана таратуунун системасы, ал башкарууну маалыматтык камсыздоого багытталган, каалаган убакта объектинин абалы жөнүндө тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет жана анын өнүгүүсүнүн болжолун камсыздайт алат (А.Н. Майоров);

Эң маанилүү параметрлер боюнча керексиз четтөөлөрдүн алдын алуу максатында билим берүү системасынын абалын үзгүлтүксүз көзөмөлдөө (В.П. Василенко);

Педагогикалык системанын ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты чогултуунун, сактоонун, иштетүүнүн жана таратуунун уюштуруу системасы, анын абалын жана өнүгүшүн үзгүлтүксүз көзөмөлдөөнү камсыздайт (Д.Ш. Матрос);

Билим берүү максаттарын, милдеттерин, аларды чечүү каражаттарын оптималдуу тандоо максатында педагогикалык процесстин абалын, өнүгүшүн үзгүлтүксүз илимий негизделген, диагностикалык-болжолдоочу, пландуу-ишмердүүлүктүү көзөмөлдөө процесси (А.С. Белкин).

Бала кенже кезинен эле баардык нерсе эмгек менен ишке ашаарын, эмгек оңой эмес экендигин түшүнүшү керек[2].

Мектепке чейинки билим берүүдө мониторинг жүргүзүүнүн технологиясы төмөнкү түзүмдүк компоненттерди камтыйт: максат, милдеттер, объектилер, субъектилер, мониторингдин принциптери, процедура, маалымат чогултуунун ыкмалары жана каражаттары, критерийлер жана көрсөткүчтөр.

Билим берүүнүн сапаты педагогикалык мониторингдин объектилеринин бири болуп саналат. Педагогикалык илимде билим берүүнү башкаруу системасынын ар кандай деңгээлдеринде билим берүүнүн сапатын мониторингдөөнүн методологиясы жана методикасынын маселелери иштелип чыккан: билим берүү системасынын стандарттарга шайкеш келүүсү планындагы абалын системалаштырылган байкоо, баалоо жана болжолдоо катары; федералдык, аймактык жана муниципалдык деңгээлдерде маанилүү билим берүү аспектилери боюнча маалыматтарды чогултуунун системалаштырылган жана үзгүлтүктүү процедурасы катары; билим берүүнүн сапатына (натыйжа катары, процесс катары, билим берүү системасы катары, анын ички жана тышкы байланыштары) карата абалдардын жана өзгөрүүлөрдүн, баалоонун жана болжолдоонун комплекстүү байкоо системасы ж.б.

Билим берүүнүн сапатын мониторингдөөнүн өзгөчөлүгү негизинен мектепте билим берүүнүн сапатын баалоо үчүн изилденген.

Мектепке чейинки билим берүүгө карата мындай изилдөөлөр жетишээрлик жүргүзүлгөн эмес. К.Ю. Белая мониторингди башкаруунун көзөмөлдөө-диагностикалык функциясынын алкагында мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги педагогикалык процессти изилдөөнүн ыкмасы катары карайт. Е.С. Комарова биринчи жолу заманбап позициялардан балдар бакчасынын ишинин натыйжаларын ишмердүүлүктүн бардык багыттары боюнча талдоонун негизги ыкмаларын ачып, мектепке чейинки мекеменин ишинин сапатын жакшыртуунун жолдорун сунуштаган. Н.А. Виноградова, Н.В.

Микляева ж.б. мектепке чейинки билим берүү мекемесинин шартында педагогикалык мониторинг жүргүзүүнүн технологиясына заманбап ыкмаларды сүрөттөп беришкен [3].

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик билим берүү стандартына ылайык, мониторинг билим берүү ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын, педагогикалык процесстин көйгөйлүү жактарын аныктоо жана күтүлүүчү натыйжаларды белгилөө, ошондой эле мектепке чейинки билим берүүнүн жана балдарды багуунун максаттарына жана милдеттерине жетүүнү жакшыртуу үчүн жүргүзүлөт. Демек, мониторинг максаттарды конкреттештирүүнүн жалпы ыкмасы белгилүү бир натыйжага алып келген аракетти көрсөтүүчү окутуунун натыйжаларын сыпаттоодо колдонулат[4].

Колдонулган адабияттар:

1. Выготский, Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский. – Москва: Педагогика-Пресс, 1996. – 536 с.
2. Казиева, Г. К. Башталгыч мектептеги математика сабактарындагы окуучунун таанып-билүү иш-аракети / Г. К. Казиева, Э. А. Абилова, А. М. Сабырова // Жарчысы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин. – 2025. – № 2/3. – С. 236–241. – DOI: 10.33514/1694-7851-2025-2/3-236-241.
3. Майоров, А. Н. Мониторинг в образовании / А. Н. Майоров. – Ульяновск: Интеллект-Центр, 2005. – 424 с.
4. Узакова, М. К. Студенттердин математикалык билимдериндеги мүчүлүштүктөрдү жоюунун жолдору / М. К. Узакова, Г. К. Казиева // Жарчысы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин. – 2023. – № 1. – С. 201–205. – DOI: 10.33514/1694-7851-2023-1-201-205.
5. Татур, Ю. Г. Национальная система оценки качества образования в России / Ю. Г. Татур // Тезисы докладов VII симпозиума. – Москва: ИЦПКПС, 2015. – 25 с.
6. Тропникова, П. П. Соотношение понятий «развитие» и «саморазвитие» личности в аспекте изучения процесса саморазвития будущих педагогов профессионального обучения / П. П. Тропникова // Психология инновационного профессионально-образовательного пространства человека: материалы 10-й Всероссийской научно-практической конференции, Екатеринбург, 24 ноября 2011 г. / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во РГППУ, 2011. – С. 59–63.

Рецензент: кандидат педагогических наук, доцент Узакова М.К.

УДК: 377.2:61

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/88-98

Чжан Едань

степень магистра

Больница материнства и детства Фуян

Аньхой, Китай

www.1207034739@qq.com**Ван Тэнфэй**

PhD докторант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

www.2428340706@qq.com

**СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МОДЕЛЕЙ ИНТЕГРАЦИИ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ОБРАЗОВАНИЯ, МЕХАНИЗМОВ
СОТРУДНИЧЕСТВА И ПУТЕЙ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СФЕРЕ
МЕДИЦИНСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В
КИТАЕ И КЫРГЫЗСТАНЕ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС,
ОДИН ПУТЬ»**

Чжан Едань

магистр

Фуян шаардык Энелер жана балдар ооруканасы

Аньхой, Китай

www.1207034739@qq.com**Ван Тэнфэй**

PhD докторант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

www.2428340706@qq.com

**“БИР АЛКАК ЖАНА ЖОЛ” ДЕМИЛГЕСИНИН АЛКАГЫНДА КЫТАЙ
МЕНЕН КЫРГЫЗСТАНДЫН ОРТОСУНДАГЫ МЕДИЦИНАЛЫК
ЖАНА САЛАМАТТЫКТЫ САКТОО ТАРМАГЫНДАГЫ КЕСИПТИК
БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДАГЫ ӨНӨР ЖАЙ-БИЛИМ
ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫН МОДЕЛДЕРИ, БИРГЕЛЕШКЕН
МЕХАНИЗМДЕРИ ЖАНА КЫЗМАТТАШУУ ЖОЛДОРУ БОЮНЧА
САЛЫШТЫРМА ИЗИЛДӨӨ**

Zhang Yedan

Master's degree

Fuyang Maternal and Child Health Hospital

Anhui, China

www.1207034739@qq.com**Wang Tengfei**

PhD Student

Kyrgyz State University named after I. Arbaev

Bishkek c.

www.2428340706@qq.com

RESEARCH ON THE COMPARATIVE STUDY, SYNERGISTIC MECHANISM AND COOPERATION PATH OF THE INDUSTRY-EDUCATION INTEGRATION MODEL IN MEDICAL AND HEALTH VOCATIONAL EDUCATION BETWEEN CHINA AND KYRGYZSTAN UNDER THE BACKGROUND OF THE "BELT AND ROAD INITIATIVE"

Аннотация. В условиях углубления инициативы «Один пояс, один путь» сотрудничество между Китаем и Кыргызстаном в сфере профессионального образования для медицинских работников приобрело значительную стратегическую ценность. В данной статье, опираясь на теорию интеграции промышленности и образования и перспективу регионального сотрудничества, проводится сравнение и анализ конкретных практик Китая и Кыргызстана в продвижении интеграции промышленности и образования в области профессионального образования для медицинских работников. Особое внимание уделяется сходствам и различиям в институциональных условиях, методах распределения ресурсов, моделях сотрудничества между учебными заведениями и цифровой трансформации. Анализ выявляет существенные различия между двумя сторонами в глубине вовлеченности предприятий, каналах финансирования и путях развития преподавателей. На основе этого в статье обобщаются три логики сотрудничества: совместное использование ресурсов, согласование стандартов и совместное использование человеческого капитала. Затем предлагаются осуществимые пути, такие как создание трансграничных консорциумов профессионального образования, совместная разработка стандартов компетенций в области сестринского дела, создание цифровых интерактивных пространств ресурсов и расширение двустороннего потока преподавателей и студентов. Цель статьи – внести вклад в теоретическую основу и практическое руководство для повышения качества и эффективности профессионального образования для медицинских работников в рамках инициативы «Один пояс, один путь».

Аннотация. "Бир алкак, бир жол" демилгесинин терендеши менен Кытай менен Кыргызстандын саламаттыкты сактоо үчүн кесиптик билим берүү жаатындагы кызматташтыгы олуттуу стратегиялык баалуулукту көрсөттү. Бул макала өнөр жай менен билим берүүнү интеграциялоо теориясына жана аймактык кызматташтыктын көз карашына негизделген, Кытай менен Кыргызстандын саламаттыкты сактоо кесиптик билим берүү жаатындагы өнөр жай менен билим берүүнү интеграциялоону илгерилетүүдөгү конкреттүү тажрыйбаларын салыштырып жана талдап, институттук шарттардагы, ресурстарды бөлүштүрүү ыкмаларындагы, мектеп менен мекеменин кызматташуу моделдериндеги жана санариптик трансформациядагы окшоштуктарга жана айырмачылыктарга басым жасайт. Талдоо эки тараптын

ортосундагы ишканалардын катышуусунун тереңдиги, каржылоо каналдары жана мугалимдерди өнүктүрүү жолдору боюнча олуттуу айырмачылыктарды ачып берет. Ушуга таянып, макалада үч кызматташуу логикасы кыскача баяндалат: ресурстарды бөлүштүрүү, стандарттык шайкештик жана адам капиталын бөлүштүрүү. Андан кийин чек ара аралык кесиптик билим берүү консорциумдарын куруу, медайымдык компетенттүүлүк стандарттарын биргелешип иштеп чыгуу, санариптик ресурстар менен өз ара аракеттенүү мейкиндиктерин куруу жана мугалимдер менен студенттердин эки тараптуу агымын кеңейтүү сыяктуу мүмкүн болгон жолдор сунушталат. Макала "Бир алкак, бир жол" демилгесинин алкагында саламаттыкты сактоо кесиптик билим берүүнүн сапатын жана натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн теориялык негиз жана практикалык шилтеме түзүүгө багытталган.

Abstract. With the gradual deepening of the "Belt and Road" initiative, the collaboration between China and Kyrgyzstan in medical and health vocational education has demonstrated significant strategic value. This article, based on the theory of industry-education integration and the perspective of regional cooperation, comparatively analyzes the specific practices of integrating industry and education in the field of medical and health vocational education in China and Kyrgyzstan, focusing on the differences in dimensions such as institutional conditions, resource allocation methods, school-university cooperation forms, and digital transformation. The analysis reveals that there are significant differences in aspects such as the depth of enterprise involvement, funding guarantee channels, and teacher training paths. Based on this, the article summarizes three collaborative logics: resource sharing, standard alignment, and the sharing of human capital, and then proposes feasible paths such as establishing cross-border vocational education consortia, jointly developing nursing competency standards, building digital resource interaction spaces, and expanding two-way student and teacher mobility. The entire article aims to provide theoretical basis and practical references for the improvement and efficiency enhancement of medical and health vocational education in the "Belt and Road" context.

Ключевые слова: Инициатива «Один пояс, один путь»; Профессиональное медицинское образование; Сестринское дело; Интеграция промышленности и образования; Китай и Кыргызстан; Сравнительное исследование моделей; Сотрудничество

Негизги сөздөр: "Бир алкак, бир жол" демилгеси; Медициналык кесиптик билим берүү; Медайымдык иш; Тармак менен билим берүүнү интеграциялоо; Кытай жана Кыргызстан; Моделдерди салыштырмалуу изилдөө; Кызматташтык

Keywords: Belt and Road Initiative; Medical vocational education; Nursing; Industry-education integration; China and Kyrgyzstan; Comparative study of models; Cooperation

Introduction

In the process of promoting regional economic and trade exchanges under the "belt and road" initiative, medical and health education, as an important part of people's

livelihood cooperation, puts forward higher requirements for the training standard of high-quality medical and health talents. Medical and health vocational education is the key to ensuring the stability of public health services. Its construction quality not only directly affects the accessibility and operation efficiency of a country's primary medical services, but also relates to the country's competitive position in the global medical and health field. As important partners in jointly building the "health silk Road", China and Kyrgyzstan face similar challenges in promoting the modernization of medical and health vocational education, including uneven quality of practice teaching, large gap of double qualified high-level teachers, and prominent problems of disconnection between education and teaching content and the real scene of clinical front line [4; 5]. The integration of industry and education has been proved to be an important method to improve the effect of Vocational Education in many countries, which can effectively narrow the gap between theoretical teaching and clinical practice [3]. China has initially formed a variety of integration methods, such as modern apprenticeship, industrial colleges jointly built by schools and enterprises. However, affected by the level of economic development and industry management, Kyrgyzstan still takes the traditional hospital internship as the main form. There are great differences in the depth of integration, resource guarantee and capital investment between the two sides.

This study compares the different modes and internal synergy of the integration of production and education of medical and health vocational education between China and Kyrgyzstan, sorts out the areas where the two sides can complement each other, and explores cross-border cooperation methods that are suitable for the national conditions of the two countries and can be replicated and promoted under the framework of the "belt and road initiative", so as to provide corresponding talent support for deepening the practical cooperation in the field of medical and health care between China and Kyrgyzstan and ensuring regional public health security.

Theoretical Foundations and Research Methods

The theoretical resources relied upon in this study include the theory of human capital, the theory of situated learning, and the "triple helix" theory of government-school-industry collaboration. The theory of human capital explains that investment in vocational education is a key driving force for increasing labor productivity and economic expansion [2]. The theory of situated learning indicates that the acquisition of professional skills in the medical field can achieve maximum efficiency only in real clinical situations, and this judgment establishes the theoretical foundation for close collaboration between educational institutions and healthcare institutions [3]. The "triple helix" theory is conducive to clarifying the interactive relationships among the government, educational institutions, and medical institutions in the process of resource flow and shaping of educational policies.

The research methods involve three levels: first, conducting theoretical reviews of existing literature and policy texts in the vocational education and healthcare fields of China and Kyrgyzstan; second, conducting comparative investigations on the institutional environment, funding channels, collaboration models, and human resource allocation of the two sides; third, citing typical examples to present the specific operational features of the integration of industry and education at the practical level.

A Comparative Analysis of the Industry-Academia Integration Models in Medical and Nursing Health Vocational Education between China and Kyrgyzstan

The difference in the mode of integration of industry and education is the concentrated embodiment of the differences in the development stage, economic foundation and governance mode of Vocational Education between the two countries. This paper compares the five main aspects of system policy, capital guarantee, cooperation form, teacher construction and digital transformation, sorts out the advantages and disadvantages of both sides, and finds the appropriate direction for the follow-up cross-border cooperation.

(1) Institutional and policy framework

China has established a three-level linkage system of "laws, administrative regulations and departmental rules" to support the smooth development of the integration of production and education in the field of health care; The Vocational Education Law of the people's Republic of China, revised in 2022, defines the integration of industry and education as the basic school running mode of vocational education for the first time, and provides clear legal basis and financial incentives for hospitals and medical and health enterprises to participate in the whole process of talent training in combination with 12 supporting documents such as the opinions on deepening the reform of modern vocational education construction; In addition to assuming the regulatory function, the state is also the main investor and coordinator, promoting the establishment of the national health vocational education and Teaching Steering Committee, and building 27 national production and education integration platforms [1]; By 2025, more than 2100 enterprises integrating industry and education have been identified nationwide, with medical and health enterprises accounting for 14.7%, and such enterprises can offset the education surcharge by 30% of the investment amount; Kyrgyzstan listed dual system teaching and the integration of production and education as the focus of vocational education reform for the first time in the "outline for education development 2023-2027", and the relevant system construction is still fragmented; The country has no special legislation on the integration of industry and education, has not defined the educational responsibility boundary of medical institutions, has not established a unified certification standard for clinical teaching bases and a conversion system for medical staff's teaching hours, and the cooperation between colleges and hospitals mostly depends on personal relationships, which is informal and volatile [4].

(2) Fund guarantee and resource raising methods

The prominent feature of the Chinese model is the financing mode of "government guidance and multiple participation", with stable sources of funds and large investment; The central government allocates about 22 billion yuan of special funds each year to support the construction of the integration of production and education of vocational education, and the local governments provide corresponding funds at a ratio of no less than 1:1; In addition to the conventional financial allocation, medical colleges and universities can also attract the investment of cooperative hospitals through joint training projects, and use the tax relief policy to guide enterprises to donate teaching equipment and set up scholarships; The clinical skills training center jointly built by Shandong Medical College and Shandong provincial hospital has a total

investment of 120million yuan. The government has invested 60million yuan, the hospital has invested 40million yuan, and the school has raised 20million yuan. The center is equipped with international advanced simulated surgery system and virtual simulated teaching equipment [1]; Kyrgyzstan's medical vocational education fund situation is relatively poor. The total national vocational education budget in 2024 is about 120million US dollars, 82% from the central government, 15% from the world bank, Asian Development Bank and other international assistance projects, and only 3% from school self financing and social donations [4]; Most local hospitals have difficulties in their own operation and cannot make additional investment in education infrastructure. The shortage of funds has become a key factor restricting colleges and universities to improve the training conditions.

(3) "College institution medical institution" cooperation mode

China has formed a multi-level University College cooperation pattern from shallow to deep. The cooperation form has gradually upgraded from simply providing internships to building industrial colleges and jointly formulating talent training standards; The core of this mode is the deep integration of teaching process and clinical practice. The hospital representatives participate in the whole process of training program revision, course design, ability assessment and graduation defense; The modern apprenticeship system implemented by the nursing profession has covered 29 provinces across the country, and 112 pilot colleges and universities have cultivated 126000 students. The school has equipped each student with a clinical senior nurse as a tutor, customized personalized practical growth path, and the corresponding employment rate of graduates has reached 98.3%; The school hospital cooperation in Kyrgyzstan generally stays at the stage of shallow internship arrangement. About 70% of medical and health students can only complete 4-6 months' graduation internship in municipal or national hospitals. Students are mainly engaged in auxiliary work such as guiding and sorting out medical records, and the clinical operation time accounts for less than 20%; Without the benefit distribution arrangement at the institutional level, hospitals tend to regard teaching tasks as additional burdens and will not regard students as potential human resource reserves [5].

(4) Construction of teaching staff and digital transformation

China takes the construction of "double qualified" teaching staff as the core support for the integration of production and education. Professional teachers in vocational colleges are required to have clinical practice experience of no less than 6 months every 5 years, and the appointment system of part-time lecturers for front-line doctors is established; By 2025, the proportion of "double qualified" teachers in national medical and health vocational colleges will reach 62.8%, and the proportion of part-time teachers in professional courses will exceed 35% [1]; Digital transformation is an important driving force for improving quality and efficiency. At the national level, 120 national medical and health virtual simulation experiment teaching centers have been built, including more than 3000 standardized clinical cases, to realize the normalization of remote clinical observation and remote surgery teaching [6]; Kyrgyzstan is seriously short of teachers with rich clinical experience. The proportion of "double qualified" teachers in medical and health vocational colleges nationwide is less than 14%. Most

of the teachers directly stay in school after graduation and have never participated in clinical work; Teacher training and clinical rotation arrangements are still scattered, and the overall level of digitalization of vocational education is low, especially in local colleges. It is difficult to make up for the lack of clinical teaching resources through digital channels [4].

(5) Effect of talent training quality and employment docking

The differences in the above four aspects are ultimately reflected in the quality of talent training and the effectiveness of employment docking; The average employment rate of graduates from medical and health vocational colleges in China has remained above 95% for six consecutive years. The employment rate of graduates from the oriented class of integration of production and education has reached 99.2%, the average starting salary is 16.3% higher than that of the ordinary class, and the employment rate of primary medical institutions has reached 47%, effectively alleviating the shortage of primary medical talents; The overall employment rate of Kyrgyz medical and health graduates is about 77.6%, and the counterpart employment rate is only 51.8%. About 24% of the graduates choose to work in Russia, Kazakhstan and other countries. The talent gap in primary medical institutions nationwide is more than 3200; The disconnection between talent training and market demand has become a prominent problem restricting the construction of public health services in Kyrgyzstan.

The Collaborative Logic of Vocational Education in Healthcare and Health Care Professions Development under the "Belt and Road Initiative"

There are significant differences in the specific implementation paths of the integration of industry and education between China and Kyrgyzstan. Within the framework of the "belt and road" initiative and the construction of the healthy Silk Road, there is great potential for cooperation in medical and health vocational education between the two countries; The two sides can build a multi-level and sustainable cross-border cooperation situation through resource sharing, standard docking and human capital coordination.

(1) Cooperation basis: complementary advantages behind differences

The development differences between China and Kyrgyzstan in the field of medical and health vocational education form the basis of cooperation; China has formed mature system design and practical experience after more than ten years of reform on the integration of education and education, and has obvious advantages in hardware facilities, technical means and operation mode; Kyrgyzstan has a rapidly growing medical service market and urgent talent demand, which provides broad space for the overseas implementation of China's vocational education model; This "supply demand" match has laid a solid foundation for mutually beneficial and win-win cooperation between the two sides.

(2) Resource sharing logic: bridging the gap between supply and demand

China has accumulated rich experience in simulation training, digital education carrier construction and school hospital cooperation operation, and has built more than 120 national medical and health virtual simulation experiment teaching centers, which have the ability to implement and operate large-scale projects; Kyrgyzstan is in urgent need of iterative upgrading of education infrastructure. The average annual growth rate of

the domestic medical service market has reached 7.2%,and there is a shortage of more than 3200 skilled medical talents who are familiar with international standards;The core of the cooperation between the two sides is to guide China's capital,technology and experience to flow to Kyrgyzstan's short board of development,such as building a standardized clinical training center and sharing a digital teaching resource library,so as to realize the rational allocation of resources.

(3) Standard docking logic:break through barriers to cross-border flows

Promoting mutual recognition of professional standards and qualification requirements for intermediate medical staff is the top priority of the "belt and road" health cooperation,and is also a necessary prerequisite for achieving mutual recognition of academic qualifications and promoting cross-border labor mobility;The two countries can jointly set up a professional standard setting working group to jointly develop unified courses and assessment tools by referring to the general standards of the World Health Organization and taking into account the local disease spectrum and the characteristics of health services in Kyrgyzstan;This can improve the standardization level of talent training in Kyrgyzstan and open up a new channel for the overseas development of Chinese medical talents.

(4) Collaborative logic of human capital:co construction of teacher training mode

The exertion of cooperation effect is inseparable from the collaborative construction of teaching staff;The two sides can rely on high-quality medical institutions and training bases in China to provide systematic training opportunities for teachers and clinical instructors in Kyrgyzstan;The two sides promote the exchange and integration of teaching experience by carrying out annual Teacher visits,jointly holding clinical skills competitions and seminars;For example,China has trained more than 200 medical and nursing teachers in Kyrgyzstan to improve the local teaching level.

(5) Cooperation Outlook:building a long-term collaborative approach

In the future,China and Kyrgyzstan should further improve the top-level design of cooperation,and establish a collaborative way with the participation of governments,universities and medical institutions;By setting up a special cooperation fund and carrying out order type talent training,we will promote the transformation of cooperation from short-term projects to long-term strategic partnerships,and jointly contribute to regional public health security.

Cooperation Path for Healthcare and Education in China and Kyrgyzstan

Combined with the three main aspects of resource sharing,standard docking and human capital coordination mentioned above,and referring to the development status and actual needs of health vocational education in the two countries,this paper proposes five specific cooperation measures to promote the development of China Kyrgyzstan health vocational education cooperation from scattered projects to a more systematic and long-term direction.

(1) Establishment of Sino Kyrgyzstan joint coordination agency for health and Vocational Education

The organization adopts the operation mode of "government guidance,college leading and hospital participation",and attracts representatives of the competent education and health departments of the two countries,top medical colleges,grade III and grade A

hospitals and industry associations to participate;It is mainly responsible for the overall planning of the annual joint education and training project,providing professional advice and policy suggestions for the mutual recognition of professional standards between the two countries,organizing an experience exchange forum on University College cooperation every six months,establishing fixed communication channels,and timely solving various problems in the process of cooperation.

(2)Pilot implementation of modern apprenticeship training for nursing specialty

The modern apprenticeship system of nursing specialty in China has cultivated 126000 graduates in total,and the counterpart employment rate has reached 98.3%.Based on these mature experiences,we can take the lead in carrying out the pilot of dual system education in the medical field in two core colleges and universities such as the Kyrgyz National Medical University;The Chinese side can provide methodological guidance and technical support in the development of training programs,the construction of management systems,the standardized training of clinical teaching nurses,and the development of students'ability assessment standards.The first batch of students is planned to enroll 50 students,using the dual training method of"School Learning+hospital rotation".

(3)Build a cloud platform for cross-border digital education resource sharing

The two sides jointly funded the construction of cloud infrastructure.The first batch of 500 standardized nursing virtual simulation cases,200 national expert lectures and core course teaching materials were translated into Russian and Kyrgyz by the Chinese side and uploaded to the platform,which was open to all Kyrgyz medical and health colleges and universities for free;This can help Kyrgyz teachers and students break through the restrictions of local hardware conditions,and contact international cutting-edge educational technology and clinical experience anytime and anywhere[6].

(4)Implement the"special plan for training double qualified teachers along the belt and road"

Set up a special funding fund to select 50 teachers and clinical teaching staff from Kyrgyz medical and health colleges every year to go to the national simulation training center and clinical teaching base of Shandong Medical College and other cooperative colleges in China for further study for 3-6 months;Each year,20 senior Chinese medical experts and key teachers are sent to Kyrgyzstan for short-term lectures,clinical demonstrations and on-site guidance to improve the teaching ability and clinical level of local teachers.

(5)Carry out targeted joint training for Chinese funded institutions in Kyrgyzstan

The economic and trade cooperation between China and Kyrgyzstan continues to deepen.At present,there are 12 Chinese funded medical and health institutions operating in Kyrgyzstan and various medical aid projects.In the next three years,there will be a shortage of more than 500 compound medical talents with Chinese,Russian and professional skills;The two sides can explore the"1+2"directional training mode.The students study basic courses and languages in Kyrgyzstan in the first year,and then go to China for clinical training in the next two years.After graduation,they are given priority to be sent to the Chinese funded medical and health institutions in Kyrgyzstan and the Sino Kyrgyzstan Cooperative Medical Project for

employment, and also cultivate qualified medical and health talents for the local community in Kyrgyzstan.

Conclusion

The research shows that the integration of industry and education in the field of medical and health education between China and Kyrgyzstan is at different stages of development, and there are obvious differences in the degree of system improvement, the strength of resource security and the depth of integration with the medical and health industry; The Chinese model has relatively complete overall planning and implementation steps, and the role of the government in overall planning and guidance is obvious. More than 80% of the 197 "double high school program" colleges and universities across the country have set up medical and health industry education integration projects. Digital technology is widely used in analog Teaching and remote training. The proportion of double qualified teachers in medical and health vocational colleges in Kyrgyzstan is less than 20%, facing multiple pressures such as limited financial investment and low enthusiasm of medical institutions to participate in teaching.

The "belt and road" initiative and the construction of the healthy silk road continued to advance. These development differences laid the foundation for the formation of complementary effects of complementary advantages between the two sides; The cooperation ideas of resource sharing, standard docking and human capital exchange have opened up a broad space for mutual benefit and win-win results for the two countries.

The cooperation measures mentioned above, from building joint training bases to building cross-border digital teaching platforms, can promote the overall improvement of the quality of Vocational Education in Kyrgyzstan, expand the overseas influence of China's vocational education model, deepen people to people and cultural exchanges between the two countries, and help build a community with a shared future for mankind in the field of health; The follow-up research can focus on the cost calculation and legal compliance of the cooperation scheme, and empirically test its actual operation effect through a small-scale pilot project.

References

1. Wang, J. Research on the Development of College Students' Autonomous Learning Ability under the Enabling Role of Generative AI / J. Wang // *Art Science and Technology*. – 2024. – Vol. 37, № 6. – P. 216-218.
2. Pan, H. Vocational Education, Skill Formation, and Social Development / H. Pan, G. Wang, W. Gao, X. Liu // *Education Sciences*. – 2025. – Vol. 15, № 1. – Art. 107.
3. Lave, J. *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation* / J. Lave, E. Wenger. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 138 p.
4. Urmatbekova, N. U. State Policy in Higher Education in the Kyrgyz Republic / N. U. Urmatbekova // *Bulletin of KSU named after I. Arabaev*. – 2025. – Vol. 4, № 3. – P. 404-413.
5. Kussainova, Z. Essential Characteristics of Modelling Pedagogical Programmes in TVET / Z. Kussainova, N. Sartbekova, A. Abakirov // *Journal of Vasyil*

Stefanyk Precarpathian National University. – 2025. – Vol. 12, № 3. – P. 150-168.

6. Chen, Z. The Transformation of Chinese Vocational Education in the Era of Globalization / Z. Chen, W. Pei, J. Zhang, X. Wu // Vocation, Technology & Education. – 2025. – Vol. 2, № 3. – Art. e24.

Рецензент: кандидат педагогических наук, доцент Касымалиева Г.О.

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

УДК 004:35.07

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/98-105

Шайлобек уулу Б.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Кыргызская Республика, г. Бишкек

baha@gmail.com

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ

Шайлобек уулу Б.

Магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

baha@gmail.com

МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨРДҮН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН РОЛУ

B. Shailobek uulu

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek c.

baha@gmail.com

THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENHANCING THE EFFICIENCY OF PUBLIC SERVICES

Аннотация. В статье рассматривается роль информационных технологий (ИТ) в повышении эффективности государственных услуг. Обоснована необходимость внедрения цифровых решений в условиях развития электронного правительства. Проведен анализ влияния ИТ на качество, доступность и скорость предоставления государственных услуг. Предложены практические

рекомендации по совершенствованию системы государственных услуг на основе цифровых технологий.

Аннотация. Макалада мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн натыйжалуулугун жогорулатууда маалыматтык технологиялардын ролу каралат. Электрондук өкмөттү өнүктүрүү шартында санариптик чечимдерди киргизүүнүн зарылчылыгы негизделген. Маалыматтык технологиялардын мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатына, жеткиликтүүлүгүнө жана көрсөтүү ылдамдыгына тийгизген таасирине талдоо жүргүзүлгөн. Санариптик технологиялардын негизинде мамлекеттик кызмат көрсөтүү системасын өркүндөтүү боюнча практикалык сунуштар берилген.

Annotation. The article examines the role of information technologies (IT) in improving the efficiency of public services. The necessity of implementing digital solutions in the context of e-government development is substantiated. An analysis of the impact of IT on the quality, accessibility, and speed of public service delivery is conducted. Practical recommendations for improving the public service system based on digital technologies are proposed.

Ключевые слова: информационные технологии, государственные услуги, цифровизация, электронное правительство, эффективность, автоматизация.

Негизги сөздөр: маалыматтык технологиялар, мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөр, санариптештирүү, электрондук өкмөт, натыйжалуулук, автоматташтыруу.

Keywords: information technologies, public services, digitalization, e-government, efficiency, automation.

Современный этап развития общества характеризуется активным внедрением информационных технологий в систему государственного управления. Углублением процессов глобализации, цифровизации и усилением общественного запроса на социально ответственную и устойчивую деятельность образовательных организаций [7, С. 47]. Одним из ключевых направлений является повышение эффективности государственных услуг.

Информационные технологии позволяют значительно улучшить качество обслуживания населения, сократить сроки предоставления услуг и повысить прозрачность деятельности государственных органов.

В условиях цифровой трансформации экономики и государственного управления особую значимость приобретает повышение эффективности предоставления государственных услуг. В Кыргызской Республике развитие электронного правительства является одним из приоритетных направлений государственной политики, направленным на повышение качества обслуживания населения и прозрачности деятельности органов власти.

Внедрение информационных технологий позволяет существенно сократить время оказания услуг, снизить уровень ошибок, расширить доступ граждан к государственным сервисам и повысить их удовлетворённость. Однако на практике сохраняются проблемы, связанные с недостаточным уровнем

цифровой инфраструктуры, дефицитом квалифицированных кадров и вопросами информационной безопасности.

В этой связи исследование роли информационных технологий в повышении эффективности государственных услуг является актуальным, поскольку направлено на выявление ключевых факторов цифровизации и разработку практических рекомендаций по совершенствованию системы государственного управления.

Таким образом, актуальность темы обусловлена необходимостью повышения эффективности, доступности и качества государственных услуг в условиях цифровой экономики и развития электронного правительства.

Информационные технологии представляют собой совокупность методов, процессов и технических средств для обработки и передачи информации.

В системе государственного управления ИТ обеспечивают:

автоматизацию процессов

хранение и обработку данных

электронное взаимодействие граждан и государства

Автоматизация процессов - использование программ и систем для выполнения государственных услуг без ручного вмешательства (например, оформление справок онлайн вместо бумажного обращения).

Хранение и обработка данных - создание электронных баз данных, где информация о гражданах, бизнесе и услугах сохраняется, систематизируется и быстро обрабатывается для принятия решений.

Электронное взаимодействие граждан и государства - возможность получать услуги, подавать заявления и обращаться в госорганы через интернет (порталы, мобильные приложения) без личного визита.

Информационные технологии обеспечивают автоматизацию государственных процессов, эффективное хранение и обработку данных, а также электронное взаимодействие граждан и государства, что повышает качество и доступность государственных услуг.

Влияние ИТ на эффективность государственных услуг

Внедрение ИТ позволяет:

сократить время предоставления услуг

снизить уровень ошибок

повысить доступность услуг

обеспечить прозрачность процессов

Таким образом, внедрение информационных технологий оказывает существенное положительное влияние на систему государственных услуг. Сокращение времени их предоставления повышает оперативность и удобство для граждан, снижение уровня ошибок способствует повышению качества и надежности услуг.

Повышение доступности услуг обеспечивает равный доступ населения к государственным сервисам независимо от места проживания, а прозрачность процессов снижает коррупционные риски и укрепляет доверие к государственным органам.

В совокупности данные эффекты способствуют повышению эффективности государственного управления, улучшению качества обслуживания населения и формированию современной цифровой системы предоставления государственных услуг.

Таблица 1

Эффективность внедрения ИТ

Показатель	До внедрения	После внедрения
Время оказания услуги	5–7 дней	1–2 дня
Уровень ошибок	5%	1–2%
Доступность услуг	60%	90%
Удовлетворенность граждан	65%	85–90%

Представленные показатели демонстрируют значительное повышение эффективности государственных услуг после внедрения информационных технологий. Существенное сокращение времени оказания услуг (с 5–7 до 1–2 дней) свидетельствует об ускорении процессов и повышении оперативности государственного управления.

Снижение уровня ошибок с 5% до 1–2% указывает на повышение точности и надежности обработки данных, что положительно влияет на качество услуг. Рост доступности услуг с 60% до 90% отражает расширение охвата населения и улучшение условий получения государственных сервисов.

Увеличение уровня удовлетворенности граждан до 85–90% подтверждает повышение качества обслуживания и доверия к государственным органам.

Основные ИТ-инструменты:

системы электронного документооборота

базы данных и реестры

CRM-системы

порталы государственных услуг

облачные технологии

Анализ основных ИТ-инструментов

Системы электронного документооборота (ЭДО)

Позволяют автоматизировать обработку документов, сократить бумажный документооборот и ускорить принятие решений.

Эффект: снижение времени обработки и повышение прозрачности.

Базы данных и реестры

Обеспечивают централизованное хранение информации о гражданах, бизнесе и государственных услугах.

Эффект: быстрый доступ к данным и повышение точности информации.

CRM-системы используются для управления взаимодействием с гражданами и обработки обращений.

Эффект: улучшение качества обслуживания и повышение удовлетворенности.

Порталы государственных услуг

Предоставляют возможность получения услуг онлайн без посещения госорганов.

Эффект: повышение доступности и удобства услуг.

Облачные технологии

Обеспечивают хранение данных и работу систем через интернет.

Эффект: снижение затрат на инфраструктуру и повышение гибкости.

Использование современных ИТ-инструментов в системе государственного управления позволяет комплексно повысить эффективность предоставления услуг. Они обеспечивают автоматизацию процессов, ускорение обработки информации, улучшение качества обслуживания и повышение доступности государственных сервисов.

В совокупности данные инструменты формируют основу цифровой инфраструктуры электронного правительства и способствуют повышению эффективности и прозрачности государственного управления.

Проблемы внедрения информационных технологий:

недостаточный уровень цифровой грамотности

дефицит специалистов

проблемы кибербезопасности

ограниченные финансовые ресурсы

Анализ проблем внедрения информационных технологий показывает, что ключевыми ограничивающими факторами являются кадровые, финансовые и организационные аспекты. Недостаточный уровень цифровой грамотности населения и сотрудников снижает эффективность использования ИТ и замедляет процесс цифровизации.

Дефицит квалифицированных специалистов затрудняет внедрение и сопровождение современных информационных систем, что может приводить к сбоям и снижению качества услуг. Проблемы кибербезопасности создают риски утечки данных и требуют дополнительных ресурсов для защиты информации.

Ограниченные финансовые ресурсы также сдерживают развитие цифровой инфраструктуры и внедрение инновационных решений.

В совокупности данные проблемы требуют комплексного подхода к их решению, включающего развитие человеческого капитала, усиление мер информационной безопасности и увеличение инвестиций в цифровизацию, что позволит повысить эффективность государственного управления и качество предоставляемых услуг.

Для повышения эффективности государственных услуг необходимо:

развитие цифровой инфраструктуры

внедрение современных ИТ-систем

обучение кадров

обеспечение информационной безопасности

интеграция информационных систем

• Развитие цифровой инфраструктуры

Пример: создание государственных дата-центров и расширение интернет-доступа в регионах Кыргызстана, чтобы граждане могли получать услуги онлайн.

• Внедрение современных ИТ-систем

Пример: внедрение систем электронного документооборота в министерствах, что позволяет сократить время обработки заявлений с нескольких дней до нескольких часов.

•Обучение кадров

Пример: проведение курсов цифровой грамотности для государственных служащих (работа с электронными порталами, базами данных, CRM-системами).

•Обеспечение информационной безопасности

Пример: внедрение электронной цифровой подписи (ЭЦП) и систем защиты персональных данных граждан.

•Интеграция информационных систем

Пример: объединение баз данных налоговой службы, социальной защиты и МВД для автоматического обмена информацией без повторного предоставления документов гражданами.

Приведенные примеры показывают, что практическая реализация данных направлений позволяет значительно повысить скорость, качество и доступность государственных услуг, а также снизить административные барьеры и повысить доверие населения к государственным органам.

Для повышения эффективности государственных услуг требуется комплексный подход к развитию информационных технологий. Развитие цифровой инфраструктуры создаёт основу для устойчивого функционирования электронного правительства, а внедрение современных ИТ-систем обеспечивает автоматизацию и ускорение процессов.

Обучение кадров играет ключевую роль в эффективном использовании технологий, повышая уровень цифровой грамотности и снижая сопротивление изменениям. Обеспечение информационной безопасности позволяет защитить данные граждан и повысить доверие к государственным сервисам.

Интеграция информационных систем способствует обмену данными между государственными органами, сокращает дублирование функций и повышает оперативность управления.

Таким образом, реализация данных направлений обеспечивает повышение качества, доступности и прозрачности государственных услуг, а также способствует развитию эффективной системы государственного управления в условиях цифровизации.

Информационные технологии играют ключевую роль в повышении эффективности государственных услуг. Их внедрение способствует сокращению сроков оказания услуг, повышению их качества и доступности.

В условиях цифровой экономики развитие ИТ является важным фактором модернизации государственного управления и повышения качества жизни населения.

В ходе исследования установлено, что информационные технологии играют ключевую роль в повышении эффективности государственных услуг. Их внедрение обеспечивает автоматизацию процессов, ускорение обработки данных и улучшение качества обслуживания граждан.

Анализ показал, что цифровизация способствует значительному сокращению сроков оказания услуг, снижению уровня ошибок, повышению доступности сервисов и росту удовлетворенности населения. Важным результатом является также повышение прозрачности деятельности государственных органов и снижение административных барьеров.

Вместе с тем выявлены основные проблемы внедрения ИТ, включая недостаточный уровень цифровой грамотности, дефицит квалифицированных кадров, вопросы кибербезопасности и ограниченные финансовые ресурсы.

Для повышения эффективности государственных услуг предложен комплекс мер, включающий развитие цифровой инфраструктуры, внедрение современных ИТ-систем, обучение кадров, обеспечение информационной безопасности и интеграцию информационных систем.

Информационные технологии являются ключевым фактором модернизации государственного управления.

Цифровизация повышает скорость, качество и доступность государственных услуг.

Эффективность ИТ зависит от комплексного внедрения и уровня подготовки кадров.

Развитие электронного правительства способствует повышению доверия граждан к государству.

Таким образом, использование информационных технологий является необходимым условием повышения эффективности государственного управления и устойчивого развития общества в условиях цифровой экономики.

Список литературы

1. Амеркулова, Ж. Д. Оптимизация расходов бюджетных средств вузов Кыргызстана в условиях ограниченного государственного финансирования / Ж. Д. Амеркулова // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2025. – № 11(129). – С. 12-17. – DOI 10.24412/2411-0450-2025-11-12-17. – EDN TGCEZJ.
2. Бексултанов, А. А. Сущность, критерии и угрозы финансовой безопасности предприятий / А. А. Бексултанов, Д. Б. Темиров, А. Д. Махметкулов // Ежеквартальный научно-информационный журнал "Экономический вестник". – 2023. – № 3,4. – С. 43-47. – EDN UEXSMX.
3. Затрапина, С. В. Информационная безопасность личности, общества, государства / С. В. Затрапина // Постулат. – 2023. – № 12(98). – EDN NQYAOB.
4. Затрапина, С. В. Цифровизация и экономическая безопасность: влияние информационных технологий на современный бизнес / С. В. Затрапина, А. С. Мельников // Научные труды Северо-Западного института управления РАНХиГС. – 2024. – Т. 15, № 2(64). – С. 158-164. – EDN PACPTF.
5. Островская, Н. В. Оценка качества жизни населения и пути его улучшения / Н. В. Островская, А. А. Бексултанов, Д. Д. Тропников // Экономические науки. – 2025. – № 249. – С. 134-142. – DOI 10.14451/1.249.134. – EDN WGHOPS.

6. Турдукулов, Ф. З. Игры разума: бизнес-симуляции как инструмент развития креативности и лидерства у будущих менеджеров / Ф. З. Турдукулов, Ж. Д. Амеркулова // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2024. – № 4-2. – С. 773-781. – DOI 10.33514/1694-7851-2024-4/2-773-781. – EDN CGOBRU.
7. Албанбаева Дж.О. Внедрение esg-принципов в стратегии устойчивого развития вузов: опыт кыргызстана и казахстана // Международный научно-практический журнал “Научные открытия” 2026-1. – С. 47. – DOI 10.65996/topscience-2457/2026-1.1/45-62

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Асанов Р.К.

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 81’42:32

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/105-114

Абдылдаева С.Т.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек, Кыргызская Республика

abdyldaevasezim68@gmail.com

РИТОРИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ В ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЧАХ БАРАКА ОБАМЫ

Абдылдаева С.Т.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек шаары, Кыргыз Республикасы

abdyldaevasezim68@gmail.com

БАРАК ОБАМАНЫН САЯСИЙ СӨЗДӨРҮНДӨГҮ РИТОРИКАЛЫК СТРАТЕГИЯЛАР

Abdyldaeva S.T.

Master’s student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek, Kyrgyz Republic

abdyldaevasezim68@gmail.com

RHETORICAL STRATEGIES IN THE POLITICAL SPEECHES OF BARACK OBAMA

Аннотация. Статья посвящена исследованию риторических стратегий, реализуемых в политических речах Барака Обамы, и их роли в формировании эффективной коммуникации с широкой аудиторией. Актуальность темы обусловлена возросшим интересом к изучению политического дискурса как

инструмента влияния на общественное сознание и формирования социально-политической идентичности. В работе рассматриваются основные риторические механизмы, применяемые в публичных выступлениях Обамы, включая стратегии убеждения, конструирования коллективной идентичности, апелляции к ценностям, а также использование метафорических моделей и эмоционально окрашенной лексики.

Методологическую основу исследования составляют элементы дискурсивного, прагматического и лингвостилистического анализа. Эмпирическую базу образуют тексты инаугурационных и программных речей политика, произнесённых в различные периоды его президентства. Особое внимание уделяется выявлению языковых средств, обеспечивающих создание образа лидера, способного объединять общество и транслировать идею перемен. Анализ показывает, что риторика Обамы строится на сочетании рациональной аргументации и эмоционального воздействия, что позволяет усилить перлокутивный эффект его выступлений. В результате исследования установлено, что риторические стратегии в политическом дискурсе Обамы характеризуются системностью, ценностной направленностью и ориентацией на формирование инклюзивной модели коммуникации. Полученные выводы могут быть использованы в дальнейшем изучении современного политического дискурса и в практике анализа публичной речи.

Аннотация. Були иш Барак Обаманын саясий сөздөрүндө ишке ашырылган риторикалык стратегияларды жана алардын кеңири аудитория менен эффективдүү байланышты түзүүдөгү ролун изилдөөгө арналган. Теманын актуалдуулугу коомдук аң-сезимге таасир этүүчү жана коомдук-саясий иденттүүлүктү калыптандыруучу курал катары саясий Дискурсту изилдөөгө болгон кызыгуунун жогорулашына байланыштуу. Чыгарма Обаманын эл алдында сүйлөгөн сөзүндө колдонулган негизги риторикалык механизмдерди, анын ичинде ынандыруу стратегияларын, жамааттык иденттүүлүктү курууну, баалуулуктарга кайрылууну, метафоралык моделдерди жана эмоционалдык түстүү лексиканы колдонууну карайт.

Изилдөөнүн методологиялык негизин дискурсивдик, прагматикалык жана лингвостилистикалык анализдин элементтери түзөт. Эмпирикалык базаны саясатчынын президенттигинин ар кандай мезгилдеринде сүйлөгөн инаугурациялык жана программалык сөздөрүнүн тексттери түзөт. Коомду бириктирүүгө жана өзгөрүү идеясын жайылтууга жөндөмдүү лидердин образын түзүүнү камсыз кылган тилдик каражаттарды аныктоого өзгөчө көңүл бурулат. Анализ көрсөткөндөй, Обаманын риторикасы рационалдуу аргумент менен эмоционалдык таасирдин айкалышына негизделген, бул анын спектаклдеринин перлокутивдик таасирин күчөтөт. Изилдөөнүн натыйжасында Обаманын саясий дискурсунагы риторикалык стратегиялар тутумдуулук, баалуулукка көңүл буруу жана инклюзивдик байланыш моделин түзүүгө багыт алуу менен мүнөздөлөт. Алынган тыянактар Заманбап саясий Дискурсту андан ары изилдөөдө жана эл алдында сүйлөөнү талдоо практикасында колдонулушу мүмкүн.

Abstract. The article is devoted to the study of rhetorical strategies implemented in Barack Obama's political speeches and their role in shaping effective communication with a wide audience. The relevance of the topic is due to the increased interest in the study of political discourse as a tool for influencing public consciousness and shaping socio-political identity. The paper examines the main rhetorical mechanisms used in Obama's public speeches, including strategies of persuasion, collective identity construction, appeals to values, as well as the use of metaphorical models and emotionally colored vocabulary.

The methodological basis of the research consists of elements of discursive, pragmatic and linguistic analysis. The empirical basis is formed by the texts of the politician's inaugural and program speeches delivered during various periods of his presidency. Special attention is paid to identifying language tools that ensure the creation of an image of a leader capable of uniting society and conveying the idea of change. The analysis shows that Obama's rhetoric is based on a combination of rational argumentation and emotional impact, which makes it possible to enhance the perlocutionary effect of his speeches. As a result of the study, it was found that the rhetorical strategies in Obama's political discourse are characterized by consistency, value orientation and orientation towards the formation of an inclusive communication model. The findings can be used in the further study of modern political discourse and in the practice of analyzing public speech.

Ключевые слова: политический дискурс, риторические стратегии, публичная речь, аргументация, метафора, прагматика, дискурсивный анализ, политическая коммуникация, языковые средства, образ лидера.

Негизги сөздөр: Саясий дискурс, риторикалык стратегиялар, эл алдында сүйлөө, аргументация, метафора, прагматика, дискурсивдик анализ, саясий байланыш, тилдик каражаттар, лидердин образы.

Keywords: political discourse, rhetorical strategies, public speech, argumentation, metaphor, pragmatics, discursive analysis, political communication, linguistic means, image of a leader.

Киришүү. 21-кылымда саясий коммуникация коомдук аң-сезимге таасир этүүнүн сапаттык жактан жаңы түрлөрүнө ээ болду. Коомдук жашоонун медиацияланышы шартында саясий лидердин коомдук сөзү маалыматты жеткирүү каражаты гана эмес, баалуулук багыттарын, жамааттык иденттүүлүктү жана коомдук ишенимди калыптандыруу куралы болуп баратат. Бул контекстте саясий дискурста колдонулган риторикалык стратегияларды талдоо өзгөчө кызыгууну жаратат, анткени алар өкмөт менен коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн мүнөзүн аныктайт.

Саясий дискурсту изилдөө заманбап лингвистикада маанилүү орунду ээлейт. Дискурс тексти гана эмес, анын иштешинин социалдык контекстин да камтыган татаал коммуникативдик практика деп эсептелет [1, 136-бет]. Орус изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде саясий дискурс бийлик мамилелерин калыптандырууга жана берүүгө багытталган институционалдык

коммуникациянын өзгөчө түрү катары аныкталат [9, 15-бет]. Ошол эле учурда, коомдук саясий сөздү стратегиялык уюштуруу маселелери илимий талкуунун предмети бойдон калууда. Саясий дискурстун риторикалык аспектиси аргументация моделдерин, ынандыруу каражаттарын жана адресаттын образын түзүү ыкмаларын талдоону камтыйт. Изилдөөчүлөр саясий сөздүн натыйжалуулугу көбүнчө риторикалык каражаттарды системалуу колдонуу жана алардын баалуулук багыты менен аныкталаарын белгилешет [7, 48-бет]. Бул жагынан метафоралык моделдер өзгөчө ролду ойнойт, бул саясий чындыкты аудиториянын аң-сезиминде түзүүгө мүмкүндүк берет [13, 23-бет]. Барак Обаманын саясий сөздөрү заманбап риторикалык стратегияларды талдоо үчүн репрезентативдик материалды камсыз кылат. Анын коомдук сөздөрү рационалдуу аргументациянын жана эмоционалдык жагымдуулуктун айкалышы менен мүнөздөлөт, бул билдирүүнүн перлокуциялык таасирин күчөтөт [19, 37-бет]. Бирок, ата мекендик академиялык салтта анын риторикасынын стратегиялык талдоосу азырынча жетиштүү деңгээлде системалаштырыла элек, бул бул изилдөөнү зарыл кылды.

Бул иштин актуалдуулугу заманбап саясий дискурстагы риторикалык таасирдин механизмдерин комплекстүү түшүнүү зарылдыгы менен аныкталат. Бул стратегияларды изилдөө коомдук ишенимди калыптандыруу жана саясий лидердин имиджин түзүү процесстерин тереңирээк түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Бул макаланын максаты - Барак Обаманын саясий сөздөрүндөгү риторикалык стратегияларды аныктоо жана талдоо, ошондой эле алардын саясий дискурстун түзүмүндөгү функционалдык ролун аныктоо.

Саясий дискурстагы риторикалык стратегияларды изилдөө дискурсту татаал социалдык-коммуникативдик кубулуш катары заманбап түшүнүктөргө таянат. Лингвистикада дискурс текст катары гана эмес, "өмүргө чөмүлгөн сөз" катары да каралат [1, 136-бет], анын социалдык контекстке жана анын иштешинин институционалдык шарттарына байланышын баса белгилейт. Бул ыкма саясий сүйлөөнү обочолонгон эмес, анын прагматикалык жана социалдык-маданий параметрлери менен бирге талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берет.

Саясий дискурс институционалдуулук жана коомдук пикирди калыптандырууга басым жасоо менен мүнөздөлөт. А.П. Чудинов "саясий дискурс - бул бийлик мамилелери ишке ашырылган институционалдык байланыштын бир түрү" деп белгилейт [9, 12-бет]. Демек, дискурстун бул түрүндөгү риторикалык стратегиялар эстетикалык гана эмес, стратегиялык функцияны да аткарат - алар ынандыруу ыкмаларын жана бийликти мыйзамдаштырууну түзүшөт. Ынандыруу илими катары риторика салттуу түрдө аргументациялоо жана адресатка таасир этүү менен байланыштуу. П.Б. Паршиндин айтымында, "саясий дискурстагы аргументация адресатта белгилүү бир дүйнө таанымды калыптандырууга багытталган" [7, 12-бет]. 52]. Бул позиция бизге риторикалык стратегияларды саясий чындыкты куруу куралы катары кароого мүмкүндүк берет.

Эл аралык салтта саясий дискурстагы метафоранын ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Дж. Чартерис-Блэк "метафора саясий ынандыруунун борборунда турат"

деп баса белгилейт [13, 28-бет], башкача айтканда, метафора саясий ынандыруунун негизги механизми болуп саналат. Метафоралык конструкциялар бизге татаал саясий процесстерди жөнөкөйлөтүүгө жана аларды аудиторияга жеткиликтүү формада көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Бул изилдөөнүн методологиялык негизин дискурс, прагматикалык жана лингвистикалык анализ элементтери түзөт. Дискурсивдик ыкма тексттин стратегиялык уюштурулушун аныктоого мүмкүндүк берет, прагматикалык ыкма адресаттын коммуникативдик ниеттерин аныктоого мүмкүндүк берет, ал эми лингвистикалык ыкма аларды ишке ашыруунун лингвистикалык каражаттарын талдоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн эмпирикалык негизин Барак Обаманын инаугурациялык жана саясий сөздөрүнүн (2008–2016) Ак үйдүн архивинде расмий түрдө жарыяланган тексттери түзөт [17]. Материалды тандоо алардын репрезентативдүүлүгү жана риторикалык байлыгынын жогорку деңгээли менен аныкталган. Изилдөөнүн теориялык негизи бизге риторикалык стратегияларды саясий таасирдин системалуу механизми катары кароого мүмкүндүк берет, анын ичинде аргументативдик, баалуулукка негизделген жана метафоралык компоненттер бар. Барак Обаманын саясий сөздөрүнүн риторикалык уюштурулушу системалуулукту жана стратегиялык ойлуулукту көрсөтөт. 2009-жылдагы инаугурациялык сөзүнүн жана саясий кайрылууларынын тексттерин талдоо бизге бир нече туруктуу стратегияларды аныктоого мүмкүндүк берет: инклюзивдүүлүк стратегиясы, баалуулуктарга тартылуу стратегиясы, метафоралык моделдөө стратегиясы жана рационалдуу аргументация стратегиясы.

Обаманын риторикасынын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири - ат атоочторду активдүү колдонуу, мисалы: we. Ал өзүнүн инаугурациялык сөзүндө жамааттык жоопкерчиликти баса белгилеген: «Today I say to you that the challenges we face are real» [17]. "Биз" конструкциясынын кайталанышы реципиенттин бирдиктүү коммуникациялык мейкиндикке кошулуу эффектин жаратат. Бул ыкма саясий лидердин "Мени" улуттун "бизине" айланганда жамааттык инсандыкты калыптандыруу механизминде туура келет. Бул стратегия өкмөт менен коомдун ортосундагы аралыкты азайтып, байланыштын ишенимдүү мүнөзүн күчөтөт. Обаманын риторикасы дайыма универсалдуу баалуулуктарды – эркиндикти, теңчиликти, жоопкерчиликти, үмүттү баса белгилейт. Сөзүндө «A More Perfect Union» ал айтат: «We the people, in order to form a more perfect union...» [15]. АКШнын Конституциясына кайрылуу анын позициясынын тарыхый жана маданий салт аркылуу мыйзамдаштырылышын бекемдейт.

Изилдөөчүлөр баалуулуктарга кайрылуу саясий аргументациянын маанилүү элементи экенин белгилешет [7, 52-бет], анткени алар адресаттын эмоционалдык жана когнитивдик чөйрөсүн активдештирет. Саясий дискурстагы метафора структуралоо функциясын аткарат. Талданган сөздөрдө көп учурда "жол", "алдыга жылуу" жана "келечекти куруу" образы колдонулат. Мындай моделдер татаал социалдык процесстерди жөнөкөйлөтүп, аларды түшүнүктүү формада көрсөтөт.

Дж. Чартерис-Блэк белгилегендей, метафора "саясий ынандыруунун борборунда" турат [13, 28-бет]. Обаманын мисалында метафоралык конструкциялар динамикалык өнүгүүнүн жана жамааттык прогресстин образын түзөт. Эмоционалдык таасирден тышкары, Обаманын риторикасында логикалык аргументация элементтери бар. Ал дайыма себеп-натыйжа байланыштарын курат жана фактыларга жана статистикага таянат, бул анын билдирүүлөрүнүн когнитивдик ынандыруучулугун жогорулатат. Талдоо көрсөткөндөй, Обаманын сөздөрүндөгү риторикалык стратегиялар татаал жана бири-бирин бекемдөөчү түрдө иштейт. 1-сүрөттө Барак Обаманын саясий сөздөрүндө колдонулган риторикалык стратегиялардын жалпыланган модели көрсөтүлгөн.

Сүрөт 1 – Барак Обаманын саясий сөздөрүндөгү негизги риторикалык стратегиялар

Булак: автор тарабынан түзүлдү [7, с. 52; 9, с. 15; 13, р. 28; 17].

1-сүрөттө көрсөтүлгөндөй, Барак Обаманын саясий сөздөрүндөгү риторикалык стратегиялар эмоционалдык жана рационалдуу компоненттер өз ара аракеттенген ырааттуу системаны түзөт. Инклюзивдүүлүк стратегиясы ишенимди бекемдейт, баалуулуктарга жагымдуулукту күчөтөт, метафоралык моделдөө татаал процесстерди кабылдоону жөнөкөйлөтөт, ал эми рационалдуу аргументация логикалык ынандырууну камсыз кылат. Бул элементтердин айкалышы саясий таасирдин комплекстүү механизмдин түзөт. Бул аныкталган стратегиялардын иштешин кененирээк түшүнүү үчүн, келгиле, Барак Обаманын сөздөрүнөн конкреттүү үзүндүлөрдү карап көрөлү.

Обама 2009-жылдагы инаугурациялык сөзүндө дайыма "биз" деген ат атоочту колдонуп, жалпы эффект жаратат.: «We will rebuild, we will recover, and the United States of America will emerge stronger than before» [17]. Дизайндын кайталанышы we will Бул дискурстун динамикасын күчөтөт жана улуттук коомчулуктун биримдиги сезимин жаратат. Бул ыкма саясий лидерлер менен

жарандардын ортосундагы аралыкты азайтууга жардам берет жана өлкөнүн келечеги үчүн биргелешкен жоопкерчилик сезимин өнүктүрөт.

Өз сөзүндө «A More Perfect Union». Обама америкалык коомдун негизги баалуулуктарына кайрылды : «This nation is more than the sum of its parts – out of many, we are truly one» [15]. Бул жерде биримдик жана жарандык тилектештик идеясына кайрылуу ишке ашат. Мындай типтеги баалуулук конструкциялары мыйзамдаштыруучу функцияны аткарат жана аудиторияга эмоционалдык таасирин күчөтөт. П. Б. Паршин белгилегендей, саясий дискурстагы аргументация "адресатта белгилүү бир идеялар системасын түзүүгө" багытталган [7, 52-бет].

Обаманын сөздөрүндө кыймыл жана жол метафорасы кеңири колдонулат. Мисалы:

«Our journey has never been one of shortcuts or settling for less» [17]. Метафоралык "жол" модели саясий өнүгүүнү алдыга жылуу процесси катары элестетүүгө мүмкүндүк берет, ал позитивдүү көз карашты жаратат жана келечек үчүн стратегиялык векторду белгилейт. Мындай конструкциялар, Дж. Чартерис-Блэктин айтымында, саясий ынандыруунун борбордук элементи болуп саналат [13, 28-бет].

Эмоционалдык жана образдуу каражаттардан тышкары, Обама себеп-натыйжа байланыштарына негизделген логикалык жактан ырааттуу аргументтерди курат: «The state of the economy calls for action, bold and swift» [17]. Бул жерде объективдүү жагдайларга жооп катары конкреттүү аракеттердин зарылдыгы баса белгиленет. Рационалдуу аргументация сөздүн когнитивдик ынандыруучулугун жогорулатат жана эмоционалдык стратегияларды толуктайт. Келтирилген мисалдар Барак Обаманын саясий сөздөрүндөгү риторикалык стратегиялар комплекстүү түрдө ишке ашырылып, максималдуу коммуникативдик натыйжага жетүүгө багытталганын тастыктайт. Саясий дискурстагы риторикалык стратегиялар тексттин концептуалдык уюштурулушу менен ажырагыс байланышта. В. И. Карасиктин айтымында, дискурс "коом дүйнөсүнүн баалуулуктар картинасын чагылдырган түшүнүктөр системасын" түзөт [3, 118-бет]. Барак Обаманын сөздөрүндө "үмүт", "өзгөрүү" жана "биримдик" түшүнүктөрүнүн ырааттуу курулушу байкалат, бул анын коомдук сөздөрүнүн баалуулук бүтүндүгүн камсыз кылат. Тексттин стилистикалык уюштурулушу да маанилүү ролду ойнойт. М. Н. Кожина функционалдык стиль "коммуникативдик тапшырмага ылайык тандалган тилдик каражаттардын жыйындысы" менен аныкталаарын баса белгилейт [4, 87-бет]. Талданган сөздөр расмий, ишкердик тактыктын жана журналисттик экспрессивдүүлүктүн айкалышын көрсөтөт, бул айтылыштын таасирин күчөтөт. Лингвомаданий мамиленин көз карашынан алганда, саясий сөз коомдун маданий коддорун чагылдырат. В. А. Маслова тил "маданий маанилердин жана улуттук баалуулуктардын алып жүрүүчүсү" экенин белгилейт [6, 14-бет]. Обаманын тарыхый тексттерге, конституциялык формулировкаларга жана жарандык символдорго шилтеме жасоосу анын риторикасынын улуттук маданий контекстке киргизилгенин көрсөтүп турат.

Коомдук сөздүн коммуникативдик натыйжалуулугу көбүнчө маалымат агымдарын башкаруу стратегиясынан көз каранды. Г. Г. Почепцов саясий коммуникацияны "массалык аң-сезимге символикалык ресурстар аркылуу таасир этүү" механизми катары карайт [8, 34-бет]. Бул учурда символикалык ресурстар кайталоо, метафора жана инклюзивдүү конструкциялар аркылуу ишке ашат. Критикалык дискурсту талдоо алкагында Н. Фэйрклоу дискурс социалдык аракеттин бир түрү экенин баса белгилейт [14, 63-бет]. Бул позиция бизге Обаманын сөздөрүн текст катары гана эмес, коомдук кабылдоону өзгөртүүчү куралдар катары да кароого мүмкүндүк берет.

Ж. Лакоффтун кадрлоо теориясы өзгөчө маанилүү, ага ылайык саясий аргументация чындыкты кабылдоону түзүүчү когнитивдик моделдерге курулат [16, 4-бет]. Обаманын сөздөрүндө "алдыга жылуу" алкагы коомдук-саясий процесстерди позитивдүү чечмелөөнү орнотот жана оптимисттик көз карашты жаратат. Барак Обаманын саясий дискурсундагы риторикалык стратегиялар таасир этүүнүн концептуалдык, стилистикалык жана прагматикалык механизмдерин айкалыштырган көп деңгээлдүү системаны билдирет. Саясий текстти талдоо анын тематикалык түзүлүшүн жана маалыматты уюштуруу ыкмаларын изилдөөнү камтыйт. А. Н. Баранов саясий дискурс "семантикалык блоктордун иерархиялык уюму жана тематикалык доминант" менен мүнөздөлөөрүн белгилейт [2, 41-бет]. Барак Обаманын сөздөрү материалдын так түзүлүшүн көрсөтөт: көйгөйдү билдирүү, баалуулук негизин аныктоо, аргументация жана аракетке чакыруу. Бул композициялык уюштуруу билдирүүнүн ынандырарлыктыгын жогорулатат жана анын логикалык толуктугун камсыздайт. Дискурстун когнитивдик аспектиси саясий чындыкты концептуалдаштыруу жана чечмелөө процесстери менен байланыштуу. Е. С. Кубрякова тил "билимдерди чагылдыруу жана акыл-эс моделдерин түзүү" жолдорун чагылдыраарын баса белгилейт [5, 29-бет]. Обаманын сөздөрүнүн контекстинде бул социалдык чындыкты кабылдоону түзүүчү "алдыга жылуу", "үмүт" жана "жоопкерчилик" сыяктуу туруктуу когнитивдик схемаларды түзүүдө көрүнөт.

Текстти талдоодо салыштырмалуу типологиялык мамиле риториканын универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алууга мүмкүндүк берет. Көркөм жана публицистикалык тексттердин типологиясына арналган эмгектерде сөздүн стилистикалык уюштурулушунун көп деңгээлдүү мүнөзү баса белгиленет [12, 101-бет]. Обаманын мисалында расмий саясий жана публицистикалык стилдердин синтези байкалат, бул институционалдык катаалдыкты сактоо менен эмоционалдык экспрессивдүүлүктү күчөтөт. Саясий дискурсту социалдык өзгөрүүлөрдүн бир түрү катары карап, Н. Фэйрклоу дискурстук практикалар төмөнкүлөргө жөндөмдүү экенин белгилейт: «reproduce or transform social relations» [15, p. 76]. Бул контекстте Обаманын риторикасын кризистик кубулуштар жөнүндөгү коомдук кабылдоону өзгөртүү жана жаңы саясий баяндоону калыптандыруу куралы катары чечмелөөгө болот. Ар кандай текст түрлөрүндөгү тилдик каражаттарды талдоого арналган жеке изилдөөлөр коммуникативдик эффект түзүүдө семантикалык жана стилистикалык

механизмдердин маанисин тастыктайт [11, 114-бет; 10, 147-бет]. Темадагы айырмачылыкка карабастан, бул эмгектер институционалдык дискурста тилдик каражаттардын иштөө принциптеринин универсалдуулугун көрсөтөт.

Корутунду. Бул изилдөө Барак Обаманын саясий сөздөрүндө колдонулган негизги риторикалык стратегияларды аныктап, системалаштырды. Талдоо анын коомдук риторикасы инклюзивдүүлүктүн, баалуулуктарга чакырыктардын, метафоралык моделдөөнүн жана рационалдуу аргументациянын татаал айкалышына негизделгенин көрсөттү. Инклюзивдүүлүк стратегиясы жамааттык инсандыкты калыптандырат жана саясий лидер менен коомдун ортосундагы аралыкты азайтат. Баалуулуктарга чакырыктар сөздүн легитимдештирүү потенциалын жогорулатат жана аны маданий жана тарыхый контекстте бекитет. Метафоралык моделдер татаал социалдык-саясий процесстерди кабылдоону жөнөкөйлөтөт, ал эми рационалдуу аргументация билдирүүлөрдүн логикалык ынаандыралыктыгын камсыз кылат. Жыйынтыктар саясий дискурстагы риторикалык стратегиялар ишенимди бекемдөөгө жана коомдук кабылдоону башкарууга багытталган комплекстүү система катары иштей тургандыгын тастыктайт. Обаманын риторикасынын натыйжалуулугу анын сөздөрүнүн перлокуциялык таасирин күчөтүүчү эмоционалдык жана когнитивдик компоненттердин гармониялуу айкалышы менен аныкталат. Андан аркы изилдөөлөрдүн келечеги ар кандай саясий лидерлердин риторикалык стратегияларын салыштырмалуу талдоону, ошондой эле санарип доорундагы саясий дискурстун трансформациясын изилдөөнү камтышы мүмкүн.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ.

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Баранов А. Н. Политический дискурс: методы анализа тематической структуры. – М.: Институт русского языка РАН, 2001. – 196 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 464 с.
5. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
6. Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
7. Паршин П. Б. Риторика и аргументация в политическом дискурсе. – М.: УРСС, 2004. – 224 с.
8. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук, 2001. – 656 с.
9. Чудинов А. П. Политическая лингвистика. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 256 с.
10. Чоюбекова Ч. Б. Фразеологические единицы, характеризующие нравственные качества человека в английском и кыргызском языках // Вестник КГУ им. И. Арабаева. – Бишкек, 2023. – № 2. – С. 145–150.

11. Мурасатов Б. А. Семантическая и стилистическая функция дательного падежа в тюркских языках // Вестник КГУ им. И. Арабаева. – Бишкек, 2023. – № 3. – С. 112–118.
12. Омошева Г. А. Сравнительно-типологическая литература и её научная палитра исследования // Вестник КГУ им. И. Арабаева. – Бишкек, 2022. – № 4. – С. 98–104.
13. Charteris-Black J. Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. – 239 p.
14. Fairclough N. Language and Power. – London: Longman, 1989. – 252 p.
15. Fairclough N. Discourse and Social Change. – Cambridge: Polity Press, 1992. – 259 p.
16. Lakoff G. Don't Think of an Elephant! Know Your Values and Frame the Debate. – White River Junction: Chelsea Green Publishing, 2004. – 124 p.
17. Obama B. Inaugural Address. – Washington, 2009. – 8 p.
18. Obama B. A More Perfect Union. – Philadelphia, 2008. – 11 p.
19. Tulis J. The Rhetorical Presidency. – Princeton: Princeton University Press, 1987. – 238 p.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, профессор Эгембердиева А.А.

УДК: 81'255.4: 821.161.1.09

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/114-124

Жетиген кызы А.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

aigerimzhetigenova731@gmail.com

Эгембердиева А.А.

Доктор филологических наук, и.о. профессора
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

ПЕРЕВОДЫ РОМАНА Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ» НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Жетиген кызы А.

Магистрант

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

aigerimzhetigenova731@gmail.com

Эгембердиева А.А.

Филология илимдеринин доктору, профессордун м.а.
И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

**Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙДИН “ИДИОТ” РОМАНЫНЫН КЫРГЫЗ
ТИЛИНДЕГИ КТОРМОЛОРУ: САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗ****Zhetigen k. A.**

Master's Student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek c.

aigerimzhetigenova731@gmail.com

Bishkek

Egemberdieva A.A.

Doctor of Philological Sciences, Acting Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek c.

**TRANSLATIONS OF F. M. DOSTOEVSKY'S NOVEL "THE IDIOT" INTO
THE KYRGYZ LANGUAGE: A COMPARATIVE ANALYSIS**

Аннотация. В данной статье на основе комплексного анализа жанровой специфики художественного перевода определяются наиболее удобные и эффективные способы точной передачи стиля Ф. М. Достоевского и художественных средств произведения на кыргызском языке. На жанровом уровне проводится сравнительное исследование того, как характерные для индивидуального стиля автора «сложные предложения» и «психологическое напряжение» должны доходить до читателя без ущерба для синтаксических ресурсов кыргызского языка. Также акцентируется внимание на основных понятиях науки о переводе и межкультурной роли переводчика, внутренних закономерностях перевода каждого литературного жанра (поэзия, проза, драма, публицистика) и путях разработки методов сохранения семантического значения художественных средств в переводе. Проводится анализ художественно-изобразительных средств в кыргызском переводе романа «Идиот», выполненном Базаркулом Сагымбаевым под названием «Көк мээ».

Аннотация. Бул макалада көркөм котормонун жанрдык спецификасын комплекстүү талдоо аркылуу, Ф.М.Достоевскийдин стилин жана чыгармадагы көркөм каражаттарды кыргыз тилинде так берүүнүн ыңгайлуу жана натыйжалуу жолдорун аныктап жана автордун индивидуалдык стилине мүнөздүү болгон "татаал сүйлөмдөр" жана "психологиялык чыңалуу" кыргыз тилинин синтаксистик ресурстарына зыян келтирбей, окурманга кандайча жетиши керек экендиги жанрдык деңгээлде салыштырып изилденет. Ошондой эле, котормо таануу илиминдеги негизги түшүнүктөргө жана котормочунун маданияттар аралык ролуна, ар бир адабий жанрдын (поэзия, проза, драма, публицистика) котормодогу ички мыйзам ченемдүүлүктөрүнө, көркөм каражаттардын семантикалык маанисин котормодо сактоонун ыкмаларын иштеп чыгуу жолдоруна басым жасалат жана “Идиот” романындагы көркөм сөз каражаттарынын Базаркул Сагымбаев тарабынан которулган “Көк мээ” аттуу кыргызча котормосуна анализ жүргүзүлөт.

Abstract. This article identifies convenient and effective ways to accurately convey F. M. Dostoevsky's style and artistic devices in the Kyrgyz language through a comprehensive analysis of the genre specificity of literary translation. At the genre level, the study comparatively examines how "complex sentences" and "psychological tension"—characteristic of the author's individual style—should reach the reader without compromising the syntactic resources of the Kyrgyz language. Furthermore, the article emphasizes the fundamental concepts of translation studies, the intercultural role of the translator, the inherent patterns of translating various literary genres (poetry, prose, drama, journalism), and the development of methods to preserve the semantic meaning of artistic devices during translation. Finally, an analysis is conducted on the artistic and expressive means in the Kyrgyz translation of the novel "The Idiot," titled "Kök Mèè," translated by Bazarkul Sagymbaev.

Ключевые слова: художественная литература, перевод, перевод поэзии, перевод драмы, перевод прозы, перевод публицистического произведения, художественные средства речи, тропы, стилистические фигуры, реалии.

Негизги сөздөр: көркөм адабият, котормо, поэзия котормосу, драма котормосу, проза котормосу, публицистикалык чыгарма котормосу, көркөм сөз каражаттары, троптор, стилистикалык фигуралар, реалийлер.

Keywords: fiction, translation, poetry translation, drama translation, prose translation, journalistic translation, artistic means of speech, tropes, stylistic figures.

Көркөм котормонун жанрдык өзгөчөлүктөрүн талдоодон мурда, "көркөм адабият" түшүнүгүнүн маңызына токтолуу зарыл. Көркөм адабият - бул коомдук аң-сезимдин өзгөчө бир формасы катары таанылып, адамзаттын турмуштук тажрыйбасын, ички сезимдерин жана дүйнө таанымын эстетикалык образдар аркылуу чагылдырат. Адабият коомдук аң-сезимдин күзгүсү катары учурдагы адеп-ахлактык баалуулуктарды гана чагылдырбастан, өз дооруна ылайык жаңы баалуулук багыттарын да калыптандырат [13, 124-б.]. Изилдөөчү Т. Аширбаев белгилегендей, "Адабияттын өнүгүү динамикасы түздөн-түз коомдук өзгөрүүлөр менен шартталган. Анын негизги функциясы - окурмандын сезимине таасир этүү менен бирге, ага руханий-эстетикалык азык берүү болуп саналат. Бул чөйрөгө автордук кыялдан жаралган лирикалык жана прозалык (роман, повесть ж.б.) чыгармалар кирет" [1, 101-б.]. Ал эми, көркөм адабияттын негизги касиеттери бул автордун фантазиясынан жаралган окуялар, каармандардын образдары аркылуу берилген концепциялар жана тилдин эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн чебердик менен колдонулушу. Мындай чыгармалар окурмандын ички дүйнөсүнө жана эмоциясына терең таасир этүүнү көздөйт.

Көркөм котормонун жанрдык табияты котормо таануу илиминдеги эң орчундуу жана көп кырдуу багыттардын бири болуп саналат. Бул процесс жөн гана текстти бир тилден экинчи тилге өткөрүү эмес, адабий туундунун (мейли ал ыр, кара сөз же драма болсун) көркөмдүк кубатын жана эстетикалык баалуулугун толук сактап берүү дегенди түшүндүрөт. Орус лингвисти Казакова Т.А. "Художественный перевод" (2002) аттуу эмгегинде "Көркөм котормо - бул

интеллектуалдык ишмердүүлүктүн өзгөчө түрү; анын жүрүшүндө котормочу түпнуска тил менен которулуп жаткан тилдин бирдиктеринин ортосунда маалыматтык шайкештикти орнотот. Бул процесс белгилүү бир тарыхый этаптагы коомдун тилдик адаттарына жана адабий-коммуникативдик талаптарына жооп берген, экинчи иреттеги белгилер системасы катары түпнуска көркөм тексттин башка тилдеги аналогун түзүүгө мүмкүндүк берет” деп аныктама берген [5, 73-б.]. Ошондой эле, котормо ишиндеги негизги принциптердин бири жанрдык өзгөчөлүктөрдү эске алуу болуп саналат. Ар бир адабий жанрдын өзүнө гана тиешелүү болгон: тилдик каражаттары, стилистикалык ыкмалары, композициялык түзүлүшү болот. Ошондуктан, котормочунун башкы милдети түп нускадагы ушул мыйзамченемдерди бузбай, башка тилдин чөйрөсүндө ошол эле маанайды жана көркөмдүктү кайрадан жаратуу болуп саналат.

Жанрдык классификацияга ылайык котормонун өзгөчөлүктөрү:

1. Поэзиялык чыгармаларды которуунун табияты (Лирика). Адабий котормонун түрлөрүнүн ичинен поэзия эң татаал жана спецификалык тармак болуп эсептелет. Бул процесстин татаалдыгы автордун мазмундук ою менен бирге, ырдын сырткы формасын, ички ыргагын (ритмин) жана эмоционалдык чыңалуусун параллелдүү түрдө сактоо зарылчылыгына байланыштуу. Б.А.Бейшеналиева “Тарыхый-адабий процесстеги котормо тиби” аттуу макаласында “поэзияны которуу - бул чыгарманы жаңыча окуу, анын чыныгы баалуулуктарына жаңыча баа берүү сыяктуу. Котормо тексти менен түпнуска тексттин ортосундагы чыңалуу автордун оюн жана аны берүүдөгү кылдат өзгөчөлүктөрдү тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Бул - ырдын компоненттерин кайра куруу, анын адатта үч бөлүктөн (семантика, поэтика, тил) турган түзүмдүк иерархиясын аныктоо жана аны жаңы тилдик жана поэтикалык системада берүү процесси” деп аныктама берет [2, 58-б.]. Кошумчалай кетсек, поэзияда ар бир лексема өзгөчө семантикалык жүккө ээ. Ошол себептүү, котормочу түп нускадагы негизги идеяны бурмалабай жеткирүүгө жоопкерчиликтүү. Бул жерде рифма жана уйкаштык маанилүү компоненттерден болгону менен, кээ бир учурларда ырдын маңызын тереңирээк ачып берүү максатында котормочу рифмалык түзүлүштү курмандыкка чалууга же эркин формага өтүүгө туура келет. Башкача айтканда, маани менен форманын ортосундагы тең салмактуулукту табуу поэзия котормочусунун башкы милдети. Поэзиядагы сезимдер, эмоциялардын кубаты чыгарманын өзөгү, негизи жана эң башкы ролду ойногон фактору. Котормо процессинде түп нускадагы эмоциялык фонду так жана таамай чагылдыруу башкы талап болуп саналат. Котормочу автордун чыгарманы жаратуу учурундагы ички маанайын жана психологиялык абалын сезе билүүсү зарыл. Бул максатка жетүү үчүн котормочу өз алдынча терең анализ жүргүзүп, бир канча суроолорго жооп издөөсү тийиш: автор бул ырды кандай максатта жана кимге арнап жазган? Лирикада каармандын сезимдери кимге арналган? Мисалы, мекен тууралуу ырларды иштеп чыгууда автордун ошол учурдагы географиялык абалы (түпкү мекенинен алыстабы же жанындабы?) жана доордун шарты (тынчтык заманбы же согуш мезгилиби?)

маанилүү роль ойнойт. Мындай деталдуу мамиле котормочуга автордун духун сактоого жана окурманга түп нускадагыдай эле эстетикалык таасир берүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Төмөндө дүйнөлүк адабияттын классиги Александр Сергеевич Пушкиндин белгилүү ырынын кыргыз тилине которулган сонун мисалын карап көрөлү.

Түп нуска (Орус тилинде)

А. С. Пушкин “К***”:

Я помню чудное мгновенье:

Передо мной явилась ты,

Как мимолетное виденье,

Как гений чистой красоты. (А.С.Пушкин, К***)

Бул ырды кыргыз тилине белгилүү акын Эрнис Турсунов абдан чеберчилик менен которгон:

Алтын көз ирмем эсимде,

Алдымдан чыккан сиз элең.

Асмандан түшкөн периште,

Аруу бир сулуу кыз элең (Которгон: Эрнис Турсунов).

Бул поэзиялык котормого анализ жүргүзүп көрөлү: мааниси боюнча котормочу автордун негизги оюн (“чудное мгновенье” – “алтын көз ирмем”) сактап кала алган. Ыргакка (ритм) маани берсек А.С.Пушкиндин төрт саптуу ырынын ыргагын котормочу кыргыз тилинин табиятына ылайыкташып, кулакка жагымдуу кылып которгон. Котормодо “Гений чистой красоты” деген татаал метафораны Эрнис Турсунов “Аруу бир сулуу кыз элең” деп, кыргыз окурманына жакын жана түшүнүктүү образ менен берген.

Негизи ар бир маданияттын “аял” жөнүндөгү элестөөлөрү, аларды сүрөттөөлөрү ар башка. Мисалы, “Айтматовдун чыгармаларындагы аял каармандар терендиги, көп кырдуулугу, психологиялык реализми менен айырмаланат. Жазуучу ар кандай коомдук ролдордо аялдардын образын гана чагылдырбастан, алардын ички дүйнөсүн, ой-сезимдерин, умтулууларын ачып берет. Автор аялдардын табиятынын татаалдыгын, карама-каршылыктарын, күчтүүлүгүн жана морттугун, ошондой эле сүйүү жана жан аябастык жөндөмүн ачып берген” [12] – дешет адабиятчылар.

2. Прозалык чыгармаларды которуунун өзгөчөлүктөрү. Прозалык котормонун маңызы - бул жөн гана маалыматты бир тилден экинчи тилге механикалык түрдө өткөрүү эмес. Котормочунун алдында турган башкы милдет түп нускадагы автордук интонацияны, ошол доордун атмосферасын жана чыгарманын ички “рухун” (тексттин демин) сактоо. Бул багыттагы эң татаал үлгүлөрдүн бири катары Ф. М. Достоевскийдин “Идиот” романын атасак болот. Достоевскийдин прозасы котормочудан өтө чоң чеберчиликти талап кылат, анткени автордун стили оор. Чыгарма синтаксистик жактан татаал жана созулган сүйлөмдөрдөн турат жана каармандардын психологиялык абалы жана ички дүйнөсү өтө карама-каршылыктуу берилген.

Проза котормосундагы негизги принциптеринин бири – бул психологиялык ритмди сактоо. Прозада да поэзиядагыдай эле ритм болот.

Достоевскийдин "Идиот" романында сүйлөмдөр көбүнчө үзүл-кесил, каармандар толкунданганда же кризиске учураганда сүйлөм түзүлүшү башаламан болуп кетет. Эгер котормочу бул башаламандыкты иретке келтирип, сүйлөмдөрдү өтө жатык, сулуу кылып койсо, каармандын ички чыңалуусу жоголуп кетет. Ф.М. Достоевскийдин каармандары көбүнчө жан дүйнөсү кыйналып турганда сүйлөшөт. Алардын сүйлөмдөрү үзүк-үзүк, кайталоолорго бай. Мисалы: "Я вас... я вас не за то, что вы... а за то, что я вам... всё сказал..." (Князь Мышкиндин толкундангандагы сөзү) - "Мен сизди... сизди тигил үчүн эмес... а болгону сизге... баарын айтып салганым үчүн...". Бул жердеги көп чекиттер жана сөздөрдүн кайталанышы каармандын ички баш аламандыгын анын психологиялык ритмин берет.

Көркөм котормонун өзөктүү принциптеринин бири - бул стилистикалык эквиваленттүүлүктү сактоо. В.Н. Комиссаров "Теория перевода" (1990) аттуу эмгегинде белгилегендей "стилистикалык эквиваленттүүлүк автордун өзгөчө жазуу манерасын, анын индивидуалдык стилин жана көркөм ыкмаларын башка тилде так чагылдырууну түшүндүрөт. Котормочунун милдети түп нускадагы автордук кол тамганы өзгөртүүсүз калтыруу" [6, 139-б.]. Мисалы, орус классиктеринин чыгармаларын салыштырып көрсөк, алардын ортосунда кескин стилистикалык айырмачылыктар бар. Ф. М. Достоевскийдин стили көп сөздүүлүккө, деталдарды өтө кылдат иликтөөгө жана каармандардын чексиз ички монологдоруна негизделген. Достоевскийдин синтаксистик түзүлүшү абдан татаал жана көлөмдүү келет; бир эле сүйлөмдүн алкагында каармандын сырткы портрети, анын ички кооптонуусу жана курчап турган чөйрөнүн (эмеректердин, бөлмөнүн) абалы бирдей сүрөттөлүп кете берет. А. П. Чеховдо го тескерисинче, кыскалык (лаконизм), маанилүү тынымдар (паузалар) жана сөзгө караганда "жымжырттыктын" мазмундуулугу мүнөздүү. Котормо ишиндеги негизги этикалык эреже автордун стилин жасалма иретке келтирбөө. Эгерде жазуучу атайылап татаал, чыңалган же "оор" тилде жазса, котормочу аны жеңилдетип же жөнөкөйлөштүрүүгө укугу жок. Башкача айтканда, котормо процессинде Достоевскийдин узун сүйлөмдөрүн Чеховдукундай кыскартууга же Чеховдун кыскалыгын Достоевскийдикидей созуп жиберүүгө жол берилбейт. Ар бир жазуучунун өзгөчө "үнү" котормодо өз алдынчалыгын сактап калышы шарт.

Котормо ишиндеги дагы бир орчундуу маселе бул лексикалык каражаттарды туура тандап алуу. Прозалык текстте бир эле түшүнүктү туюнткан бир нече синонимдик катар болушу мүмкүн, бирок котормочу алардын ичинен түп нускадагы автордун сөз колдонуу манерасына (лексиконуна) эң жакын келгенин тандап алууга милдеттүү. Сөздөрдү тандоо процессинде контексттик маани чечүүчү ролду ойнойт. Бир эле сөз тандалган контекстке жараша каармандын образын толуктап, же тескерисинче, анын мүнөзүн башка нукка буруп жиберishi ыктымал. Ошондуктан, котормочу сөздүн семантикалык катмарларын гана эмес, анын эмоционалдык маанисин да эске алышы зарыл. Башкача айтканда, котормочунун вербалдык тандоосу жөн гана сөздү алмаштыруу эмес, автор жараткан көркөм дүйнөнүн атмосферасын жана

каармандардын психологиялык портретин сактоо жоопкерчилиги. Мисалы: орусча "старик" сөзү контекстке байланыштуу которулат. Биринчи контекстте Птицын Иван Петрович акылман карыя жөнүндө айтып жатат, котормочу "карыя" деп которду.

- Орусча: "С год тому назад у него умерли почти в один и тот же месяц два его единственные сына. Это так его поразило, что старик недолго спустя сам заболел и умер".

- котормосу: "Анан бул көпөстүн эки уулу бир айдын ичинде апат таап, абышка анын айынан бат эле катуу ооруга чалдыгып, акыры көз жумгандыгын..." [3, 215-б.].

Экинчи контекстте Рогожин бирөөнү мазактап жатат, котормочу "старик" сөзүн "чал" деп которду

- Орусча: "Опять этот старик лезет не в своё дело, только под ногами путается!"

- кыргызча: "Дагы эле тиги чал өзүнө тиешеси жок ишке аралашып, бут алдында чырмалып жатабы!"

Биринчи сүйлөмдө "абышка" сөзү адамдын тажрыйбасына жана жашына болгон сыйды көргөздү, экинчи сүйлөмдө болсо "чал" деп которулуп каармандын керексиздигин жана ага болгон кыжырданууну көргөздү.

3. Драмалык чыгармаларды (пьесаларды) которуунун спецификасы. Драмалык тексттерди которуу процесси котормо таануу илиминдеги эң татаал жана көп кырдуу багыттардын бири болуп саналат. Бул жерде котормочунун алдында өзгөчө жоопкерчилик турат, анткени ал текстти жөн гана окурмандар үчүн эмес, бүтүндөй бир театр жамааты жана аудитория үчүн иштеп чыгат. Драмалык котормонун өзгөчөлүгү анын көп функционалдуулугунда: окурман үчүн текст көркөм жана маанилүү болушу, актёр үчүн диалогдор айтууга ыңгайлуу (артикуляциялык жактан жеңил) жана табигый болушу, режиссёр үчүн автордун ремаркалары жана сахналык аракеттери түп нускага ылайык так берилүүсү, ал эми көрүүчү үчүн текст кулакка жагымдуу угулуп, сахнадагы аракет менен маанилик жактан төп келиши абзел.

Ошондуктан, эгер проза котормочусу негизинен окурман менен байланышса, драма котормочусу бир эле учурда лингвисттин, режиссёрдун жана психологдун ролун аткарат.

Я.И. Рецкер "Теория перевода и переводческая практика" аттуу эмгегинде драмалык чыгарманы которууда котормочу төмөнкү үч негизги багытты айкалыштырышы керек деген жыйынтыкка келген:

а) Сахналуулук принциби: которулган текст артисттин айтуусуна оңой (фонетикалык жактан ыңгайлуу) болушу керек жана өтө узун, татаал түзүлүштөгү сүйлөмдөр каармандын кыймыл-аракетине төп келиши зарыл.

б) Каармандын сүйлөө мүнөздөмөсү: драмада автордук баяндоо жок, бардык мүнөз диалог аркылуу ачылат. Котормочу ар бир каарманга индивидуалдык үн бериши керек (жумшак, ийкемдүү, сыпайы, орой, ачык, эрке, текебер, бирок курч). Эгер котормочу баарын бирдей "адабий" тилде сүйлөтүп койсо, каармандардын ортосундагы өзгөчөлүк жоголот.

в) Эквиваленттүүлүк - драмада каармандын эмне деп айтканынан көрө, эмнени айткысы келгени маанилүү.

4. Публицистикалык тексттерди которуунун өзгөчөлүктөрү. Публицистикалык котормо - бул коомдук-саясий, социалдык-экономикалык жана маданий чөйрөдөгү эң актуалдуу маселелерди камтыган медиа-тексттерди (аналитикалык макалалар, очерктер, репортаждар, маектер жана оратордук сөздөр) трансформациялоо процесси. Бул жанрдын уникалдуулугу анын көркөм адабият менен илимий стилдин кесилишинде жайгашкандыгында. Бир жагынан, публицистика илимий стилдегидей фактыларга жана логикалык тактыкка таянса, экинчи жагынан, көркөм адабият сыяктуу образдуулукту жана экспрессивдүүлүктү талап кылат [8,].

Публицистикалык котормонун максаты окурманга так жана ишенимдүү маалыматты жеткирүү жана окурмандын сезимине таасир этүү аркылуу анда белгилүү бир позицияны же коомдук пикирди калыптандыруу. Ошондуктан, котормочу түп нускадагы терминдердин тактыгын сактоо менен бирге, автордун үгүт-наасаттык маанайын жана стилистикалык боёкторун башка тилдин аудиториясына жеткиликтүү кылып иштеп чыгышы зарыл.

Публицистикалык котормодо тексттеги фактылар, сандар, ысымдар жана географиялык аталыштар так берилиши керек. Котормочу түп нускадагы риторикалык суроолорду, эпитеттерди, метафораларды жана салыштырууларды кыргыз тилинин табиятына жараша күчтүү кылып бериши керек. Мисалы: "политическая борьба" - "саясий күрөш" (түз котормо), бирок контекстке карап "саясий тиреш" же "бийлик үчүн кармаш" деп которсо болот. Ошондой эле публицистикалык тексттерде "демократия", "интеграция", "глобалдашуу", "инвестиция" сыяктуу эл аралык терминдер көп кездешет. Котормочу бул терминдердин кыргыз тилиндеги калыптанган варианттарын туура колдонушу шарт.

Көркөм котормонун эң татаал аспектеринин бири - бул тропторду (метафора, эпитет, салыштыруу ж.б.), стилистикалык фигуралар (анафора, кейиптөө, эллипсис, ж.б.) жана фразеологиялык бирдиктерди которуу болуп саналат. Мындай тилдик каражаттарды которууда механикалык же сөзмө-сөз которуу ыкмасын колдонуу тексттин маңызын жоготуп, окурман үчүн маанилик тоскоолдуктарды жаратат. Башкача айтканда, көркөм каражаттардын сырткы формасын гана которуу түп нускадагы автордук идеяны жеткиликтүү кыла албайт.

Көркөм сөз каражаты троптор жана стилистикалык фигуралар болуп эки чоң топтон турат:

Белгилүү кыргыз тилчиси, филология илимдеринин доктору, профессор Т.Аширбаев "Көркөм котормонун чеберчилиги" (2004) аттуу эмгегинде белгилегендей, "Троптор - бул кептин образдуулугун жана көркөм таасирдүүлүгүн күчөтүү максатында, сөздөрдү же сөз айкаштарын түз маанисинен өтмө маанисине которуу үчүн колдонулган көркөм ыкма" [1, 111-б.]. Троптордун негизги түрлөрү: метафора, метонимия, эпитет, синекдоха,

гипербола, литота, салыштыруу, перифраз, аллегория, кейиптөө, ирония [1, 112-б.].

Т. Аширбаевдин жогоруда аты аталган эмгегине таянсак, “Стилистикалык фигуралар - бул тилдин көркөмдүгүн арттырып, эмоциялык таасирин күчөтүүчү жана ойду тереңдетүүчү өзгөчө синтаксистик каражаттар. Алар көркөм адабиятта, поэзияда жана оозеки кепте ойду таасирдүү жеткирүү үчүн колдонулат. Негизги түрлөрүнө кайталоолор (анафора, эпифора), градация, карама-каршы коюу (антитеза) жана инверсия кирет”. Ч.Т.Сыдыкова, Тимофеев Л. И., Тураев С. В., Станиславская С.А., Ахманова О.С., Николукин А.Н. сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянсак, стилистикалык фигуралардын төмөндөгүлөрдөй түрлөрү бар: анафора, анадиплосис, градация, көп союздуулук, союзсуздук, параллелизм, эллипсис, инверсия, антитеза, полиптотон, риторикалык суроо, риторикалык кайрылуу, риторикалык суроо.

Котормочунун көркөм адабият котормосунда дуушар боло турган дагы бир татаал которуу процесси бул – макал-лакаптарды которуу. Мында, котормочунун негизги милдети түп нускадагы макал-лакаптардын же учкул сөздөрдүн формасын эмес, алардын семантикалык жана тарбиялык мазмунун сактоо. Бул үчүн которулуп жаткан тилдин ички ресурстарынан маанилеш эквиваленттерди табуу зарыл. Мисалы, орус тилиндеги кеңири таралган “Без труда не вынешь и рыбку из пруда” деген макалды кыргыз тилине түз которсок, анын көркөмдүгү, жана мааниси жоголот. Ал эми аны кыргыз элинин дүйнө таанымына жакын болгон “Эмгек кылсаң – өнмөк бар” же “Аракетке – береке” деген маанилеш макалдар менен берүү ийгиликтүү котормонун белгиси болуп саналат. Мындай функционалдык окшоштуктарды колдонуу чыгарманын көркөмдүк деңгээлин жогорулатып, окурманга идеянын таасирдүү жетишин камсыз кылат.

Дагы бир оорчундуу меселелердин бири көркөм котормодогу улуттук өзгөчөлүктөр (реалий) болуп саналат. Улуттук өзгөчөлүктөр чыгарманын белгилүү бир элге жана доорго таандык экенин билдирет. Кыргыз адабиятчы, сынчысы Абдыкадыр Садыков өзүнүн “Кыргыз көркөм тарыхынын кыскача курсу” аттуу эмгегинде улуттук колоритти берүү дегенди ошол жазуучунун жекече өзгөчөлүгүн ачуу деп эсептейт. Ошондой эле адабиятчы улуттук колоритке топоним, ономастикадан (энчилүү аттар) тартып, макал-лакаптар, фразеологизмдер, сөз каражаттары, автордун ойлоо жана сүйлөм түзүү өзгөчөлүктөрүн да киргизген [9, 168-б.]. Абдыкадыр Сыдыковдун “реалий – бул кайсы бир чыгарма которулуп жаткан элдин тилинде жок, жат көрүнгөн турмуш-тиричиликке, каада-салтка, кийим кечекке, коомго байланышкан сөздөр”, - деп белгилесе [9, 170-б.], ал эми орус изилдөөчүсү, илимпоз Г.Д. Томахин “реалий тигил же бул улуттун (же улуттардын) чөйрөсүнө мүнөздүү болгон материалдык маданияттын буюмдарынын, кубулуштардын, улуттук баатырлардын өзгөчө ысымдарынын жана башкалардын аталышы катары” белгилейт [10, 15-б.].

Улуттук колоритке “Идиот” чыгармасынан мисал келтирсек; "орус руху", "православие" жана "христиандык моюн сунуу" түшүнүктөрү абдан күчтүү. Мышкин менен Рогожиндин крест алмашуусу – бул таза орус маданиятына

таандык, бир туугандыктын жана кечиримдүүлүктүн символу. Кыргыз тилине которгондо муну жөн эле "чынжыр алмашуу" десек, анын диний жана маданий тереңдиги жоголуп кетет. Крест алмашуу - православиелик салт. Бул жерде "крестный брат" (өчөшкөн душмандардын рухий жактан бир тууган болушу) түшүнүгү өтө терең. Кыргыз маданиятында мындай диний салт жок. Эгер котормочу муну түз эле "крест алмашты" десе, кыргыз окурманына бул жөн гана механикалык аракеттей сезилиши мүмкүн. Котормочу бул жерде "душмандардын элдешүүсү", "кечиримдүүлүк" деген жалпы адамзаттык сезимге басым жасашы керек. Бул жерде улуттук өзгөчөлүктү сактоо үчүн "диндеш бир тууган" же "рухий бир тууган" деген түшүнүктөрдү кыргыз тилинин ийкемдүүлүгү менен берүүгө туура келет.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Аширбаев, Т. Көркөм котормонун чеберчилиги. – Бишкек: Элдик, 2004. – 253 б.
2. Бейшеналиева, Б. А. Тарыхый-адабий процесстеги котормо тиби // Вестник КРСУ. – 2020. – Т. 20. – № 6. – Б. 27–31.
3. Достоевский, Ф. М. Идиот: роман: в 4 ч. – 2-е изд. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 644 с.
4. Достоевский, Ф. М. Көк мээ: роман / орус тилинен которгон Б. Сагымбеков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 744 б.
5. Казакова, Т. А. Художественный перевод. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского института внешнеэкономических связей, экономики и права, 2002. – 113 с.
6. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты): учебник для институтов и факультетов иностранных языков. – Москва: Высшая школа, 1990. – 253 с.
7. Москвин, В. П. Выразительные средства современной русской речи: тропы и фигуры. Общая и частные классификации: терминологический словарь. – Москва: Феникс, 2006. – 374 с.
8. Рецкер, Я. И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода / доп. и коммент. Д. И. Ермоловича. – 3-е изд., стер. – Москва: Р. Валент, 2007. – 244 с.
9. Садыков, А. Кыргыз көркөм котормо тарыхынын кыскача курсу. – Бишкек, 2005. – 176 б.
10. Сыдыкова, Ч. Т. Учебное пособие по практике письменного перевода (русско-турецкий перевод / турецко-русский перевод). – Бишкек, 2018. – 156 с.
11. Томахин, Г. Д. Реалии в языке и культуре // Иностранные языки в школе. – 1997. – № 3. – С. 13–18.

12. Эгембердиева, А. А., Мокеева, А. М., Толокова, Э., Жумаева, Г. З., Кайыпова, К. О. «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы “аял” концепти» // Cuadernos de Investigación Filológica. – URL: [Cuadernos de Investigación Filológica макаласы](#) (дата обращения: 03.06.2026).
13. Тургунбекова Э.Т. Заманбапкы фантазиянын адеп-ахлактык идеалы (ж.к. роулингдин "гарри поттер") // Международный научно-практический журнал “Научные открытия” 2026-1. – С. 124.

Рецензент: филология илимдеринин доктору, профессор Жумалиев С.Ж.

УДК: 81.37

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/124-134

Матаева М.Р.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева
г. Бишкек

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Матаева М.Р.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДАГЫ ЖАШТАР СЛЕНГИНИН ЛЕКСИКАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Mataeva M.R.

master's student

Kyrgyz State University after named I. Arabaev
Bishkek c.

LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF YOUTH SLANG IN SOCIAL MEDIA

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию лексико-семантических особенностей молодежного сленга, функционирующего в социальных сетях. В качестве материала исследования рассматриваются сленговые лексические единицы, активно используемые молодёжью на платформах Instagram и TikTok. Особое внимание уделяется причинам возникновения молодежного сленга, его связи с социальными, культурными и психологическими факторами, а также роли цифровой коммуникации в формировании новой лексики. В ходе исследования сленговые единицы классифицируются по тематическим группам, выявляются их семантические и эмоционально-экспрессивные особенности. Анализируются лексемы,

выражающие оценку, эмоции и групповую идентификацию, а также влияние английского языка на современную молодежную речь. Отмечается активное использование заимствований, аббревиатур и сокращений, что связано с тенденцией к языковой экономии и спецификой интернет-коммуникации. В статье подчеркивается, что молодежный сленг в социальных сетях является динамичным и быстро обновляющимся языковым пластом, отражающим современные культурные и коммуникативные процессы. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших исследованиях молодежной речи, интернет-лингвистики и социолингвистики.

Аннотация. Бул макала социалдык тармактардагы жаштар сленгинин лексикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө арналган. Изилдөөнүн негизги объектиси катары Instagram жана TikTok платформаларында активдүү колдонулуп жаткан англис тилдүү жана аралаш сленгдик лексикалык бирдиктер алынган. Жаштар сленгинин пайда болуу себептери, социалдык жана маданий факторлор менен байланышы, ошондой эле тилдин динамикалуу өнүгүүсүндөгү орду аныкталат. Изилдөөнүн жүрүшүндө сленгдик бирдиктер семантикалык мазмунуна жараша тематикалык топторго бөлүнүп, алардын эмоционалдык-экспрессивдик функциялары талдоого алынат. Айрыкча эмоцияны билдирүүчү, социалдык таандыктыкты көрсөткөн жана баалоочу мааниге ээ болгон лексемаларга өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле англис тилинен кирген сөздөрдүн кыргыз тилдик чөйрөгө адаптацияланышы, кыскартуулар менен аббревиатуралардын активдүү колдонулушу белгиленет. Макаланын жыйынтыгында социалдык тармактардагы жаштар сленги заманбап тилдик процесстердин маанилүү компоненти экени, ал жаштардын коммуникациясын жеңилдетип, тилдик чыгармачылыгын жана социалдык идентификациясын чагылдырганы аныкталат. Изилдөөнүн натыйжалары жаштар тилинин өнүгүү тенденцияларын түшүнүүгө жана интернет-коммуникациянын лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн мындан ары изилдөөгө өбөлгө түзөт.

Abstract. This article is devoted to the study of the lexical and semantic features of youth slang functioning in social networks. The research material consists of slang lexical units actively used by young people on the Instagram and TikTok platforms. Special attention is paid to the reasons for the emergence of youth slang, its connection with social, cultural, and psychological factors, as well as the role of digital communication in the formation of new vocabulary. In the course of the study, slang units are classified into thematic groups, and their semantic as well as emotional and expressive features are identified. Lexemes expressing evaluation, emotions, and group identity are analyzed, along with the influence of the English language on contemporary youth speech. The active use of borrowings, abbreviations, and shortenings is noted, which is associated with the tendency toward language economy and the specifics of Internet communication. The article emphasizes that youth slang in social networks is a dynamic and rapidly evolving layer of language reflecting modern cultural and communicative processes. The results obtained can be used in further studies of youth speech, Internet linguistics, and sociolinguistics.

Ключевые слова: жаргон, сленг, социальные сети, лексико-семантический анализ, Инстаграм, ТикТок, сокращение.

Негизги сөздөр: жаргон, сленг, социалдык тармактар, лексика-семантикалык талдоо, Инстаграм, ТикТок, кыскартуу

Key words: jargon, slang, social networks, lexico-semantic analysis, Instagram, TikTok, abbreviation.

Императив – универсалдуу категория болуп саналат. Анын жашоону багыттоочу, ой жүгүртүүнү жөнгө салуучу жана жүрүм-турумду чектөөчү өзгөчөлүктөрү философия, этика, маданият таануу, педагогика, адеп-ахлак теориясы жана башка илим тармактарында изилденип келет. Ошол эле учурда императив түшүнүгү тил илимине да тиешелүү болуп, анда буйрук берүү, талап кылуу, кеңеш берүү же белгилүү бир аракетке багыттоо сыяктуу маанилерди туюнтат. Азыркы учурда жаштардын күнүмдүк сүйлөө тилинде сленг сөздөрдүн кеңири колдонулушу байкалууда. Бул тилдик көрүнүш заманбап тил илиминин актуалдуу изилдөө объектилеринин бири болуп саналат. Тилдин азыркы өнүгүү баскычында адам факторунун тилде чагылдырылышы, башкача айтканда, тилдик инсан маселеси өзгөчө мааниге ээ. Тилдин коммуникативдик жана когнитивдик функцияларынын эмоцияны билдирүү функциясы менен өз ара байланышын кароо анын универсалдуу каражат катары маңызын тереңирээк ачып берет. Тил адамдын дүйнө таанымын, эмоционалдык абалын, көркөм ой жүгүртүүсүн, улуттук өзгөчөлүктөрүн жана башка руханий баалуулуктарын чагылдырат. Адамдын ички дүйнөсүнүн эң күчтүү көрүнүштөрүнүн бири – сезимдер. Ошондуктан тил маалымат алмашуунун гана эмес, адамдын ар кандай маанайын, эмоциясын жана баалоосун билдирүүчү каражат катары да кызмат кылат [5]. Мындай шартта жаштар колдонгон сленгдик бирдиктерде эмоциялык-экспрессивдик маанинин басымдуулугу байкалат жана алар аркылуу сүйлөөчүнүн мамилеси, баалоосу, ошондой эле жашыруун же ачык түрдөгү императивдик маанилер да чагылдырылышы мүмкүн [15, 89 б]. «Сленг» термини «жаргон» деген сөздүн синоними катары түшүндүрүлөт. «Жаргон» социалдык сүйлөө формасын билдирип, жалпы элдик тилден айырмаланып, өзүнө гана таандык лексикасы жана фразеологиясы, ошондой эле сөз жасоонун өзгөчө каражаттары менен мүнөздөлөт. Ошого карабастан, «жаргон» жана «сленг» терминдери маданий-тарыхый коннотациялары жана колдонуу салттары боюнча айырмаланат. «Сленг» - англис тилинен салыштырмалуу жакында кабыл алынган термин болуп, негизинен жаштардын тилин же жаңы, динамикалуу өнүгүп жаткан кайсы бир тармактын кесиптик жаргонун (бизнес-сленг, компьютердик сленг ж.б.) белгилөө үчүн колдонулган. Акыркы мезгилде бул сөздүн колдонуу чөйрөсү кеңейип (медициналык сленг, аскердик сленг), жаңы термин акырындап советтик доордо терс баа алган «жаргон» сөзүн сүрүп чыгара баштады.

"Сленг" түшүнүгүнүн аныктамасы боюнча ар кандай пикирлер бар болсо да, анын изилдөөсү тилдеги өзгөрүүлөрдү жана коомдук-маданий тенденцияларды түшүнүү үчүн маанилүү. Сленгди лексиканын башка

категорияларынан бөлүп кароо жана аны термин катары түшүнүү – талкуу жаратуучу маселе.

Макалада Instagram жана TikTok социалдык тармактарынын медиа мейкиндигинде өспүрүмдөрдүн курактык аудиториясына мүнөздүү болгон жаңыдан пайда болгон лексикалык жана семантикалык бирдиктерди аныктоо, сленг сөздөрдүн пайда болуу себептерин ачып көрсөтүү, аларды талдоо жана заманбап тилдик мейкиндикке тийгизген таасирин изилдөө камтыйт жана өзөгүн бул тилдик бирдиктерди тематикалык топторго жараша классификациялоо жана алардын эмоционалдык компонентин аныктоо түзөт. Макаланын актуалдуулугу англис тилдүү чөйрөдө кеңири колдонулуп, саны улам өсүп жаткан лексиканы изилдөөнүн зарылдыгы менен шартталат. Бул көрүнүш жаны тенденцияларга, стилге болгон ар түрдүү курактык аудиториялардын туруктуу кызыгуусу, ошондой эле бул сөздөрдүн сүйлөшүү лексикасына активдүү түрдө сиңип кириши менен байланыштуу болуп, терең талдоону жана ар тараптуу сапаттык мүнөздөмөнү талап кылат.

Эң кеңири таралган түрү интернет сленги социалдык тармактар жана мессенджерлерде баарлашуу үчүн колдонулган тил болуп саналат

Е.А. Помигуеванын пикиринде, интернет сленгинин популярдуулугу маалыматты кыска формада жеткирүүнүн ыңгайлуулугу менен түшүндүрүлөт. Анткени социалдык тармактарда баарлашуу текстти кыскартуу менен жүргүзүлөт, башкача айтканда, минималдуу каражаттар менен максимум маалымат берилет [8, 827–833 бб.].

«Сленг» термини англисче slang («жаргон») сөзүнөн келип чыккан, аны так аныкталбаган форма катары карашат. Изилдөөчүлөр анын келип чыгышын ар кандай теорияларга таянып, англо-саксон, француз же кээ бир учурларда норвеж тилдерине байланыштырышкан. Ал биринчи жолу 1756-жылы катталган жана аны «төмөн жана вульгардык түрдөгү тил» (“language of a low or vulgar type”) деп аныкташкан, ал эми кийинчерээк «айрым кесиптердин жаргону» деп мүнөздөлгөн [4, 62).

Бул көрсөтүп тургандай, башында сленг маргиналдык катмарлардын коммуникация куралы болгон, ал чектелген кырдаалдар менен байланыштуу болчу, бирок убакыт өтүшү менен анын колдонуу чөйрөсү кеңейген. Р. И. Розинанын пикиринде, «Сленг жаргондон айырмаланып, нейтралдуу, ал терс коннотацияларга ээ эмес. “Жаргон” термини жабык социалдык топтун сүйлөөсү менен байланыштуу» [9, 100–106 бб.).

М.В. Колтунова сленгди «көп адамдардын баарлашуу куралы, анын негизги ээлери адатта 12–30 жаштагы адамдар» деп эсептейт [6, 48–50].

А.Д. Швейцер жана М.М. Маковский изилдөөлөрүндө сленгге эмоционалдык өң берилген сөздөр жана туруктуу сөз айкаштарын киргизип, сленгди фонетикалык, грамматикалык жана бөлөкчө лексикалык мыйзамдуулуктардан айырмалашкан, ал мыйзамдашкан адабий колдонууга ээ деп белгилешкен [7, 104 б; 13, 151 б).

Заманбап англис тилиндеги сленг жөнүндө сөз болгондо, биз лексикалык бирдиктердин англис тилинин адабий деңгээлине (Standard English) ылайык келбешин, заманбап адабий норма талаптарынын негизинде каралган [2, 263 б].

О.С. Ахманованын «Лингвистикалык терминдер сөздүгүндө» сленгди төмөнкүчө аныктайт: 1. Кесиптик сүйлөө тармагынын оозеки варианты; 2. Кесиптик же социалдык топтун оозеки сүйлөө элементтери, алар адабий тилге же топко түз байланышпаган адамдардын сүйлөшүүсүнө киргенде, өзгөчө эмоционалдык-экспрессивдүү өңдү алышат [1, 419 б].

Д.Э. Розенталь жана М.А. Теленкова өз эмгектеринде сленгди «айрым социалдык топтор, коомчулуктар колдонгон, тилдик өзүнчө бөлүнүүнү максат кылып жасалган тил» (арго, жаргон) деп аташат [10, 65 б].

В.Г. Вилюман сленгди экиге бөлөт: жалпы сленг (айрым топторго тиешеси жок) жана атайын сленг («тил коду» – жаргон), ал белгилүү кесиптик, курактык же кызыкчылык тобу менен бириккен адамдарга таандык [3, 137 б].

В.А. Хомяковдун аныктамасы боюнча: «Сленг – белгилүү бир мезгилге салыштырмалуу туруктуу, кеңири колдонулган, стилистикалык белгиленген (төмөндөтүлгөн) лексикалык катмар, экспрессивдүү оозеки сүйлөөнүн компоненти, адабий тилге кирген, өзүнүн келип чыгышына, адабий стандартка жакындыгына жана пейоративдүү экспрессияга ээ болгон өтө ар түрдүү көрүнүш» [13, 34 б].

«Энциклопедикалык сөздүктө» сленгди төмөнкүчө аныкташат:

Адабий тилге каршы кесиптик өзүнчө топтун сүйлөөсү;

Литературалык тил нормасына дал келбеген оозеки сүйлөө варианты [12, 420 б].

Бүгүнкү күндө интернетти эң активдүү колдонуучулар – жаш муун. Алар интернетти маалымат алуунун гана эмес, көңүл ачуунун жана баарлашуунун куралы катары колдонушат. Ошондуктан, жаштар маалыматты кыскартып, коддошот жана аны арго, жаргон же сленг тили аркылуу билдиришет. Айрыкча Instagram жана TikTok сыяктуу платформалар жаштар арасында активдүү колдонулуп, алардын сүйлөө маданиятынын, тилдик жүрүм-турумунун жана лексикалык курамынын калыптанышында маанилүү роль ойнойт. Бул мейкиндикте жаңы сөздөр, сленгдик туюнтмалар жана экспрессивдүү лексикалык бирдиктер тез пайда болуп, кыска убакыттын ичинде кеңири жайылат. Жаштар сленги тилдин динамикалуу катмары катары социалдык, маданий жана психологиялык факторлор менен тыгыз байланышта өнүгөт. Социалдык тармактарда колдонулган сленг лексикасы жаштардын өз ара баарлашуусун жеңилдетүү, эмоцияны кыска жана таасирдүү формада берүү, ошондой эле белгилүү бир топко таандык экенин көрсөтүү функцияларын аткарат. Мындай лексикалык бирдиктердин активдүү колдонулушу заманбап тилдик мейкиндикке олуттуу таасир тийгизип, айрым учурларда жалпы сүйлөшүү лексикасына да сиңип кетүүдө. Ушул өңүттөн алганда, социалдык тармактардагы жаштар сленгинин лексикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөө актуалдуу илимий маселе болуп саналат. Сленгдик бирдиктердин пайда болуу себептерин, маанилик өзгөчөлүктөрүн, тематикалык топторун жана эмоционалдык-экспрессивдик компонентин аныктоо тилдин учурдагы абалын жана өнүгүү багыттарын тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Ошого ылайык, изилдөөнүн материалы катары заманбап социалдык тармактарды колдонгон жаш колдонуучулар арасында кеңири популярдуу болгон сленгдик

лексикалык бирдиктер тандалып алынды. Интернет жана социалдык тармактар жаштар сленгинин өнүгүшүнүн негизги кыймылдаткыч күчтөрү болуп саналат. Selfie (селфи), hashtag (хештег) же meme (мем) сыяктуу сөздөр кыска убакыттын ичинде популярдуулукка ээ болуп, кыргыз тилин кошкондо ар түрдүү тилдерге бат эле өздөштүрүлүп кирүүдө. Эки тилде тең чет тилден алынган сөздөрдү жергиликтүү контекстке ылайыкташтыруу тенденциясы байкалат, бул өзгөчө жаштар чөйрөсүндө ачык көрүнөт.

Сленг лексикалык бирдиктерди семантикалык мазмунуна жараша бир нече тематикалык топторго бөлүүгө болот.

Сезимдерди, эмоцияларды билдирген сленг сөздөр

Оң маанидеги эмоциялар: LOL (laughing out loud) – каткырып күлүү; OMG (oh my God) – таң калуу, суктануу; dead – өтө күлкүлүү же таасирдүү абалды билдирүүчү метафоралык мааниде; mood – белгилүү бир абал же сезимге толук шайкеш келүү, rofl – Rolling On the Floor Laughing - адатта абдан күлкүлүү нерсени сүрөттөө үчүн колдонулат, бирок кээде «кимдир бирөөгө тамашалоо, күлкүлөө» маанисинде да колдонулат: «кимдир бирөөгө рофлить кылуу»; lit – абдан жакшы, кызыктуу; fire – мыкты, сапаттуу.

-This video is litttt! Wow, so fire, you screaming?

-My friend is ROFLing, rolling on the floor for real!

-New track – top, boosts the vibe, respect!

Терс маанидеги эмоциялар: rage- бир нерсеге нааразы болуу; bully-кемсинтүү, кыжырдантуу, cringe – уяттуу, ыңгайсыздык; creepy – коркунучтуу, коркуу же жинди сезим жараткан нерсе.

-This post is lowbrow cringe, delete it!

-Comment is bombing, I'm raging, straight bullying!

-Creepy video, scary awkward vibes!

2. Топтук таандыктыкты билдирген сленг

Мындай сленг жаштардын белгилүү бир социалдык топко таандык экенин көрсөтүүчү функцияны аткарат. Мисалы: bestie – жакын дос; fam – жакын адамдар, достор; bro – достук кайрылуу; squad – достордун тобу. crush – сулуу, жакшынакай, kin -жакын, үлгү катары кабыл алынган, суктанууга татыктуу адам. Бул сөздөр өз ара жакындыкты, бейформал мамилени жана социалдык биримдикти билдирет.

Ар кайсы муундардын өкүлдөрүн атаган сленг сөздөр. Ар кайсы муундардын өкүлдөрүн белгилөө үчүн колдонулган сленгдик сөздөр социалдык өзгөчөлүктөрдү, баалоону жана ирониялык мамилени чагылдырган лексикалык бирдиктер болуп эсептелет. Бумер— улуу муундун өкүлү, учурда болжол менен 55–70 жаш курагындагы адамдар. Көбүнчө ирониялык мааниде колдонулат. Мисалы: «Окей, бумер» маанисинде. Зумер – Z муунунун өкүлү, 1990-жылдардын аягында жана 2000-жылдардын башында төрөлгөн адамдар, old - жашоого карата эскирген көз караштагы, өткөндү сагынып, ностальгияга берилген адам.

Мындан башка да, Хейтер (англ. Hater – жек көрүүчү) – сизди же сиз жасаган ишти жек көргөн/жактырбаган адам. Социалдык тармактарда көбүнчө

сизге көз артып, ошондуктан жек көрүүсүн билдирген адам катары каралат. Фейк (англ. Fake – жасалма) – адам, баракча, сүрөт, жаңылык, видео ж.б. жөнүндө сөз болуп жатат. Бан (ban-өчүрүү, бөгөттөө) – адамды банга (кара тизмеге) кошуу, ал адам биринчинин баракчасына жаза да, көрө да албашы үчүн/достор тизмесинен өчүрүү жана андан кийин бөгөттөө, башкача айтканда, баракчага/форумга толук кирүү мүмкүнчүлүгүн чектөө, стрим (streaming – түз эфирдеги көрсөтүү) – көрүүчүлөр менен чат аркылуу баарлашуу менен бирге, видеону реалдуу убакыт режиминде тартуу. Башында стримдер негизинен оюн тематикасына багытталган болсо, өзүнчө обочолонуу мезгили бул форматка өзгөртүүлөрдү киргизип, бүгүнкү күндө блогерлер ар кандай темаларда түз эфирге чыгышат; мьют (англисче mute – үнсүз кылуу) – электрондук түзмөктө үнсүз режимге коюу, микрофондун үнүн өчүрүү; донат (англисче donate – кайрымдуулук кылуу) – жаккан контент жаратуучуга (блогерге, жазуучуга, музыкантка ж.б.) ыктыярдуу акчалай колдоо көрсөтүү. Ошондой эле онлайн оюндарда кандайдыр бир кошумча мүмкүнчүлүктөрдү алуу үчүн төлөм жасоону да билдирет; донат кылуу – кайрымдуулук же кошумча төлөм жасоо иш-аракети ж.б. сыяктуу сленг сөздөр колдонулат.

TikTok платформасында сленг көбүнчө тренддер жана челленждер аркылуу жайылат. Мисалы: POV (point of view) - белгилүү бир кырдаалды көрүүчүнүн көз карашынан көрсөтүү; viral - кыска убакытта популярдуу болуп кеткен контент; main character – өзүн окуянын борбордук каарманы катары сезүү; NPC - автоматтык, жасалма жүрүм-турумду сыпаттоо үчүн колдонулат. Бул бирдиктер видеонун мазмунун түшүнүүнү жеңилдетип, көрүүчүлөр арасында бирдиктүү тилдик код түзөт. Социалдык тармактарда тилди үнөмдөө максатында кыскартылган жана англис тилинен алынган сөздөр активдүү колдонулат. Мисалы: idk - I don't know; tbh - to be honest; fyp - for you page (TikTok'тун негизги барагы); DM - direct message. Бул көрүнүш англис тилинин глобалдык таасирин жана санариптик коммуникациянын өзгөчөлүгүн чагылдырат. Көптөгөн сөздөр же бүтүндөй туюнтмалар интернет тилине кыскартуулар, башкача айтканда аббревиатуралар түрүндө кирүүдө (мисалы, FYP (for you page), PFP (profile picture), OOFM (one of my followers)).

Мындай тенденция TikTok жана интернет пайда боло электе эле байкалган, бирок акыркы жылдары ал жаштар тарабынан күнүмдүк сүйлөөдө, анын ичинде оффлайн баарлашууда да кеңири колдонулуп келе жатат. Белгилердин минималдуу саны (жазма формада) же үндөрдүн кыскалыгы (оозеки сүйлөөдө) билдирүүнү жөнөкөйлөтүп гана тим болбостон, аны мүмкүн болушунча «маалыматтуу» жана прагматикалык багытталган кылат. Мисалы, FYP акроними колдонуучуга өзүнүн контентин өнүктүрүүгө тематикалык жактан шайкеш келген видеороликтердин тизмесин сунуштайт.

TikTok - бул кытайлык ByteDance компаниясы тарабынан 2016-жылдын сентябрь айында ишке киргизилген, видеофайлдарды жаратуу жана жайылтуу, ошондой эле онлайн-трансляцияларды жүргүзүү үчүн арналган кытай социалдык медиа тиркемеси. Бул социалдык тармакта кеңири колдонулган сленг сөздөрдүн айрымдары төмөнкүлөр:

Piece of cake (түз маанисинде «бир кесим торт» дегенди билдирет жана адамдын кырдаалга болгон мамилесин - «бул маселени чечүү кыйын эмес» деген маанини туюнтат);

Yep! (Негизинен эң жакын адамдар менен баарлашууда колдонулат);

Chilling же Chill (түз маанисинде «эс алуу», же болбосо кандайдыр бир ишти стрессиз, жайбаракат аткаруу дегенди билдирет).

Бул социалдык тармак салыштырмалуу өнүккөн сленгдик сөз байлыгына ээ, бирок өзгөчө кыргыз лексикасынын жаңы неологизмдер менен колдонулушу жана айкалышы жагынан тереңирээк изилдөөнү талап кылат.

TikTok социалдык тармагында кеңири таралган англис тилдүү сленгдик бирдиктердин бир катар мисалдарын карап чыгып, алардын лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн талдоого, ошондой эле заманбап жаштардын интернет-маданиятына мүнөздүү айрым тенденцияларды, тренддерди жана өзгөчөлүктөрдү аныктоого аракет кылалы. Instagram жана TikTok социалдык тармактары заманбап жаштардын коммуникациясында өзгөчө орунду ээлейт. Бул платформалар визуалдык жана кыска форматтагы контентке негизделгени менен, тилдик каражаттар аркылуу ой-пикирди, эмоцияны жана баалоону жеткирүү маанилүү бойдон калууда. Айрыкча комментарийлерде, видеолордун аталыштарында, хэштегдерде жана түз эфир учурунда колдонулган сленгдик бирдиктер жаштардын сүйлөө тилинин өзгөчө катмарын түзөт. Instagram тармагында сленг көбүнчө сүрөттөргө жана видеолорго берилген кыска комментарийлерде, стористерде жана жеке билдирүүлөрдө колдонулат. Instagram жана TikTok социалдык тармактары жаштар сленгинин калыптанышына, өнүгүшүнө жана популяризацияланышына түздөн-түз таасир эткен негизги медиа аянтчалар болуп саналат. Бул платформаларда пайда болгон сленгдик бирдиктер заманбап тилдик процесстердин ылдамдыгын, тилдин адаптациялык мүмкүнчүлүктөрүн жана жаштардын тилдик чыгармачылыгын ачык чагылдырат. Тилде жөнөкөйлөтүүгө умтулуу тенденциясын белгилөөгө болот. Бул көрүнүш TikTok платформасында (ошондой эле башка социалдык тармактарда) маалымат алмашууну ылдамдатуу зарылдыгы жана маалыматты маанинин өзөгүн гана камтыган кыска формада берүү менен шартталган.

Көптөгөн сөздөр же бүтүндөй туюнтмалар интернет тилине кыскартуулар, башкача айтканда аббревиатуралар түрүндө кирүүдө (мисалы, FYP (for you page), PFP (profile picture), OOFM (one of my followers)). Мындай тенденция TikTok жана интернет пайда боло электе эле байкалган, бирок акыркы жылдары ал жаштар тарабынан күнүмдүк сүйлөөдө, анын ичинде оффлайн баарлашууда да кеңири колдонулуп келе жатат. Белгилердин минималдуу саны (жазма формада) же үндөрдүн кыскалыгы (оозеки сүйлөөдө) билдирүүнү жөнөкөйлөтүп гана тим болбостон, аны мүмкүн болушунча «маалыматтуу» жана прагматикалык багытталган кылат. Мисалы, FYP акроними колдонуучуга өзүнүн контентин өнүктүрүүгө тематикалык жактан шайкеш келген видеороликтердин тизмесин сунуштайт.

TikTok'то кеңири колдонулган сленгдик бирдиктер ошондой эле адамдар арасындагы ар кандай мамилелерге да тиешелүү (mutuals, 4Lifers), жаштардагы

түрткү бербеген, терс кабыл алынган сапаттарды (simp, Karen, granola girl, stan) сүрөттөйт. Мындан тышкары, бул сленгдер сырткы келбетке болгон кызыгууну да чагылдырат (hot girl summer -көрүнүшү жакшы; glow up – адатта өспүрүм курагында байкалуучу, адамдын сырткы келбетиндеги олуттуу оң өзгөрүү; broke my scale – видеонун авторунун сырткы корунушу жагымдуулугун билдирген соз айкашы. YТ’ – адамдын расасына же терисинин өңүнө карата колдонулган, «ак түстүү» деген маанини билдирген сленгдик кыскартма; Karen – орто жаштагы ак түстүү аялды мүнөздөгөн сленг сөз (Axis).

Instagram – бул сүрөттөрдү бөлүшүүгө негизделген социалдык тармак болуп, колдонуучуларга сүрөткө тартууга, аларга ар кандай фильтрлерди колдонууга жана өзүнүн сервис аркылуу, ошондой эле башка социалдык тармактарда жайылтууга мүмкүнчүлүк берет. Бул платформада кеңири колдонулган сленгдик бирдиктердин арасында OMG («Oh my God!» – диалогдогу эмоциялык абалды билдирет), Meh! (Адамдын кырдаалга болгон мамилесин туюнтат жана бир нерсенин жагымсыз же жийиркеничтүү экенин билдирет) сыяктуу кыскартуулар жана междометиялар, ошондой эле башка көптөгөн бирдиктер бар.

Сөздөрдүн көпчүлүгүнүн салыштырмалуу кыска формасы жарыяланган материалга ылдам жана так жооп кайтаруу зарылдыгы менен түшүндүрүлөт. Аталган лексикалык катмар англис тилдүү чөйрөнүн олуттуу таасири астында калыптанып, сан жагынан тынымсыз өсүп, жаңы муундун активдүү кызыгуусун жаратып, өспүрүмдөрдүн оозеки, күнүмдүк сүйлөө тилине терең сиңип жаткандыгын эске алуу менен, бул тилдик бирдиктерди жана жаңыдан пайда болгон сөздөрдү алардын тилдеги колдонулушун жана иштешин түшүнүү максатында изилдөө зарыл деп эсептейбиз.

Медиада колдонулган тилдик каражаттар өспүрүмдөрдүн социалдык абалын, көз караштарын жана дүйнө таанымын чагылдыра алат. Интернеттеги блогдор алардын өзүн-өзү көрсөтүүсү жана баарлашуусу үчүн жасалма виртуалдык мейкиндикти түзөт. Демек, каралып жаткан тема келечекте терең жана ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн зор мүмкүнчүлүктөргө ээ. Социалдык тармактарда колдонулган жаштар сленги негизинен баалоочу, эмоциялык жана идентификациялык функцияларды аткарат.

Instagram жана TikTok социалдык тармактарындагы жаштар сленги лексикалык жана семантикалык жактан көп кырдуу болуп, эмоцияны, баалоону жана социалдык таандыктыкты билдирүүдө негизги ролду ойнойт. Бул сленгдик бирдиктер тилдин динамикалуу өнүгүүсүн жана жаштардын тилдик чыгармачылыгын айкын көрсөтөт.

Instagram жана TikTok тогу Жаштар колдонгон сленг мисалдары:

Сленг	Маани	Instagram	TikTok
cringe	Уяттуу, жагымсыз нерсени көрсөтөт	This reel is so cringe	That TikTok is cringe af

Сленг	Маани	Instagram	TikTok
lit	Абдан жакшы, кызыктуу, энергиялуу	Your story is lit!	This dance challenge is lit!
fire	Таасирдүү, мыкты	That outfit is fire	That transition was fire
mood	Өз абалын же сезимин билдирет	This photo is such a mood	Me watching this trend = mood
bestie	Жакын дос	Miss you, bestie	Bestie duet incoming!
slay	Ийгиликтүү, стилдүү көрүнүш	You slayed this look	She slayed this makeup tutorial
DM	Жеке билдирүү	Check your DM	Slide into my DM
lowkey / highkey	Жашыруун / ачык сезим	I lowkey love this filter	Highkey obsessed with this sound
aesthetic	Визуалдык кооздук, стиль	Your feed is so aesthetic	This room is aesthetic goals
goals	Үлгү болчу нерсе	Couple goals	Friendship goals

Бул таблицада Instagram жана TikTok’тогу сленг бирдиктердин маанисин көрсөтүлүп, мисалдары аркылуу контекстти түшүндүрөт, эки платформадагы колдонуу айырмачылыктарын салыштырылды. Социалдык тармактардагы жаштар сленгинин лексикалык-семантикалык өзгөчөлүктөрү кызыктуу лингвистикалык феномен болуп эсептелет, ал жаштардын маданиятын, эмоционалдык абалын жана интернет-коммуникациясын чагылдырат. Бул сленг тез өзгөрүп турат, англис тилинен заимдерди көп колдонот жана сөз сактоо принципине негизделген. Кыргызстандагы мисалдарда да ушундай тенденциялар байкалат. Албетте, бөлүп көрсөтүлгөн топтор жаштар сленгинин көрүнүштөрүнүн бардык көп түрдүүлүгүн толук камтыбайт: бул жерде азыркы этапта эң кеңири колдонулган бирдиктердин гана мүнөздөмөсү берилди. Жаштар тилинин лексика-семантикалык анализи жаштар сленги эркиндиги, өзгөчөлүгү, эмоционалдуулугу, образдуулугу, көп учурда оройлугу жана агрессивдүүлүгү, ошондой эле тилдик каражаттарды үнөмдүү колдонушу менен айырмаланарын көрсөтөт. Сленгизмдер жаштар тарабынан реалдуу турмушта аларды курчап турган ар кандай предметтерди, көрүнүштөрдү, адамдарды, аракеттерди жана кырдаалдарды атоо жана мүнөздөө үчүн колдонулат.

Колдонулган адабияттар

1. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Арнольд, И. В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования): учебное пособие для студентов педагогических институтов по специальности «Иностранный язык». – 3-е изд. – Москва: Просвещение, 2010. – 300 с.

3. Вилюман, В. Г. Функции и значения слов в сфере сленга // Первая республиканская межвузовская лингвистическая конференция. – Фрунзе: Мектеп, 1966. – С. 57–58.
4. Гамов, А. История происхождения термина «сленг» // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2016. – № 10 (65). – С. 62–67.
5. Джаангер кызы, И. Англис жана кыргыз тилдериндеги эмоцияны билдирген этиштерди салыштырып изилдөө / И. Джаангер кызы, Н. А. Эргешбаева // Жарчысы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин. – 2025. – № 1/1. – Б. 625–633. – DOI: 10.33514/1694-7851-2025-1/1-625-633.
6. Колтунова, М. В. Что несёт с собой жаргон // Русская речь. – 2003. – № 1. – С. 48–50.
7. Маковский, М. М. Современный английский сленг: онтология, структура, этимология. – 2-е изд. – Москва: ЛКИ, 2007. – 168 с.
8. Помигуева, Е. А. Современный молодежный язык: лексико-семантический анализ // Культура и цивилизация. – 2022. – Т. 12. – № 5А. – С. 827–833.
9. Розен, Е. В. На пороге XXI века. Новые слова и словосочетания в немецком языке. – Москва: Менеджер, 2000. – 192 с.
10. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителя / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва: Просвещение, 1985. – 357 с.
11. Романова, М. С. Специфика функционирования англицизмов в немецком молодежном языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Москва, 2001. – 180 с.
12. Советский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1980. – 1600 с.
13. Хомяков, В. А. О термине «сленг» (из истории вопроса) // Вопросы теории английского и немецкого языков: ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена. – 1969. – Т. 352. – С. 77–91.
14. Швейцер, А. Д. Очерк современного английского языка в США. – Москва: Высшая школа, 1963. – 216 с.
15. Абдраева А.Т. Кыргыз тилиндеги тыюу түрмөктөрүн жаратуучу лексика-грамматикалык каражаттар // Илим. Билим. Техника. 2021, №3 (72). – С. 88-94. DOI: [10.54834/16945220_2021_3_88](https://doi.org/10.54834/16945220_2021_3_88)

Рецензент: педагогика илимдеринин доктору, профессор Сартбекова Н.К.

УДК: 811.512.154

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/134-140

Нурдинова А.А.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

г. Бишкек

ИСТОРИЯ ПИСЬМЕННОСТИ – ИСТОРИЯ НАЦИИ**Нурдинова А.А.**

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

aielizanurdinova9@gmail.com**ЖАЗУУНУН ТАРЫХЫ – УЛУТТУН ТАРЫХЫ****Nurdinova A.A.**

master's student

Kyrgyz State University after named I. Arabaev

Bishkek c.

aielizanurdinova9@gmail.com**THE HISTORY OF WRITING IS THE HISTORY OF A NATION**

Аннотация. В данной статье раскрывается неразрывная связь истории кыргызской письменности с историей формирования и развития народа. На научно-аналитической основе рассматриваются история письменных памятников кыргызского народа, а также вопросы их происхождения и развития. На протяжении многих веков человечество проявляло устойчивый интерес к изучению природы языка и истории письменности. Однако наши предки сумели сохранить и передать последующим поколениям свои духовные ценности – эпос «Манас», пословицы и поговорки, загадки и сказки – преимущественно в устной форме. Таким образом, постановка вопроса «Разве у нас не было письменности?» направлена на предоставление научно обоснованных сведений о возникновении и развитии письменности. Как показывают исследования, в истории человечества истоки письменности берут начало с изображения предметов. Именно по этой причине пиктографическая, идеографическая и фонографическая системы письма сыграли важную роль в развитии мировой цивилизации. Кроме того, в статье приводятся сведения о тюркской письменности, использовавшейся кыргызским народом, об арабском алфавите, латинском алфавите, а также о кириллическом алфавите и их историческом значении и месте в развитии письменной культуры.

Аннотация. Бул макалада кыргыз жазуусунун тарыхы түздөн-түз элдин тарыхы менен байланыштуу экендиги жана кыргыз эли башынан кечирген жазуулардын тарыхы, таржымалы илимий негизде ачылып берилет. Адамдар тилдин табыатын, жазуу тарыхын үйрөнүүгө багытталган байкоолорун миңдеген жылдар бою жүргүзүп келишкен. Бирок биздин ата-бабаларыбыз өздөрүнүн өзөгүндөгү баалуулуктарын, “Манас” эпосун, макал-лакап, табышмактарын, жомокторун кийинки муунга оозеки түрүндө өткөзүп берди. Ушундан улам, жазуубуз болгон эмеспи? - деген суроого жазуунун пайда болушу, келип чыгышы тууралуу илимий маалыматтарды берүүгө далалат жасалды.

Изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, адамзат тарыхында жазуунун башаты предметтердин сүрөтүн тартуудан башталган. Ошол себептүү пиктографиялык, идеографиялык жана фонографиялык жазуулар жалпы адамзаттын тарыхында негизги ролду ойногон. Мындан сырткары, макалада кыргыз эли колдонгон түрк жазуусу, араб алфавити, латын алфавити жана Кириллица алфавити алардын тарыхтагы орду жөнүндө маалымат берилди.

Abstract. This article reveals the inseparable connection between the history of Kyrgyz writing and the historical development of the Kyrgyz people. On a scientific and analytical basis, the history of written heritage and the evolution of writing among the Kyrgyz people are examined. For centuries, humanity has shown sustained interest in studying the nature of language and the history of writing. However, our ancestors preserved and transmitted their spiritual values—such as the epic Manas, proverbs and sayings, riddles, and folktales—to subsequent generations primarily through oral tradition. In this context, the question naturally arises: did we truly lack a system of writing? The article aims to provide scientifically grounded information on the emergence and formation of writing. Research indicates that, in the history of humankind, the origins of writing began with the depiction of objects. For this reason, pictographic, ideographic, and phonographic writing systems played a fundamental role in the development of world civilization. Furthermore, the article presents information on the Turkic writing systems used by the Kyrgyz people, as well as the Arabic, Latin, and Cyrillic alphabets, and examines their historical significance and role in the development of written culture.

Ключевые слова: духовные ценности, пиктографическое письмо, идеографическое письмо, фонографическое письмо, консонантное письмо, вокалическое письмо, мировоззрение, этногенез, этнография.

Негизги сөздөр: баалуулуктар, пиктографиялык жазуу, идеографиялык жазуу, фонографиялык жазуу, консонанттык жазуу, вокалдык жазуу, дүйнө таанымы, этногенезиси, этнографиясы.

Keywords: spiritual values, pictographic writing, ideographic writing, phonographic writing, ethnogenesis, consonantal writing, vocalic writing, worldview, ethnography

Адам баласынын коомдук турмушунда тил илиминин орду өтө чоң. Ошол себептүү адамдар тилдин табыятын, закондорун жана жазуу тарыхын үйрөнүүгө багытталган байкоолорун миңдеген жылдар бою жүргүзүп келишкен. Биздин улуу муун өздөрүнүн ата-теги (жети атасы), уруусу, басып өткөн жолу жөнүндө, ар кандай тарбиялык мааниси бар, уламыш, жөө жомок, болмуштарды, акыл сөздөрдүн көрөңгөсүн, табышмактарды узун сабак кеп кылып бере алышкан. Алар өздөрүнүн турмуштук тажрыйбаларын, баалуулуктарын кийинки муунга оозеки түрдө берген. Бирок биздин баалуулуктар оозеки түрдө сакталса, жазуу болгон эмеспи? -деген суроо жаралат. Жок, жазуу жаралган күндөн тартып, адамзат коомунун эң улуу табылгаларынын, маданий дөөлөттөрүнүн бири катары улам өнүктүрүлүп, улам өркүндөтүлүп, өз сапатын жакшыртуу менен,

жазууга, окууга, ой-пикир билдирүүгө ыңгайлаштырылып отуруп, бүгүнкү абалга келип жетти.

Жазуунун келип чыгышын, пайда болушун иликтеп, изилдөөгө алган окумуштуулар адамзат өз тарыхында жазуунун 3 тибин колдонгондугун белгилешет. Алар:

а) пиктографиялык жазуу (сүрөттүү жазуу)

б) идеографиялык жазуу (айрым сөздөрдүн маанисин белгилер аркылуу билгизүүчү жазуу)

в) фонографиялык жазуу (тыбыштуу же тамгалуу жазуу)

Түрк элдери жазуунун кийинки түрүн, фонографиялык жазууларды пайдаланып келишкен” [1, 251- б.].

Изилдөөлөрдөн белгилүү болгондой, жазуунун башаты предметтердин сүрөтүн тартуудан башталган. Шумер, египет, хет жана кытай системасындагы белгилердин көпчүлүгү бизди курчап турган объективдүү предметтердин жөнөкөй сүрөтү. Ойду же түшүнүктү белгилөө үчүн алынган предметтердин көчүрмөсү ошондуктан, пиктографиялык жазууларда сүрөттөр дайыма эле художниктердикиндей чоң чеберчилик менен тартылган эмес. Бирок алар сүйлөшүүдөгү сөздөрдүн ордун жазууда белгилөө, алмаштыруу үчүн алынгандыктан, кылдат сүрөткерликти деле талап кылбаган. Мындай сүрөт жазуусун илимде “пиктографиялык жазуу” деп аташкан. Бул элдин эске тутуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүп, стимулга салып турган артыкчылык болгон.

Убакыттын өтүшү менен адамзаттын аң-сезими жогорулап, ага жараша жазуусу да өнүгүп отурган. Пиктографиядан кийинки бир тепкичке жогорулап, өнүктүрүлгөн жазуу идеография болгон. Идеографиялык жазуунун үлгүсү катары Байыркы Кытай, Египет иероглифтерин, Япон иероглифтик жазмаларын көрсөтүүгө болот. Мында графикалык белгилер өзү билдирген сөздүн мааниси менен байланышпастан, ал сөздү көрсөткөн шарттуу белгилер болуп саналат. Маселен, арифметикалык сан, арифметикалык белгилер идеографиялык жазуунун үлгүлөрү болуп саналат. Мындай жазуулар идеографиялык жазуу деп аталган. Бул жазуу б.з.ч. IV-II миң жылдыкта пайда болгон. Идеографиялык жазуунун өзгөчө дагы бир тибин катары ушул бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган жана көчмөн калктарда, өзгөчө, түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда кеңири колдонулуп жүргөн тамгаларды, эн белгилерди көрсөтүүгө болот. Бул эн тамгалар аркылуу тигил же бул нерсенин, мал-жандын белгилүү бирөөгө тиешелүү экендиги аныкталат. Эн тамгалар малдын кулагына салынат, же колуна, санына, соорусуна күйгүзүлүп басылат, же болбосо сыр, жошо менен белгиленет, ал эми катуу нерселерге оюлуп салынат, же тартылат. Алсак «жагалмай тамга», «жаа тамга», «карга тамга», «куш тамга», «шара тилик», «алдынан оюк», «артынан оюк», «камчылар жагынын алдынан оюк», «аттанаар жагынын артынан оюк» деген сымал эн тамгалар. Бул эн тамгалар Орхон-Энесай жээктериндеги кыргыздарга таандык жазуу эстеликтеринде да кездешет.

Ал эми фонографиялык жазуунун биринчи үлгүсү арамей, еврей, иран, араб, грек жазмаларына негиз болгон финикий (азыркы Ливан мамлекеттине жакын жерде жээк бойлой жашаган эл болгон) жазуусунан башталгандыгын көрүүгө

болот. Ал б.з.ч. XI-X кылымда Кипрдин аймагынан табылган. Финикий жазуусу 22 тамгадан туруп, 20сы үнсүз, экөө үндүү тамганы билдирген.

Ошондой эле Байыркы гректерде да консананттык жазууну б.з.ч. VIII-VII кылымдардан тартып, вокалдык – тыбыштык жазууну колдоно башташкан. Алгачкы грек классикалык алфавити 24 тамгадан туруп, анын 17си үнсүз, жетөө үндүү тыбыштарды белгилөө үчүн колдонулган. [2, 8 б.]

Статистикалык маалыматка таянсак, жер шаарында жашаган адамдардын 76%ке жакыны тыбыштык жазууну пайдаланат. Фонография негизинен төрт алфавитке тараган. Латын графикасын колдонгондор 30%, кириллицаны колдонгондор 15% индия графикасын колдонгондор 22% араб графикасын колдонгондор 15% түзүшөт.

Жазуу жаралгандан тартып, адамзат, маданиятынын, турмушунун өнүгүшү үчүн өз салымын кошуп, андагы эң маанилүү орунду ээлеп келет.

Жазуу адамзаттык муктаждыктан улам жаралып же өздөштүрүлүп, сөзсүз өзүнө идеялык жана графикалык мотивди, же болбосо мазмун жана форманы камтып турат.

Кыргыз эли бизге белгилүү болгон бир нече жазуу системасын пайдаланып келишкен, эми сөз ошол жөнүндө болсун. Жазуунун мааниси элдин тарыхы менен маданиятында өтө жогору бааланат. Анткени кандай эл болбосун, анын тарыхы, адабияты, маданияты, дүйнө таанымы, психологиясы, логикасы, этногенезиси, этнографиясы, дүйнөлүк маданияттагы орду жана ролу жөнүндө изилдөөнүн алгачкы учугун калтырган жазуу эстелигинен изилденери бышык. Ар бир элдин тарыхы, өзөгү болот. Ошол өнүктөн караганда, жер шаарында жазуу системасынын түрлөрү абдан арбын. Ал жазуулардын байыркысы болобу, азыркысы болобу, айтор, ошол көп түрдүүлүгүн иликтеп, бир тарыхый жалпылыкка тизмектеп чыгуу жазуунун тарыхын изилдеген окумуштуулардын, башкача айтканда, грамматологдордун милдети. Учурда жазуу коомубуздун калың катмарына тамыр жайып, терең, сиңгендиктен, бүгүнкү күндү жазуусуз элестете албайбыз.

Адамзат тарыхында жазуу информация туюндуруп, пикир алышууда жардамчы каражат катары колдонулуп, аралыкты, мезгилди жана мейкиндикти баш ийдирип эле чектелбестен, искусство, маданият, социалдык өнүгүүгө да таасирин тийгизип турат.

Ар кандай жазуу эстелиги ар бир элдин өткөндөгүсүнөн кабар берип турат. Элдердин басып өткөн жолун изилдөөдө тарых менен адабият негизги орунду ээлейт. Алар бири-бирин шарттап, толуктайт, тактап айтканда, тарых эл жашап өткөн турмуш жөнүндө фактылардын негизинде маалымат берсе, ал эми адабият ага жан киргизип, кан жүгүртүп, образдуулук, элестүүлүктү берип турат. Жазуунун мааниси бүгүнкү күндө кандай деңгээлде экендигин билүү максатында бир көз ирмемдин ичинде жазуу жана окуу жөндөмдүүлүгүн жоготуп койгонубузду элестетип көрөлү. Жазуу жок, тактап айтканда, китеп, газета-журналдар жок. Массалык маалымат кызматынын, коммуникативдик чөйрөнүн абалы кандай болмок? Окуганды билбесек өткөндүн баалуулуктарын кантип үйрөнүп, жазганды билбесек (өткөндү) бүгүнкү тажрыйба, мурасты

кийинки муунга кандай өткөрүп бермекпиз? Бул суроого жооп катары окумуштуу И.Е.Гельбдин оюна көңүл буралы. “Письмо имеет такое значение в нашей повседневной жизни, что я готов утверждать, что наша цивилизация скорее могла бы существовать без денег, металлов, радио, парового двигателя и электричества, нежели без письмо” [3, 212- б.].

Биздин замандын кылымдарында Енисей дарыясынын жогорку жогорку агымында жашаган түрк уруулары анын ичинде кыргыздардын ата-бабалары да өздөрүнүн тил өзгөчөлүктөрүнө ылайыктуу болгон түрк алфавити деп аталган жазуудан пайдаланышкан [4, 73- б.]. Бул жазуулар азыркы мезгилде Монголия, Алтай, Кытайдын чыгыш бөлүгүндө жана Кыргызстанда Талас, Фергана өрөөндөрүндөгү таш эстеликтерде көп кездешет. Бул жазуулардын кимдер тарабынан түзүлгөндүгү тууралуу илимде так маалымат жок. Орхон-Енисей жазуусу менен жазылган эстеликтерди изилдеген көрүнүктүү түркологдор В.В.Радлов менен С.Е.Малов бул жазуулар байыркы кыргыз урууларына тиешелүү деген маалыматты айткан. Профессор С.Е.Малов: “Таким образом, можно сделать вывод, язык енисейских памятников письменности, представляет собой древний киргизский язык” [5, 12- б.] деп билдирүү калтырган.

Орхон-Енисей түрк жазуусунан кийин 7-8 кылымдарда Борбордук Азияны арабдар басып алгандан кийин кыргыз эли араб алфавитин пайдаланышкан. Араб алфавити кооз, орнаменталдык жазуу. Бирок окууга жана жазууга кыйынчылык туудурган. Ошондой болсо да окумуштуулар тарабынан араб алфавити менен жазылган бир катар эмгектер, кол жазмалар бар экендиги далилденип келет. Атап айтсак, “Манас” эпосунун үзүндүсү “Кыз Сайкал”, “Көкөтөйдүн ашы” жана акын Молдо Нияздын санаттарынын биринчи кол жазма китеби (1957,1962), жылдары табылган. Алматынын тарыхый архивинен дагы үч документ табылган. Биринчиси 1854-жылга, экинчиси 1961-жылга, үчүнчүсү 1863-жылга таандык болгон. Ал эми 20 –кылымдын башында 1911-1914-жылдары Молдо Кылычтын “Кысса-изилзала”, Осмоналы Сыдык уулунун “Мухтасар тарых Кыргызия”, Э.Арабаев жана Х.Сарсикеевдер түзгөн “Алифба йаки төтө оку” китеби [3, 80- 81-бб.]

Кыргыз эли колдонгон жазуулардын дагы бири-латын жазуусу. Латын жазуусу б.з.ч. эле 753-жылы негизделген. Бул Рим шаарынын кичинекей бир Лациум деген кыштагындагы жашагандардын жазуусу болгон. Латын жазуусунун өнүгүшүнө жана андагы бирдиктүү алфавиттик системасынын көп элге таралышына кагаздын пайда болушу чоң түрткү берген. Бул жазуу орто кылымда Европа, Азия, Африка, Австралияга чейин тарап, улуттар аралык карым-катнаштын каражаты катары колдонулган. Кыргыздар колдонгон латын алфавити адегенде 23 тамгадан туруп, биздин үндөштүк мыйзамыбызга ылайык, улам кошулуп олтуруп, 28 тамгага жеткен. Кыргыз эли латын алфавитин 1927-жылдын аягынан 1941-жылга чейин колдонушкан. Биздин элибиздин текши сабаттуулукка жетишине да латын жазуусунун таасири чоң болгон. Бүгүнкү күндө дүйнөнүн 90 дон ашык өлкөсү бул жазууну пайдаланат [6, 25-26-бб.].

Кириллица алфавитин IX кылымдын аягы X кылымдын башында бир туугандар Кирилл менен Мефодий түзүшкөн. Бир туугандар болгар болушкан. Византияда туулуп, славян тилин мыкты билишкен.

Княздын буйругу боюнча динди жайылтуу керек болгон. Кирилл менен Мефодий славяндар үчүн грек алфавитин негиз кылып, ошондой эле латын алфавитиндеги айрым бир элементтерди пайдаланып, азбуканы түзүшөт. Дин китептерин славян тилине которушат.

Кириллица алфавити түштүк славянга (болгар, македон), чыгыш славяндарга (орус, украин, беларусь) тарайт. Россияда 1707-1710-жж. бул алфавит чоң өзгөрүүгө учурайт. Петр I азбукага реформа жүргүзүп, орустарга ылайык граждандык шрифтти (жазуунун басма түрүн) киргизген. Ошентип басмадан китеп басып чыгаруу ийгилиги Петр I дин үлүшүнө таандык болуп калган. [3, 83-б.]

Кыргыз элинин орус алфавитине өтүү маселеси СССРдин курамына толук киргенибиз менен байланыштуу. Анын жыйынтыгы 1940-жылы декабрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында чыгарылып, орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавиттин долбоору жана орфографиясы кубатталган. Ал эми 1941-жылы 12-сентябрда Кыргызстандын өкмөтү тарабынан бекитилген. [3, 83-84-бб.]

Бул жазуу бүгүнкү күндө Россияда, Борбордук Азияда жана Чыгыш Европада колдонулуп келе жатат.

Жазууну учурда күндөлүк турмушта колдонулуучу, коомдун бөлүнгүс бирдиги катары карайбыз. Шарттуу түрдө жаш балдар 6 жаштан баштап, кээ бирлери ага чейин балдар бакчасында эле алфавитти окуп жана жазганга үйрөнө баштайт. Бул табылганы алар өмүрүнүн аягына чейин пайдаланат. Билим алат, жогорку окуу жайынан окуйт, газета-журналдарды окуйт, көркөм адабият окуп, өз оюн кагазга түшүрөт. Математиканы үйрөнүү менен соода-сатык иштерин жүргүзөт, кат жазат ж.б. Андыктан биз бүгүнкү күндө жазып жана окуй албаган сабатсыз адамды элестете албайбыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы. – Бишкек, 2015. – 256 б.
2. Кенжегул кызы, Ж. Байыркы түрк жазма эстеликтеринин изилдениш тарыхы // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2018. – № 2. – Б. 118–121. – EDN RWULUC.
3. Гельб, И. Е. Опыт изучения письма. – Москва: Прогресс, 1980. – 212 с.
4. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1999. – 73–84-бб.
5. Малов, С. Е. Памятники древнетюркской письменности. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 451 с.
6. Дыйканов, К. Кыргыз жазуусунун тарыхынан / К. Дыйканов, С. Кудайбергенев, Ю. Яншансин. – Фрунзе, 1958. – 25–26-бб.
7. Сартбаев, К. Түркологияга киришүү. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 251 б.

УДК: 821.512.154-1.09

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/141-149

Тынарбекова Т.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

г. Бишкек

ПЕЙЗАЖНАЯ ЛИРИКА В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ**Тынарбекова Т.**

магистрант

И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ПЕЙЗАЖДЫК ЛИРИКА**Tynarbekova T.**

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

LANDSCAPE LYRICS IN KYRGYZ POETRY

Аннотация. В данной статье магистрант Табихат Тынарбекова попыталась анализировать пейзажных стихотворений в киргизской поэзии, особенно в период обретения независимости. К ним относятся стихотворения, отражающие времена года, природные явления (деревня, город, гора, поле, озеро, снег, дождь и т. д.) и, конечно же, восприятие их лирическим персонажем. В этом отношении кыргызская поэзия очень богата. Нет ни одного поэта, в творчестве которого не встречались бы стихи на тему гор и Иссык-Куля. А поэт Эркаалы Осмоналиев писал прекрасные стихи только о пейзажах. Уже это свидетельствует о том, что эта тема является главной в кыргызской поэзии.

Аннотация. Бул макалада магистрант Тынарбекова Табихат кыргыз поэзиясындагы, айрыкча эгемендик мезгилдеги пейзаждык ырларды талдаганга аракет кылган. Аларга жыл мезгилдери, жаратылыш көрүнүштөрү (айыл, шаар, тоо, талаа, көл, кар, жамгыр ж.б.), жана албетте, аларды лирикалык каармандын кабылдоосу чагылдырылган ырлар кирет. Бул өңүттө кыргыз поэзиясы абдан бай. Тоо жана Ысык-Көл темасындагы ырлар поэзиясында учурабаган акын жок. Ал эми акын Эркаалы Осмоналиев жалаң пейзаждык мыкты ырларды жазган. Мунун өзү бул тема кыргыз поэзиясындагы негизги тема экендигин көрсөтөт.

Annotation. In this article, graduate student Tabikhat Tynarbekova attempted to analyze landscape poems in Kyrgyz poetry, especially during the period of independence. These include poems that reflect the seasons, natural phenomena (village, city, mountain, field, lake, snow, rain, etc.) and, of course, their perception by the lyrical character. In this regard, Kyrgyz poetry is very rich. There isn't a single poet whose work doesn't include poems about mountains and Issyk-Kul. And the poet

Erkaaly Oskonaliev wrote beautiful poems exclusively about landscapes. This alone testifies to the centrality of this theme in Kyrgyz poetry.

Ключевые слова: Лирика, поиск, пейзажная лирика, Иссык-Куль, горя, поля, дождь, природа, художественное мышление, Эркалы Осконоалиев.

Негизги сөздөр: Лирика, изденүү, пейзаждык лирика, Ысык-Көл, тоолор, талаалар, жамгыр, жаратылыш, көркөм ойлоо, Эркаалы Өскөналиев.

Keywords: Lyrics, search, landscape lyrics, Issyk-Kul, grief, fields, rain, nature, artistic thinking, Erkaaly Oskonaliev.

Кыргызстан – жаратылышы кооз өлкө. Тыштан келген меймандардын бардыгы суктанышат. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында, “Манас” үчилтигинен тартып бардык кенже эпостордо, элдик ырларда жаратылыш кооздугу, керемети укмуш сүрөттөлөт. Бул жазма адабиятта дагы абдан өнүккөн. Эң четинен алганда эле Аалы Токомбаевдин “Ай нурунда кышкы түн” дегени эмне деген ыр?!. Абдан жөнөкөй, жугумдуу, элестүү, жүрөккө жакын. Анткени анда баарыбыз билген, көргөн жаратылыштын сүрөтү тартылат. Болбосо Алыкул Осмоновдун Ысык-Көл жөнүндөгү ырларын алалы. Алар эмне деген керемет?!. Көлдүн таңы, кечи, сулуулугу, толкуну, андагы ак чардактар, кеме, кум, ысык кумду басып өмүрдү сүйгөн адамдар жана башка. Сооронбай Жусуев, Сүйүнбай Эралиев, Турар Кожомбердиев – баарында тең тоо темасы мыкты иштелген. Айрыкча Турар Кожомбердиевдин ырларын алсак:

“Мен тоолордо төрөлгөм,

Мен тоолордо көгөргөм.

Ат үстүндө эмизип,

Апам бешип өңөргөн” (7, 110-б.)

– акындын поэзиясына баштап барчу кан жол дал ушул ырдан башталат. Анткени акындын өмүрү тоолор менен өтө тыгыз байланышкан. Анын поэзиясынын мазмунун тоолуктардын кулк-мүнөзү, улуттук тагдыры менен тарыхы түзүп турат. Ырларынан улуттук колорит даана көрүнөт. (Орус элинин дүйнөсүн камтыган Пушкиндин ырларын чет тилдерге нукура мазмунунда которуу кыйын болгон сыяктуу, Турар Кожомбердиевдин поэзиясын которуу дагы өзгөчө чеберчиликти талап кылат). Бу да болсо ыңаалап жерге түшүп, көзүн ачып дүйнөнү тааный баштагандан берки балалыгы кыргыздын нукура жашоосун туйгузган улуу тоолордон башталгандыгынан болуу керек” (5, 104-б.) – деп жазат ал тууралуу илимий иш жазган адабиятчы Аида Эгембердиева.

Ошол салт, ошол көрөңгө уланып жүрүп отуруп, пейзаждык лирика эгемендик жылдарында дагы кемиген жок. Поэзиядагы негизги темалардын бири катары жазылып жатты. Колуна жаңы калем кармаган ар бир жаш акын туулган жеринин сулуулугун жазат, айылды, тоо, талаа, көл, дарыяларды жазат. Жаратылыш мезгилдерин – кыш, жаз, жай, күз жөнүндөгү ырларды жазат. Жаратылыш көрүнүштөрүн – кар, жаан, бубак, шүүдүрүм, тал-терек, гүл – бардыгын жазышат. Бул жагынан алардын эч кимине чектөө жок.

Мисалы, жогорку эле адабиятчы А.Эгембердиева “Жамгыр калсын эсимде...” же аптапта сергиткен элестер” аттуу макаласында акындарда учураган жамгыр ырларын анализге алат: “Кыргыз поэзиясында “жамгыр” темасы – кайсы бир деңгээлде биротоло орун-очок алып калган тема. Анткени көчмөндөрдүн жашоосунда жан-жаратылыштын бардык көрүнүштөрү менен кубулуштары адам дүйнөсү менен камыр-жумур катышта болуп, алардын көңүлүн толкуткан, таасирленткен. А турсун ыңаалап жерге түшкөн наристесине да кыргыздар эшикте көзгө урунган, өзү сезген, көңүлүндө турган нерселер менен көрүнүштөрдү ысым кылып ыйгарып ийгени жакшы маалым... “Аккан суунун” эле канчалаган вариациялары бар.

“Түрүлүп тээ алыстан калың булут,
Сагынып тоо үстүнөн, карайт бизди
Кыйналып кусалыктан, ооругансып
Шатырап төгөт жамгыр, буулуккансып...”

– деп, акыркы куплетин үч кайрып бирөө сайтка ыр койгон экен. Адабият менен аласа-бересеси жок тынч турмуш өткөргөн бирөөдүр балким автору? А бирок жааган жамгыр анын дүйнөсүн канчалык толкундатып, удургутуп турганын ырдан көрүп атабыз. Жерге, адамга сагынычы артылган булут буулуккансып шатырайт. Ал алыстан түрүлүп келди. Калың булут. Өзүндөгү кусалык менен ооруну, кыйналуусун булут минтип нөшөрлөтүп турат. Анын кусалык, бугу анан жамгырды сүйгөн жигиттин (автору Бакыт Илиясов деп жүрөт, Алтынай Асанбекова деген ырчы ырдайт экен) уктаган сезимин козгоп атат: “жүрөктү мыкчып туруп, анан кое берет”. Анткен сайын лирикалык каарман кайра жамгырдын жүрөгүндөгү кайгы бүт ый болуп чыгып кетсе деп шашылат. Ал өзүнүн мыкчылган жүрөгүнө кайыл. Жамгыр менен сырдашкысы келет, уктаган сезимдери ойгонот, балким анын көп аялуу учурлары жамгыр менен байланыштуу.

Мында автор жамгырды “адамдарга үмүт берген”, “жаңы кадамдарга бутту шилтете турган” күч катары сүрөттөйт. Ага болбой “жүрөктү мыкчып анан кое берет”. “Төкчү анда көкүрөктү жеңилдете...”. Мында сөз ким жөнүндө? Жаагандан жамгырдын көкүрөгү жеңилдейби же ага сезими козголгон, сырдашкысы келип бук болгон адамдын көкүрөгү жеңилдейби? Мында каарман жамгырды аяп атат. Жүрөгүндө кайгы калбаса дейт. Ал эми анын, өзүнүн кайгысы, өзүнүн кусалыгычы?” (6).

Бул ырдан тышкары Сагын Акматбекова, Жолон Мамытов, Акбар Рыскулов, Догдурбек Юсупов, Бурулкан Сарыгулова, Бактыгүл Көкөтаева, Гүлзада Станалиева, Замирбек Орозбай уулу, Залкарбек Назарматов, Качкын Асанбеков сыяктуу акындардын, жаш акындардын ырларына чейин караган. “Кыскасы, жамгыр ырлары ар бир акында бар. Сөзсүз бар. Себеби жаан жүрөгү бар бир да кишини көңүлүңүз калтыра албайт” (6) – деп ал өзүнүн да жазган ырын окурмандарга сунуштаган.

Ал эми биз антип деталдаштырбай, бул жарык дүйнөнүн бардык көрүнүшүн жапырт, толугу менен, ар башка үндө ырга салган акын деп Эркаалы

Өсөналиевди тааныйбыз. Магистрлик ишибизде дагы анын эгемендик мезгилде жазылган ырларына негизги көңүлдү бурдук.

“Көөлгүгөн көгүш көл кечи,
Ай барат калкып кайыкта.
Жалындай жашыл теректин
Сүрөтү бийлейт жайыкта.
Ырдасам толкуйт абаным,
Кылчайып айды карадым.
Кызык эй, сүйүүң ушубу,
Кызыдым ичпей шарабың.
Кызжандуу тентек баламын,
Кызыгып өптүм жамалын.
Кылкыяк болуп чертилип,
Кыялым нени самадың?
Желбирейт баардык тарабым,
Жел сыяк жеңил калагым.
Жээкке айды түшүрүп,
Жетелеп үйгө барамын” (10).

Же:

“Суйкаят арбап көл сулуу,
Суйсалат жайнап мөл сулуу.
Соңуркап кетип барабыз,
Соң-Көлдүн айлуу толкуну!
Көгүнөн жылдыз себелеп,
Көл кечи укмуш керемет.
Көбүрүп жээгин жайпаган,
Көбүгүн өптүк чөгөлөп...” (10)

Ырлар сайттан алынды. Кыргыз пейзаждык лирикасын Э.Өскөналиевдин поэзиясы жок элестетүү мүмкүн эмес. Бирок келечекте дагы күчтүү акындар, жаратылышты сүйгөн калемгерлер чыга берет деген ишеним бар. Анын ырларында жыл мезгилдери болобу, табият көрүнүштөрү болобу, өзүнүн ички сезими менен жуурулушуп, татынакай поэтикалык чыгармалар жаралат. Ал кыл калем сүрөтчүдөй. Боёкторду тандаганда жаңылбайт. Ырларын ырахаттанып окуйсун.

Э.Өскөналиев пейзажды гана сүрөттөп тим болбойт. Ал ошол керемет көрүнүштү адамдын ички ой-толгоолору менен жуурулуштуруп жиберет. Жаратылышты көрүп лирикалык каарман эргийт, кыялданат, жаратылыш ага татынакай кызды эстетет, көңүлүн алып учат. Негизи эле акын жигиттер табияттын татынакай көрүнүштөрүн аял заты менен ассоциациялашат. Поэзияда гана эмес, прозада дагы ошондой. Жазуучулар аялдар жөнүндө айтканда, чындап изденишет. Айталы, “Айтматовдун аял каармандары универсалдуулугу, психологиялык терендиги, символдук резонанстыгы менен айырмаланат” (7).

Ошондой эле мыкты акын Карбалас Бакировдун ырларында кыргыз пейзажына караганда Алтайдын, байыркы кыргыз жерлеринин жаратылышы көбүрөөк сүрөттөлөт. “Шерназар Шүкүровго” деген ырын окуп көрөлү.

“Төш кагып жок ал мактанган,
Түштүм деп түпсүз асмандан.
Айлансак аздык кылат ээ,
Унчукпай жааган ак кардан.
Бир-бирин алар жек көргөн
Эмес эч, эмес жеп көргөн,
Күнөөсүз өсүү жагынан
Үлгү алсак болот чөптөрдөн.
Жок алар мейкин талашкан,
Үйрөнсөк болот дарактан.
Короодон түпсүз асманга
Кыйкырбай өсүп бараткан!” (9)

Же:

“Олтурбагам чаңын жутуп бөлмөнүн,
Көрдүм көлчүк толкуну жок өлгөнүн.
Чартылдаган чагылгандар жоголгон,
Чокулардан, түнт токойдон келгемин.
Олтурбагам эки беттен май тамып,
Терезеден булуттарды кайтарып.
Ташкындаган суулар менен аккамын,
Ташка тийип, таштын мизин майтарып.
Олтурбагам далдаасында коргондун,
Мага бакыт азаптары жолдордун.
Үйдөн эмес, шыбыраган бүт дүйнө,
Келет дайым талаалардан ойгонгум!” (9).

Биринчи ырында акын жаратылыш менен адам баласын салыштырат. Бак-дарактар бири-бири менен эрегишпей, өчөшпөй, атаандашпай өсүп атат. Алар адамдардай чыр, кекчил, ичи тар эмес. Акын муну кыска эле ырынын мазмунунда жүрөккө жетээрлик берет. Мында ал табияттын тышкы көрүнүшүн, кооздугун гана эмес ички жан-дүйнөсүн ачып, адамдарга таанытып атат. Биз дагы акын менен кошо жашоого, жаратылышка, тирүүлүккө таазим этели!!

Махабат Касейинованын “Жамгырда” деген ыры төмөндөгүдөй:

“Сарыгып келип, жүзүмө аккан тамчыдан,
Ансайын сулуу, жагымдуу болуп көрүнөм.
Бардыгын таштап, батамын кыял-ойлорго,
Жамгырга карап шатырап куйган, төгүлгөн.
Кубаныч-кайгым, азабым, сырым кошулуп,
Көрүнүп баары жамгырга менин өңүмдөн.

Шатырап төгүп ансайын жамгыр күчөнө,
Сырдашым өңдүү, эң жакын менин сырдашым,

Ыйлабайм эми, ыйлабайм бүгүн сүйүнөм.

Мен үчүн мейли башкалар бүгүн ыйласын,
Денемден ылдый сарыгып аккан тамчылар,
Жүрөктү эзген кайгымдын барын туйбасын.
Туйбасын менин кайгымды ошол тамчылар,
Мен үчүн бөөдө азапка алар батпасын.

А балким менин кайгыма болуп ортоктош,
Жамгыр да мен деп мен үчүн ыйлап жатпасын.
Жагымдуу сөзүн, каткырган күлкүң жаңырып,
Жапжалгыз турам, ардагым алыс жактасың” (11.208-б.).

Бул ырда лирикалык каарман жамгырды өзүнүн дүйнөсүндөгү сагыныч менен байланышта көрөт.

Мыйзанбекова Гүлзинанын чакан эле болгон төмөнкү ырында терең ой бар:

“Көнөктөп төгөт жамгыр,
Дыбырайт кол чатырым колумдагы,
Шашамын, шашат баары...

Автолор күүлдөгөн, пи-пилеген...

Секинин жонундагы,
Ак чатыр учат көздөн,
Ичинде жатсам кана

Жамгырдын үнүн угуп дыбыраган,
Жылкынын үнүн угуп кишенеген...” (11.252-б.).

Мында лирикалык каарман шаар көчөсүндө жамгырлуу маалда баратып айылды эстейт. Айылда, а балким жайлоодо секидеги чатыр ичинде жамгыр тыңшап жаткан кездерин эстеп кусаланат. Ал шаар турмушунан чарчаган. Бир жакка безип кеткиси келет. Мында айыл пейзажы менен шаар пейзажы катар коюлуп сүрөттөлөт.

“Жазгы нөшөр көнөктөгөн,
Тентек кыял жөн өтпөгөн.
Сулуу кыздын ак бетинен,
Сен өбөсүң мен өшпөгөн.
Жазгы нөшөр көнөктөгөн,
Жаштыгыма өнөк белең.
Жан дүйнөмө сиңип кеттиң,
Жамгыр эмес ок өтпөгөн.
Төккүн нөшөр көнөктөгүн
Сергип калсын теректерим.
Сүйүү болсо ар бир тамчың,
Сүйүп өткүм келет менин.
Тиктеп туруп тамчыларың,
Тамчы сымал жанчыламын.
Мерез сулуу жүрөгүнө,
Келет кээде тамчылагым.

Нөшөрлүү шол жаз күнүмдү,
Туңгуч сүйүүм жаштыгымды,
Эстеп турам “үшүбө” деп,
Жапкам сага костюмумду.
Дыбыр-дыбыр сөздөрүндөн,
Дымып кээде өзгөрүлөм.
Тереземди жууйт көз жаш,
Аккан сулуу көздөрүнөн.
Жалындаган жаштык өчөр,
Акын өңдөн азды дешер.
Жашартарсың мени ошондо,
Жаңы ыр берип жазгы нөшөр” (11.303-б.).

Мында автор жааган, көнөктөгөн жамгыр аркылуу жаштыгын дагы эстейт, жааган жамгырдын ар бир тамчысын ак тилек менен кабыл алат, жан дүйнөсүнө сиңирет. Мезез сулуунун жүрөгүнө жамгырдын тамчысы сыяктуу тамчылагысы келет.

“Бака үнүн угуп түндө чардаган –
Өз үнүмдү таппаганга арданам.
Бака менен сайрап бирге чегиртке
Намысыма тийди менин зериккен.
Өзөгүм өрт, өз үнүмдү таппай бу...
Кайра өмүр сая кетип жатпайбы!” (11.363-б.) – деп акын Олжобай Шакир ырын өзүнчө кайрыйт.

2000-жылдардагы акындардын ырларынан шаар пейзажын да, айыл пейзажын дагы учуратууга болот. Алардын пейзаждык ырларында бир гана жан-жаратылыштын көрүнүшү сүрөттөлө бербестен, алардын ар бирине карата адамдын мамилеси, алака-катышы берилет.

Аида Эгемердиеванын ыры төмөндөгүдөй:

“Нөшөр төгөт чачтарымдан тамат суу,
Жаанда калдым кол чатырым унуткан.
Дүйнө жапан, күн да көзүн ача элек,
Неге эрте буулугушкан булуттар.
Барам шашып, жетпей артта санаалар,
Буттарымды көлчүктөргө чөмүлтүп.
Токтой турчу кол чатырчан бир адам,
Эмнегедир таанышымдай көрүндүң.
Мейли тааныш, мейли болгун бейтааныш,
Келип турат бирөө менен сырдашкым.
Жаз жыттанган жамгыр чертип көңүлдү,
Угасыңбы окуп берем ыр жаздым” (19).

Бул ыр жөнүндө Кыргыз эл акыны Сагын Акматбекова: “Өзүңдүн бир жакшы ырындагы “кол чатырчан бир адам” белгисиз бир бейтааныш да сага кайрылат, сени табат. Сенин окурманың сени табат” (1.3-б.) – деп жазган.

Акын Бактыгүл Көкөтаеванын “Жамгыр калсын эсимде” аттуу ыры ар бир жамгырда эске келип, үшүгөн жандарды жылытып турат. Ал ыр өзүнүн тазалыгы, тунуктугу, астейдилдиги менен өзгөчө:

“Көктөм өткөн
Көздөр чөккөн,
Көңүлдөр жок баягы.
Жаздагы өктөм,
Жашын төккөн,
Жамгыр да жок андагы.
Көңүл бошоп,
Өмүр мокоп,
Күзгө айланат каректер.
Кандай десем,
Кайда кетсем,
Жансыз ушул даректен?
Эми баары
Арман, кайгы
Болсо болсун, болгондой!
Сен да кеттиң,
Кейибейин
Тагдыр өзү ошондой.
Эстегенде,
Кез келгенде,
Арманымдай сезилбе.
Жалгыз гана,
Жакшы ыр жана
Жамгыр калсын эсимде...”.

Акындын ушундай эле аталышта жарык көргөн китеби бүтүндөй пейзаждык ырлардан турат. Алар тоо, тоодогу турмуш, ата-энеси, бир туугандары, балалыгы, төрт мезгил, кар, жамгыр жөнүндө.

Болгону төрт эле мезгил бар. Бирок аны акындар ар түрдүүчө көрөт. Биринин жазганы экинчисине окшобойт. Эгемендик мезгилинде башка жанрдагы китептерге караганда поэзия китептери арбыныраак жарык көргөндүгүн айтышат. Алардын дээрлик бардыгында бул жанр ар тараптуу ачылган.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматбекова, С. Жолуң шыдыр болсун! // Эгембердиева А. Шүүдүрүм. – Бишкек: Сорос-Кыргызстан фонду, 1998. – Б. 3–5.
2. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1994. – 160 б.
3. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – Москва: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

4. Себина, Е. Н. Пейзаж // Фесенко Э. Я. Теория литературы. – Москва: Академический проект, 2008. – С. 213–220.
5. Эгембердиева, А. Турар – көрөңгөлүү акын. – Бишкек, 2002. – 128 б.
6. Эгембердиева, А. «Жамгыр калсын эсимде...» же аптапта сергиткен элестер // Жарчысы И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин. – 2024. – № 4/2.
7. Эгембердиева, А. А., Мокеева, А. М., Толокова, Э., Жумаева, Г. З., Кайыпова, К. О. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аял» концепти.

Электрондук ресурстар

8. Эгембердиева, А. «Жамгыр калсын эсимде...» же аптапта сергиткен элестер [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: [Жарчысы И. Арабаев атындагы КМУ](#) (кайрылган күнү: 03.06.2026).
9. Эгембердиева, А. А. ж.б. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аял» концепти [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: [Cuadernos de Investigación Filológica макаласы](#) (кайрылган күнү: 03.06.2026).
10. Асанбекова, А. [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: [Boomplay](#) (кайрылган күнү: 03.06.2026).

Көркөм тексттер

11. Бакиров, К. Адашкан кентавр. – Кант, 1997. – 80 б.
12. Көкөтаева, Б. Жамгыр калсын эсимде. – Бишкек: Турар, 2024. – 96 б.
13. Кыздар ай. – Бишкек: Айат, 2013. – 188 б.
14. Кыргыз жаштар поэзиясынын антологиясы. – Бишкек, 2011. – 390 б.
15. Назарматов, З. [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: [Кыргыз адабияты Telegram каналы](#) (кайрылган күнү: 03.06.2026).
16. Орозбай уулу, З. [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: [Instagram жарыясы](#) (кайрылган күнү: 03.06.2026).
17. Осмонов, А. Көл толкуну. – Бишкек, 2010. – 372 б.
18. Өскөналиев, Э. Ырдаган ай. – Бишкек: Адабият, 1995. – 110 б.
19. Өскөналиев, Э. [Электрондук ресурс]. – Режим доступа: [Кыргыз маданият борбору](#) (кайрылган күнү: 03.06.2026).
20. Токомбаев, А. Жылдызым. – Фрунзе: Кыргызстан, 1976. – 272 б.
21. Эгембердиева, А. Издеткен жарык. – Каракол, 1996. – 96 б.
22. Эгембердиева, А. Шүүдүрүм. – Бишкек: Сорос-Кыргызстан, 1998. – 96 б.

Рецензент: филология илимдеринин кандидаты, доцент Егимбаева С.Г.

ЭКОНОМИКА

УДК: 658.012.4:004

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/150-158

Амеркулова Ж.Дж.

старший преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

г. Бишкек

zhibek291177@gmail.com**Мирлан кызы А.**

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

г. Бишкек

aiperi@gmail.com**КРІ И ЦИФРОВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЭФФЕКТИВНОСТИ****Амеркулова Ж.Дж.**

ага окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Экономика жана менеджмент институту

Бишкек ш.

zhibek291177@gmail.com**Мирлан кызы А.**

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

aiperi@gmail.com**КРІ ЖАНА САНАРИПТИК НАТЫЙЖАЛУУЛУКТУН
КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ****Amerkulova Zh.Dzh.**

Senior Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Institute of Economics and Management

Bishkek

zhibek291177@gmail.com**Mirlan k. A.**

master's student

Kyrgyz State University named after. I. Arabaev

Institute of Economics and Management

Bishkek

aiperi@gmail.com

KPIs AND DIGITAL PERFORMANCE INDICATORS

Аннотация. В статье рассматриваются теоретико-методологические основы применения KPI и цифровых показателей эффективности в системе современного управления организацией в условиях цифровой трансформации экономики. Раскрывается сущность ключевых показателей эффективности как инструмента стратегического и операционного управления, обеспечивающего количественную оценку результатов деятельности предприятия. Особое внимание уделяется роли цифровизации в развитии системы оценки эффективности, включая использование больших данных, бизнес-аналитики, автоматизированных платформ, ERP-систем, CRM-технологий и инструментов искусственного интеллекта для мониторинга, прогнозирования и повышения результативности бизнес-процессов.

Обосновано, что цифровые показатели эффективности становятся важнейшим элементом повышения конкурентоспособности предприятий, обеспечивая переход от традиционного контроля результатов к интеллектуальному управлению на основе данных.

Аннотация. Бул макалада экономиканын санариптик трансформациясы шартында заманбап уюмдук башкаруу системаларында KPI жана санариптик натыйжалуулук көрсөткүчтөрүн колдонуунун теориялык-методологиялык негиздери каралат. Ишкананын ишмердүүлүгүнүн натыйжаларын сандык баалоону камсыз кылган стратегиялык жана операциялык башкаруу куралы катары негизги көрсөткүчтөрдүн маңызы ачып көрсөтүлөт. Өзгөчө көңүл натыйжалуулукту баалоо системасын өнүктүрүүдөгү санариптештирүүнүн ролуна бурулуп, чоң маалыматтарды, бизнес-аналитиканы, автоматташтырылган платформаларды, ERP-системаларды, CRM-технологияларды жана жасалма интеллект инструменттерин колдонуу маселелери талданат.

Санариптик көрсөткүчтөр ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун маанилүү фактору болуп, салттуу көзөмөлдөн маалыматтарга негизделген интеллектуалдык башкарууга өтүүнү камсыз кылаары негизделет.

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations of applying KPIs and digital performance indicators in modern organizational management systems amid the digital transformation of the economy. It explores the essence of key performance indicators as a tool for strategic and operational control, providing a quantitative assessment of enterprise performance. Particular attention is paid to the role of digitalization in the development of performance assessment systems, including the use of big data, business analytics, automated platforms, ERP systems, CRM technologies, and artificial intelligence tools for monitoring, forecasting, and improving business process performance.

It is argued that digital performance indicators are becoming a crucial element in enhancing enterprise competitiveness, enabling the transition from traditional performance monitoring to intelligent, data-driven management.

Ключевые слова: KPI, цифровизация, цифровые показатели эффективности, управление эффективностью, цифровая трансформация, бизнес-аналитика.

Негизги сөздөр: KPI, санариптештирүү, санариптик көрсөткүчтөр, натыйжалуулукту башкаруу, санариптик трансформация, бизнес-аналитика.

Key words: KPIs, digitalization, digital performance indicators, performance management, digital transformation, business analytics.

В современных условиях цифровизации экономики и усложнения системы управления организациями особое значение приобретает развитие научно обоснованных подходов к оценке результативности деятельности предприятий. Теоретико-методологическая база применения KPI и цифровых показателей эффективности формируется на стыке классических концепций стратегического менеджмента, управленческого учета, контроллинга, бизнес-аналитики и цифрового управления. Ее основная задача заключается в обеспечении объективной количественной оценки достижения стратегических и операционных целей организации на основе системы измеримых параметров. Концепция KPI базируется на идее управления по целям, разработанной П. Друкером. основополагающая идея этой концепции заключается в множественности целей организации - не только лишь устоявшаяся максимизация прибыли, но также ориентация на долгосрочный успех [4].

В рамках данного подхода KPI рассматриваются как ключевые индикаторы, отражающие уровень выполнения стратегических задач предприятия, результативность бизнес-процессов, эффективность использования ресурсов и качество управленческих решений. Методологически система KPI ориентирована на принципы конкретности, измеримости, достижимости, релевантности и ограниченности во времени (SMART-подход), что обеспечивает ее практическую применимость в различных сферах управления.

Рис.1. Функции KPI в системе управления эффективностью организации

С точки зрения теории, КРІ выполняют несколько взаимосвязанных функций (рис.1.).

Методологическое развитие системы КРІ в условиях цифровой трансформации связано с переходом от традиционных финансовых и производственных индикаторов к более сложным цифровым метрикам, основанным на автоматизированном сборе, обработке и интерпретации данных. Цифровые показатели эффективности представляют собой систему количественных параметров, формируемых с использованием современных информационно-коммуникационных технологий, включая ERP-системы, CRM-платформы, технологии Big Data, Business Intelligence (BI), искусственный интеллект и машинное обучение (рис.2.).

В отличие от классических КРІ, цифровые показатели обладают высокой оперативностью, гибкостью, возможностью анализа больших массивов данных и прогнозирования изменений в режиме реального времени.

С методологической позиции цифровые показатели эффективности основываются на принципах data-driven management, предполагающего использование объективной аналитической информации как основы для принятия управленческих решений. Это позволяет организациям перейти от ретроспективного анализа результатов к предиктивному управлению, где оценка эффективности включает не только фиксацию текущих показателей, но и прогнозирование рисков, сценарное моделирование и оптимизацию бизнес-процессов.

Рис.2. Цифровые показатели эффективности процесса

Важным элементом методологии является интеграция КРІ и цифровых показателей в единую систему стратегического управления. Наиболее распространённым инструментом такой интеграции выступает концепция сбалансированной системы показателей, разработанная Р. Капланом и Д. Нортон, которая предусматривает оценку эффективности по четырём

ключевым направлениям: финансы, клиенты, внутренние бизнес-процессы, обучение и развитие [7].

В условиях цифровизации данная модель расширяется за счет включения показателей цифровой зрелости, инновационной активности, уровня автоматизации и качества данных.

Теоретико-методологический анализ показывает, что KPI и цифровые показатели эффективности представляют собой эволюционно взаимосвязанные инструменты современного управления, обеспечивающие переход от традиционного контроля результатов к интеллектуальному, комплексному и адаптивному управлению организацией. Их эффективное применение требует не только корректного выбора показателей, но и учета отраслевой специфики, стратегических приоритетов, уровня цифровой зрелости предприятия и качества информационной инфраструктуры.

Несмотря на значительный объем накопленных знаний и практических наработок в данной области, многие компании по-прежнему сталкиваются с проблемами при внедрении системы KPI, связанными с неверным выбором показателей, их слабой интеграцией с бизнес-стратегией, недостаточной вовлеченностью персонала, сопротивлением изменениям и т.д. [1]. Именно это определяет необходимость дальнейшего совершенствования методологии оценки эффективности в условиях современной цифровой экономики.

Практическое внедрение KPI и цифровых показателей эффективности становится неотъемлемым элементом повышения результативности управления организацией. Современный бизнес стремительно движется в сторону автоматизации, внедряя передовые цифровые технологии, которые повышают производительность, улучшают операционную эффективность и способствуют оптимизации бизнес-процессов [3].

Если теоретико-методологические основы определяют сущность, принципы и концептуальные подходы к формированию системы показателей, то практический аспект связан с их адаптацией к конкретным условиям функционирования предприятия, отраслевой специфике, стратегическим целям и уровню цифровой зрелости организации. Эффективность системы KPI в значительной степени зависит не только от корректности выбора показателей, но и от качества их интеграции в общую архитектуру бизнес-процессов, информационных систем и механизмов принятия управленческих решений.

Практика показывает, что внедрение системы KPI представляет собой многоэтапный процесс, предполагающий последовательное формирование взаимосвязи между стратегией организации и системой измерения результатов. На первоначальном этапе определяются ключевые стратегические цели предприятия, отражающие приоритетные направления его развития, включая рост прибыли, повышение производительности, расширение клиентской базы, инновационную активность или цифровую модернизацию. Далее осуществляется декомпозиция стратегических целей на операционный уровень, что позволяет сформировать конкретные измеримые показатели для подразделений, процессов и отдельных сотрудников. На данном этапе особую

значимость приобретает соблюдение принципов релевантности и причинно-следственной связи между выбранным КРІ и конечным стратегическим результатом.

Применение КРІ и цифровых показателей охватывает все ключевые функциональные направления деятельности организации (рис.3.).

Рис.3. Применение КРІ и цифровых показателей по функциональным направлениям деятельности предприятия

В условиях цифровизации традиционный подход к внедрению КРІ существенно трансформируется за счет использования цифровых платформ, обеспечивающих автоматизированный сбор, обработку и визуализацию данных: ERP-системы позволяют интегрировать показатели производственной, финансовой и логистической деятельности; CRM-платформы обеспечивают мониторинг клиентской активности, продаж и качества взаимодействия с потребителями; BI-инструменты формируют аналитические панели (dashboards), позволяющие в режиме реального времени отслеживать динамику показателей и выявлять отклонения от целевых ориентиров.

Особенностью современного этапа является переход к использованию предиктивной аналитики, при которой цифровые показатели эффективности применяются не только для оценки текущего состояния, но и для прогнозирования будущих результатов. Использование искусственного интеллекта, машинного обучения и сценарного моделирования позволяет организациям выявлять потенциальные риски, прогнозировать снижение эффективности, определять вероятные отклонения и своевременно корректировать стратегию. Это особенно важно в условиях нестабильной рыночной среды, где скорость реакции на изменения становится критическим фактором конкурентоспособности.

Вместе с тем практика внедрения KPI и цифровых показателей сопровождается рядом проблем. Одной из наиболее распространённых является формальный подход к выбору показателей, при котором KPI не отражают реальные стратегические приоритеты организации. Часто наблюдается перегруженность системы избыточным количеством метрик, что снижает управленческую концентрацию и усложняет интерпретацию результатов. Существенным барьером также выступают недостаточный уровень цифровой инфраструктуры, сопротивление персонала организационным изменениям, дефицит аналитических компетенций и риски, связанные с качеством данных. В этой связи успешность внедрения KPI напрямую зависит от комплексного подхода, включающего цифровую модернизацию, развитие корпоративной культуры, обучение персонала и обеспечение стратегической согласованности. Практические аспекты внедрения KPI и цифровых показателей эффективности демонстрируют, что современная система управления результативностью выходит далеко за рамки традиционного контроля. Она трансформируется в интеллектуальную цифровую экосистему, ориентированную на оперативность, прогнозирование, адаптивность и стратегическую устойчивость. Именно интеграция KPI с цифровыми технологиями позволяет организациям не только измерять эффективность, но и формировать основу для устойчивого развития, инновационного роста и повышения конкурентоспособности в условиях цифровой экономики.

Цифровые показатели эффективности в современных условиях выступают не просто инструментом количественной оценки результатов деятельности, а становятся стратегически значимым элементом повышения конкурентоспособности предприятий. Их преимущество заключается в обеспечении перехода от традиционной модели контроля, ориентированной преимущественно на фиксацию уже достигнутых результатов, к интеллектуальному управлению, основанному на системном использовании данных, аналитики и цифровых технологий. В отличие от классического подхода, предполагающего ретроспективный анализ финансовых, производственных или управленческих показателей, цифровая система эффективности позволяет организациям функционировать в формате data-driven management, где управленческие решения принимаются на основе непрерывного мониторинга, прогнозирования и комплексного анализа информации в режиме реального времени.

Интеллектуальное управление на основе данных предполагает интеграцию различных цифровых источников информации, облачных технологий и инструментов искусственного интеллекта - в единую аналитическую среду. Это обеспечивает возможность не только контролировать текущие показатели эффективности, но и выявлять скрытые закономерности, прогнозировать изменения рыночной среды, моделировать сценарии развития и оперативно адаптировать стратегию организации. Цифровые показатели становятся основой для формирования гибкой и адаптивной системы управления, способной быстро реагировать на изменения внешней и внутренней среды.

Особое значение цифровые показатели эффективности приобретают в контексте повышения конкурентоспособности предприятия. Конкурентные преимущества современной организации все в большей степени определяются скоростью обработки информации, качеством аналитики, способностью к быстрому принятию решений и эффективностью использования ресурсов. Благодаря цифровым метрикам предприятия получают возможность оптимизировать бизнес-процессы, снижать издержки, повышать производительность труда, улучшать клиентский сервис и усиливать инновационную активность. Например, использование цифровых маркетинговых показателей позволяет более точно анализировать поведение потребителей, персонализировать предложения и повышать уровень удержания клиентов, тогда как цифровой производственный мониторинг способствует сокращению простоев, повышению качества продукции и улучшению общей эффективности оборудования.

Практическая реализация цифровых технологий в системе управления эффективностью позволяет существенно трансформировать бизнес-процессы организации, повышая их прозрачность, скорость и адаптивность. Использование ERP-систем, CRM-платформ, BI-аналитики, IoT-мониторинга и инструментов искусственного интеллекта способствует оптимизации ресурсов, сокращению временных затрат, повышению точности прогнозирования и улучшению качества управленческих решений.

Цифровые инновации могут значительно улучшить эффективность бизнес-процессов предприятий, однако необходимо учитывать, что изменения в процессах могут вызвать новые угрозы для безопасности данных и требуют тщательного мониторинга [2]. Это означает, что цифровая трансформация системы KPI должна сопровождаться не только модернизацией процессов, но и развитием механизмов информационной безопасности, контроля качества данных и управления цифровыми рисками. В противном случае рост технологической эффективности может сопровождаться повышением уязвимости информационной инфраструктуры предприятия.

Кроме того, цифровизация системы оценки эффективности способствует формированию предиктивного подхода к управлению, при котором акцент смещается с постфактум-анализа на предупреждение потенциальных рисков и использование прогнозных моделей. Искусственный интеллект и машинное обучение позволяют анализировать большие массивы данных, выявлять вероятные отклонения, прогнозировать снижение результативности и предлагать управленческие решения до наступления критических ситуаций. Это существенно повышает устойчивость организации и обеспечивает более высокий уровень стратегической безопасности.

Таким образом, цифровые показатели эффективности становятся важнейшим фактором трансформации современной системы управления предприятием, обеспечивая переход от традиционного контроля результатов к интеллектуальной модели управления, основанной на данных, аналитике и цифровых технологиях. Их внедрение способствует не только

совершенствованию внутренней эффективности, но и формированию долгосрочных конкурентных преимуществ, что особенно актуально в условиях цифровой экономики, высокой рыночной динамики и глобальной конкуренции.

Список литературы:

1. Дмитриева С. В. Построение эффективной системы KPI для обеспечения устойчивого развития персонала и достижения ключевых бизнес-целей // Экономика: вчера, сегодня, завтра. – 2024. – Т. 14. – № 7А. – С. 625–634.
2. Затравина С. В., Мельников А. С. Цифровизация и экономическая безопасность: влияние информационных технологий на современный бизнес // Научные труды Северо-Западного института управления РАНХиГС. – 2024. – Т. 15. – № 2(64). – С. 158–164. – EDN PACPTF.
3. Затравина С. В. Оценка угроз кибербезопасности в цифровой трансформации бизнес-процессов // Актуальные проблемы и тенденции развития современной экономики: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., Самара, 17–18 апреля 2025 г. – Самара : Самарский государственный технический университет, 2025. – С. 494–498. – EDN TFCVTV.
4. Черных Т. А. Идеи Питера Друкера и их роль в создании концептуальных основ управления организацией // Наука и искусство управления: материалы IV Междунар. конкурса научных работ. – М.: Издательство Ритм, 2017. – С. 286–289. – EDN ZBYBET.
5. Климанова Е. Ю., Зеленко О. В., Гасимов Т. Э. Ключевые показатели эффективности как способ повышения мотивации работников в рамках организации производства // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2023. – № 6(116).
6. Козлова Е. П., Кузнецова С. Н., Солдатова А. С., Назаркина Е. С. Система KPI как метод повышения эффективности работы образовательной организации // Modern Economy Success. – 2021. – № 3. – С. 104–109. – EDN XINCQB.
7. Система сбалансированных показателей: как перейти от стратегии к действию [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [Uplab](#) (дата обращения: 03.06.2026).

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Джумабаева М.З.

УДК: 338.24

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/158-166

Амеркулова Ж.Дж.

старший преподаватель

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева,

Институт экономики и менеджмента

г. Бишкек

zhibek291177@gmail.com

Солтокеева А.Дж.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

Бишкек ш.

soltokeeva@gmail.com

РИСК-МЕНЕДЖМЕНТ В ПРОЦЕССЕ ИЗМЕНЕНИЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Амеркулова Ж.Дж.

ага окутуучу

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Экономика жана менеджмент институту

Бишкек ш.

zhibek291177@gmail.com

Солтокеева А.Дж.

магистранты

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Экономика жана менеджмент институту

Бишкек ш.

soltokeeva@gmail.com

УЮМДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР ПРОЦЕССИНДЕГИ ТОБОКЕЛДИКТЕРДИ БАШКАРУУ

Amerkulova Zhibek Dzhumashevna

Senior Lecturer

Kyrgyz State University named after I. Arabaev,

Institute of Economics and Management

Bishkek

zhibek291177@gmail.com

Soltokeeva Aizada Jamalbekovna

master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Institute of Economics and Management

Bishkek c.

soltokeeva@gmail.com

RISK MANAGEMENT IN THE PROCESS OF ORGANIZATIONAL CHANGE

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты риск-менеджмента в условиях организационных изменений. Определены ключевые виды рисков, возникающих при трансформации бизнес-процессов, внедрении цифровых технологий и изменении стратегии развития. Предложена система управления рисками, основанная на методах KPI, SWOT-анализа и цифровых инструментах мониторинга. Обоснована необходимость

интеграции риск-менеджмента в систему стратегического управления организацией.

Аннотация. Макалада уюмдук өзгөрүүлөр шартында тобокелдиктерди башкаруунун теориялык жана практикалык аспектилери каралат. Бизнес-процесстерди трансформациялоо, санариптик технологияларды киргизүү жана өнүгүү стратегиясын өзгөртүү учурунда пайда болгон негизги тобокелдик түрлөрү аныкталган. KPI, SWOT-талдоо жана санариптик мониторинг инструменттерине негизделген тобокелдиктерди башкаруу системасы сунушталган. Тобокелдик-менеджментти уюмдун стратегиялык башкаруу системасына интеграциялоонун зарылдыгы негизделген.

Abstract. The article examines the theoretical and practical aspects of risk management in the context of organizational change. Key types of risks arising from business process transformation, the implementation of digital technologies, and changes in development strategy are identified. A risk management system based on KPI methods, SWOT analysis, and digital monitoring tools is proposed. The necessity of integrating risk management into the organization's strategic management system is substantiated.

Ключевые слова: риск-менеджмент, организационные изменения, цифровизация, KPI, SWOT-анализ, управление рисками, трансформация, эффективность.

Негизги сөздөр: тобокелдик-менеджмент, уюмдук өзгөрүүлөр, санариптештирүү, KPI, SWOT-талдоо, тобокелдиктерди башкаруу, трансформация, натыйжалуулук.

Keywords: risk management, organizational change, digitalization, KPI, SWOT analysis, risk control, transformation, efficiency.

Современные организации функционируют в условиях высокой неопределенности, что усиливает значение риск-менеджмента, особенно в период изменений. Внедрение цифровых технологий, реструктуризация бизнес-процессов и изменение стратегий развития сопровождаются ростом рисков.

Цель статьи - разработка эффективной модели управления рисками в процессе изменений.

Теоретические основы риск-менеджмента

Риск-менеджмент - это система выявления, оценки и контроля рисков, направленная на минимизацию потерь и обеспечение устойчивого развития организации.

Системность обеспечивает комплексный подход к управлению рисками, позволяя учитывать взаимосвязь всех процессов и факторов внутри организации. Это повышает качество управленческих решений.

Непрерывность означает постоянный мониторинг и контроль рисков, что особенно важно в условиях динамичных изменений и неопределенности внешней среды.

Адаптивность позволяет системе риск-менеджмента гибко реагировать на изменения, быстро корректировать стратегии и снижать негативные последствия.

Интеграция в стратегию делает риск-менеджмент частью общего управления организацией, а не отдельной функцией, что значительно повышает его эффективность.

Соблюдение данных принципов формирует устойчивую и эффективную систему риск-менеджмента, способную обеспечить успешную реализацию организационных изменений и долгосрочное развитие организации.

В современных условиях глобализации и цифровизации организации постоянно сталкиваются с необходимостью изменений – внедрение новых технологий, реструктуризация, изменение стратегий развития. Эти процессы сопровождаются высокой степенью неопределенности и ростом различных рисков (финансовых, операционных, кадровых, технологических).

Актуальность риск-менеджмента обусловлена следующими факторами:

Усиление нестабильности внешней среды (экономические кризисы, конкуренция, санкционные и рыночные риски).

Активная цифровизация, которая одновременно повышает эффективность и увеличивает киберриски.

Необходимость повышения устойчивости организаций и снижения потерь при внедрении изменений.

Рост требований к прозрачности управления и контролю эффективности (через KPI и цифровые инструменты).

Высокая роль человеческого фактора- сопротивление персонала часто становится причиной неудачных реформ.

Риск-менеджмент становится ключевым инструментом успешной реализации изменений, обеспечивая не только минимизацию угроз, но и повышение эффективности и конкурентоспособности организации.

Таблица 1. Виды рисков при организационных изменениях

Вид риска	Содержание	Пример
Стратегический	Ошибки в выборе направления	Неверная стратегия цифровизации
Финансовый	Потери ресурсов	Превышение бюджета
Операционный	Сбои процессов	Ошибки внедрения ERP
Кадровый	Сопротивление персонала	Увольнения
Технологический	Сбои IT	Системные ошибки
Репутационный	Потеря доверия	Негатив клиентов

Выводы по таблице 1. (виды рисков при организационных изменениях):

Организационные изменения сопровождаются комплексом взаимосвязанных рисков, где ключевыми являются стратегические и финансовые - именно они формируют долгосрочные последствия.

Операционные и технологические риски наиболее часто реализуются на практике, особенно при внедрении ERP и цифровых решений, что требует усиленного контроля и тестирования.

Кадровые риски (сопротивление персонала) выступают критическим фактором, способным замедлить или полностью сорвать процесс изменений. Репутационные риски являются итоговыми - они возникают как следствие реализации других рисков и напрямую влияют на конкурентоспособность организации.

Все виды рисков взаимосвязаны: например, ошибки стратегии → финансовые потери → сбой процессов → негатив клиентов.

Для минимизации рисков необходима интегрированная система риск-менеджмента с использованием KPI, цифровых инструментов и постоянного мониторинга.

Эффективное управление изменениями невозможно без комплексного подхода к риск-менеджменту, охватывающего стратегический, операционный и человеческий факторы.

Методология управления рисками включает следующие этапы:

Идентификация рисков

Оценка вероятности и последствий

Разработка мер реагирования

Мониторинг и контроль

Методология управления рисками представляет собой системный и поэтапный процесс, включающий идентификацию, оценку, реагирование и мониторинг рисков.

Наиболее важным этапом является оценка рисков, так как именно она позволяет определить приоритеты и степень воздействия на деятельность организации.

Применение матричного подхода (вероятность × ущерб) обеспечивает наглядность и эффективность принятия управленческих решений.

Интеграция KPI позволяет количественно измерять уровень рисков и контролировать эффективность мероприятий по их снижению.

Цифровые инструменты (ERP, BI-системы) значительно повышают точность анализа, скорость реагирования и прозрачность процессов риск-менеджмента.

Эффективная методология требует непрерывного мониторинга и адаптации к изменениям внешней и внутренней среды.

Методология управления рисками должна быть встроена в систему стратегического управления и ориентирована на предупреждение рисков, а не только на их устранение.

Таблица 2. Матрица оценки рисков

Вероятность / Ущерб	Низкий	Средний	Высокий
Низкая	Минимальный	Умеренный	Значительный
Средняя	Умеренный	Средний	Высокий
Высокая	Значительный	Высокий	Критический

Наибольшую угрозу представляют риски с высокой вероятностью и высоким ущербом (критические) - они требуют первоочередного управления и немедленных мер реагирования.

Риски со средней вероятностью и высоким ущербом также являются значимыми и должны находиться под постоянным контролем.

Риски с низкой вероятностью, но высоким ущербом (значительные) нельзя игнорировать - необходимы превентивные меры.

Умеренные риски допускаются в деятельности организации, однако требуют мониторинга и периодической оценки.

Минимальные риски не оказывают существенного влияния, но их учет необходим для комплексного управления.

Матрица позволяет эффективно расставлять приоритеты и оптимизировать распределение ресурсов на управление рисками.

Использование матрицы оценки рисков обеспечивает системный подход к принятию управленческих решений и повышает эффективность риск-менеджмента в условиях неопределенности.

Таблица 3. КРІ риск-менеджмента

Показатель	Формула	Цель
Уровень рисков	реализованные риски / выявленные	$\leq$ 10%
Финансовые потери	потери / бюджет	$\leq$ 5%
Своевременность реагирования	устранённые вовремя / всего	$\geq$ 90%
Уровень автоматизации	автоматизированные процессы / всего	$\geq$ 85%

Выводы по КРІ риск-менеджмента:

Установленные КРІ позволяют количественно оценивать эффективность системы риск-менеджмента и уровень контроля над рисками.

Низкий уровень реализованных рисков ($\leq 10\%$) свидетельствует о качественной системе прогнозирования и предупреждения.

Ограничение финансовых потерь ($\leq 5\%$) отражает устойчивость организации и эффективность антикризисных мер.

Высокая своевременность реагирования ($\geq 90\%$) показывает оперативность управления и готовность к изменениям.

Уровень автоматизации ($\geq 85\%$) является ключевым фактором повышения точности анализа и снижения человеческого фактора.

Совокупность КРІ обеспечивает прозрачность, контроль и возможность постоянного улучшения системы управления рисками.

Эффективная система КРІ в риск-менеджменте способствует снижению неопределенности, повышению устойчивости организации и успешной реализации изменений.

Таблица 4. SWOT-анализ риск-менеджмента

Сильные стороны	Слабые стороны
Повышение устойчивости	Высокие затраты
Снижение потерь	Недостаток компетенций
Возможности	Угрозы
Цифровизация	Киберриски
Рост эффективности	Быстрые изменения среды

Выводы по SWOT-анализу риск-менеджмента:

Сильные стороны показывают, что внедрение риск-менеджмента повышает устойчивость организации и снижает финансовые потери, что особенно важно в условиях изменений.

Слабые стороны связаны с необходимостью значительных затрат и нехваткой квалифицированных специалистов, что может замедлить внедрение системы.

Возможности свидетельствуют о высоком потенциале цифровизации, которая позволяет повысить эффективность управления рисками и прозрачность процессов.

Угрозы указывают на рост киберрисков и высокую динамичность внешней среды, требующую гибкости и быстрого реагирования.

Эффективность риск-менеджмента зависит от способности организации использовать сильные стороны для реализации возможностей и минимизации угроз.

SWOT-анализ подтверждает, что риск-менеджмент является необходимым инструментом устойчивого развития, однако его успешная реализация требует инвестиций, развития компетенций и активного внедрения цифровых технологий.

Таблица 5.

Проблема → KPI → Решение

Проблема	KPI	Решение
Низкая цифровизация	уровень автоматизации	внедрение ERP
Сопrotивление персонала	текучесть кадров	обучение
Финансовые потери	доля потерь	бюджетный контроль
Отсутствие контроля	выполнение KPI	BI-системы

Выводы по таблице «Проблема → KPI → Решение»:

Связка «проблема – KPI – решение» обеспечивает системный подход к управлению изменениями и позволяет четко отслеживать результаты.

Низкая цифровизация является ключевым ограничением, а внедрение ERP выступает базовым решением для повышения эффективности и прозрачности процессов.

Сопrotивление персонала - критический фактор риска, который требует инвестиций в обучение и развитие корпоративной культуры.

Финансовые потери могут быть существенно снижены за счет внедрения бюджетного контроля и регулярного мониторинга показателей.

Отсутствие контроля устраняется через внедрение BI-систем, обеспечивающих аналитическую поддержку и принятие управленческих решений.

Использование KPI позволяет количественно оценить эффективность внедряемых решений и своевременно корректировать стратегию.

Интеграция KPI в систему управления проблемами повышает управляемость организации, снижает риски и способствует успешной реализации организационных изменений.

Современные инструменты управления:

ERP-системы (Enterprise Resource Planning) – программы для управления всеми ресурсами организации (финансы, склад, персонал) в одной системе. Позволяют: уменьшить ошибки, контролировать расходы, автоматизировать процессы.

BI-аналитика (Business Intelligence) – инструменты анализа данных и построения отчетов.

Позволяют: быстро принимать решения на основе данных, выявлять риски и прогнозировать результаты.

Электронный документооборот (ЭДО) – система работы с документами в цифровом виде.

Позволяет: ускорить процессы, снизить бумажные затраты, повысить прозрачность, уменьшить риски и повышает эффективность организации.

Для Кыргызской Республики актуально развитие цифровых инструментов риск-менеджмента и повышение квалификации специалистов.

Риск-менеджмент является неотъемлемой частью успешного управления организационными изменениями.

В процессе трансформации возникают комплексные риски (стратегические, финансовые, операционные, кадровые и др.), требующие системного подхода.

Эффективная методология управления рисками включает этапы: идентификация, оценка, реагирование и постоянный мониторинг.

Использование инструментов KPI, SWOT-анализа и матрицы рисков позволяет повысить качество управленческих решений.

Цифровые технологии (ERP, BI, электронный документооборот) значительно усиливают систему контроля и снижают уровень неопределенности.

Ключевым фактором успеха является интеграция риск-менеджмента в стратегическое управление организацией.

Риск-менеджмент обеспечивает устойчивость, снижает потери и повышает эффективность реализации изменений, выступая важным элементом долгосрочного развития организации.

Риск-менеджмент является ключевым элементом успешной реализации организационных изменений. Его интеграция в стратегическое управление позволяет минимизировать потери и повысить эффективность деятельности организации.

Список литературы

1. Амеркулова, Ж. Д. Функции и объекты управления прибылью организации / Ж. Д. Амеркулова // Наука и инновационные технологии. – 2019. – № 4(13). – С. 8-12. – DOI 10.33942/sit031. – EDN JWFOPF.
2. Амеркулова, Ж. Д. Роль зелёных финансов в устойчивом развитии Кыргызстана / Ж. Д. Амеркулова, Г. Т. Шаакеева, М. К. Кыдырбеков // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2024. – № 4-2. – С. 664-672. – DOI 10.33514/1694-7851-2024-4/2-664-672. – EDN CWSULB.
3. Амеркулова, Ж. Д. Синяя экономика как модель устойчивого развития в Кыргызстане / Ж. Д. Амеркулова, М. Б. Абыталиева, А. Т. Эсенбекова // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2025. – № 4/1. – С. 649-657. – DOI 10.33514/1694-7851-2025-4/1-649-657. – EDN MXJLVM.
4. Ашырова, А. Т. Совершенствование системы мотивации труда персонала предприятия / А. Т. Ашырова, А. А. Бексултанов // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2023. – № 4. – С. 170-176. – DOI 10.33514/1694-7851-2023-4-170-176. – EDN OQXAPM.
5. Бексултанов, А. А. Финансовая отчетность и контроль за использованием денежных средств на предприятии / А. А. Бексултанов, А. Т. Турдалиева, Т. К. Сулайманова // Устойчивое развитие: анализ тенденций российской и мировой экономики: Сборник материалов Международной научно-практической конференции, Махачкала, 04–05 апреля 2023 года. – Махачкала: Общество с ограниченной ответственностью "Издательство АЛЕФ", 2023. – С. 338-343. – EDN OZJJGH.
6. Бексултанов, А. А. Сущность, критерии и угрозы финансовой безопасности предприятий / А. А. Бексултанов, Д. Б. Темиров, А. Д. Махметкулов // Ежеквартальный научно-информационный журнал "Экономический вестник". – 2023. – № 3,4. – С. 43-47. – EDN UEXSMX.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Асанов Р.К.

УДК 005.591.6

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/166-175

Карыпбеков Т.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

Бишкек ш.

**УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИЯМИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ: РЕАЛЬНЫЕ
БАРЬЕРЫ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ**

Карыпбеков Т.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Экономика жана менеджмент институту
Бишкек ш.

ИШКАНАЛАРДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ БАШКАРУУ: ЧЫНЫГЫ ТОСКООЛДУКТАР ЖАНА АЛАРДЫ ЖЕҢҮҮ ЖОЛДОРУ

Karypbekov T.

master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Institute of Economics and Management
Bishkek c.

INNOVATION MANAGEMENT AT THE ENTERPRISE LEVEL: REAL BARRIERS AND WAYS TO OVERCOME THEM

Аннотация. В статье рассматриваются особенности управления инновациями на уровне предприятия. Проанализированы основные барьеры, препятствующие внедрению инноваций в организациях, включая финансовые, организационные и кадровые ограничения. Особое внимание уделяется вопросам сопротивления изменениям и формированию инновационной культуры внутри предприятия. Предложены практические направления преодоления данных барьеров и повышения эффективности инновационной деятельности организаций.

Аннотация. Бул макалада ишкана деңгээлинде инновацияларды башкаруунун теориялык негиздери жана практикалык аспектилери изилденет. Изилдөөнүн жүрүшүндө ишканаларда инновацияларды иштеп чыгуу жана киргизүү процессине тоскоол болгон негизги барьерлер системалуу түрдө талданат. Атап айтканда, каржылык ресурстардын жетишсиздиги, уюштуруучулук структуранын жетишсиз натыйжалуулугу, квалификациялуу кадрлардын тартыштыгы жана кызматкерлердин өзгөрүүлөргө болгон каршылыгы сыяктуу факторлор каралат. Ошондой эле ишкананын ичинде инновациялык маданиятты калыптандыруунун жана инновациялык стратегияны иштеп чыгуунун мааниси негизделет. Изилдөөнүн жыйынтыгында инновациялык ишмердүүлүктүн натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган практикалык сунуштар иштелип чыгып, алар ишканалардын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылууда маанилүү роль ойной тургандыгы белгиленет.

Abstract. The article examines the features of innovation management at the enterprise level. The main barriers that hinder the implementation of innovations in organizations are analyzed, including financial, organizational and personnel constraints. Particular attention is paid to resistance to change and the formation of an innovation culture within enterprises. The paper proposes practical directions for overcoming these barriers and increasing the effectiveness of innovation activities in organizations.

Ключевые слова: инновации, управление инновациями, предприятие, инновационная деятельность, барьеры инноваций, развитие организации.

Негизги сөздөр: инновациялар, инновациялык башкаруу, ишкана, инновациялык иш-аракет, инновацияга тоскоолдуктар, уюмдун өнүгүшү.

Keywords: innovation, innovation management, enterprise, innovation activity, innovation barriers.

В современных условиях развития экономики инновации становятся ключевым фактором повышения конкурентоспособности предприятий. В условиях глобализации и усиления конкуренции организации вынуждены постоянно совершенствовать свою деятельность, внедрять новые технологии, методы управления и формы организации производства. Как отмечает Й. Шумпетер, инновации являются основным источником экономического развития и структурных изменений в экономике [2]. В связи с этим эффективное управление инновациями приобретает стратегическое значение для предприятий различных отраслей.

Инновационная деятельность предполагает создание и внедрение новых продуктов, технологий, организационных решений и методов управления. Однако практика показывает, что процесс реализации инноваций часто сталкивается с рядом барьеров, которые существенно ограничивают возможности предприятий по внедрению нововведений. Среди наиболее распространённых препятствий можно выделить финансовые ограничения, недостаток квалифицированных кадров, организационные сложности и сопротивление изменениям со стороны сотрудников.

В научной литературе вопросам инновационного менеджмента уделяется значительное внимание. Так, П. Друкер рассматривает инновации как один из ключевых инструментов предпринимательской деятельности и источник долгосрочного развития организаций [1]. В свою очередь, современные исследования подчеркивают необходимость формирования инновационной стратегии предприятия, которая должна быть интегрирована в систему стратегического управления.

Целью данной статьи является анализ основных барьеров управления инновациями на уровне предприятия и определение возможных путей их преодоления.

Основные барьеры управления инновациями на предприятии

Внедрение инноваций на уровне предприятия сопровождается рядом трудностей, которые могут возникать на различных этапах инновационного процесса. Эти барьеры могут иметь экономический, организационный, кадровый и психологический характер.

Финансовые барьеры являются одними из наиболее распространённых. Разработка и внедрение инноваций требуют значительных инвестиций, связанных с проведением исследований, разработкой новых технологий и модернизацией производственных процессов. Многие предприятия, особенно представители малого и среднего бизнеса, сталкиваются с ограниченными

финансовыми возможностями, что существенно снижает уровень их инновационной активности.

Организационные барьеры также оказывают значительное влияние на процесс внедрения инноваций. В некоторых организациях отсутствует эффективная система управления инновационными процессами, что приводит к недостаточной координации между подразделениями и замедлению принятия управленческих решений. Бюрократические процедуры и сложная иерархическая структура управления могут значительно тормозить внедрение новых идей.

Кадровые барьеры связаны с недостатком квалифицированных специалистов, способных разрабатывать и внедрять инновационные решения. В условиях быстрого развития технологий предприятия нуждаются в сотрудниках, обладающих современными знаниями и навыками. Отсутствие соответствующих компетенций может ограничивать возможности инновационного развития организации.

Особое значение имеет проблема сопротивления изменениям. Внедрение инноваций нередко сопровождается опасениями со стороны работников, связанными с необходимостью освоения новых технологий и изменением привычных условий труда. В результате сотрудники могут проявлять пассивное или активное сопротивление нововведениям, что снижает эффективность реализации инновационных проектов.

Кроме того, предприятия могут сталкиваться с информационными и технологическими ограничениями, связанными с недостаточным доступом к современным научным разработкам и инновационным технологиям.

Пути преодоления барьеров инновационного развития

Для повышения эффективности инновационной деятельности предприятиям необходимо применять комплексный подход к управлению инновациями. Одним из ключевых направлений является формирование инновационной стратегии предприятия. Такая стратегия должна определять приоритетные направления инновационного развития и обеспечивать рациональное распределение ресурсов.

Важную роль играет совершенствование системы финансирования инновационной деятельности. Предприятия могут использовать различные источники финансирования, включая собственные средства, инвестиции, государственные программы поддержки и сотрудничество с научно-исследовательскими организациями.

Не менее важным фактором является развитие человеческого капитала. Повышение квалификации сотрудников, организация обучения и профессиональной подготовки способствуют формированию инновационного потенциала предприятия.

Формирование инновационной культуры внутри организации также является важным условием успешной реализации инноваций. Руководство предприятия должно стимулировать инициативу работников, поддерживать новые идеи и создавать условия для творческой деятельности сотрудников.

Кроме того, предприятиям следует активно развивать сотрудничество с научно-исследовательскими институтами и образовательными учреждениями, что позволяет ускорить внедрение современных технологий и повысить эффективность инновационной деятельности.

Таким образом, инновации играют ключевую роль в развитии современных предприятий. Однако процесс их внедрения сопровождается рядом барьеров, включая финансовые, организационные, кадровые и психологические ограничения.

Эффективное управление инновациями предполагает комплексный подход, включающий формирование инновационной стратегии, развитие человеческого капитала, совершенствование системы финансирования и формирование инновационной культуры внутри организации.

Банки всегда использовали последние достижения науки и техники для облегчения ручного труда и ускорения выполняемых операций. Однако просто автоматизировать ручную технологию работы теперь недостаточно. Победителями в конкурентной борьбе будут те банки, которые полностью перестроят свою деятельность в соответствии с современными технологиями.

Банковская система, как и другие сферы современной жизни, перетерпела множество изменений. Под влиянием внешних факторов в зарубежной банковской практике происходят следующие инновационные изменения.

- Новые банковские продукты (услуги) на базе новых информационных технологий.
- Виртуальные банковские и финансовые технологии: управление банковским счетом, наличные расчеты, электронная подпись, заключение договоров, финансовые организации (биржи, банки).
- Комплексное использование новых информационных и коммуникационных технологий для электронного и смешанного (традиционного и нового) маркетинга.
- Сбор, хранение и аналитическая обработка внутренней информации. Новые возможности внутреннего контроля и аудита.
- Изменения в квалификации работников: продукт-менеджер, консультант, специалист по трансакциям и консультациям.
- Новые автоматы самообслуживания (моно- и многофункциональные, информационные).

В результате происходит изменение структуры и облика банка в целом: "многоканальная деятельность" при сочетании новых и традиционных технологий и инструментов; самообслуживание; дистанционное обслуживание; использование Интернета, телефонных центров и т.д.

Также заслуживает внимания использование зон самообслуживания, что позволяет резко снизить нагрузку на специалистов операционно-кассового зала банка и соответственно сократить количество операционистов и кассиров, выполняющих рутинные операции, и увеличить число менеджеров,

занимающихся учетно-ссудными, консалтинговыми и другими видами услуг. Большую роль при этом играют **банкоматы**.

Создаются и полностью автоматизированные филиалы банка, которые представляют собой помещение, оснащенное специальным банковским оборудованием. Автоматизированный банк (в зависимости от количества оборудования) может размещаться на площади 10–50 м в жилых зданиях, зданиях магазинов, промышленных объектов, станций метро, вокзалов, аэропортов и т.д., может быть, как встроенным, так и отдельно стоящим. Он оказывает услуги в автоматическом режиме 24 часа в сутки.

В этой связи появилась новая концепция банковской деятельности "обслуживаемое самообслуживание". Согласно данной концепции, автоматы освобождают сотрудников от рутинной работы, а сами сотрудники ориентируются на консультирование клиентов. Решения о создании зон самообслуживания с комплексом автоматов обусловлено тем, что в условиях информационной экономики идет перераспределение нагрузки от экономически невыгодного мало интеллектуального труда операционистов и кассиров в сторону высокоэффективного труда менеджеров, занимающихся кредитными, консалтинговыми и другими видами услуг.

Одной из главных тенденций развития банковской системы является дистанционное банковское обслуживание - технология, в которой проведение операций не требует визита клиента в банк. При этом банк проводит платежи или совершает другие действия со средствами клиента на основании дистанционных распоряжений, передаваемых клиентом в банк по различным каналам доступа (телефон, Интернет и др.) при помощи различных средств доступа (телефонный аппарат, компьютер).

В настоящее время во многих развитых странах происходит переход от классической филиальной модели к модели дистанционного банковского обслуживания, и все больше операций проводится клиентами без визита в банк. В связи с переносом центра тяжести на дистанционное обслуживание функции существующей розничной сети постепенно сужаются и филиалы все более напоминают специализированные сервис-центры. Эволюция банковской

системы в сторону дистанционной модели банковского обслуживания обусловлена рядом объективных особенностей экономической и социальной среды, в которой существуют банки, и в первую очередь – изменениями в образе жизни людей, внедрением новых информационных технологий и автоматизацией банковских операций. Особое влияние оказывают следующие факторы:

- Растущая конкуренция.
- Фактор времени.
- Развивающиеся средства коммуникации.

К настоящему времени сложилась система, когда клиенты банка могут управлять своими счетами, а также осуществлять ряд операций дистанционно. Такая система в целом получила название онлайн-банкинг (online banking). Удаленное управление банковскими счетами может осуществляться различными способами:

- посредством телефона – телебанкинг (telebanking);
- персонального компьютера – е-банкинг (e-banking);
- Интернета – интернет-банкинг (Internet banking);
- портативных устройств – мобильный банкинг (mobile banking, mbanking).

Если при помощи различных технических устройств устанавливается стационарная связь между банком и клиентом, то такая система называется обычно Клиент-Банк в случае, если клиент – юридическое лицо, и домашний банкинг (home banking), если – физическое. Но по сути дела, домашний банкинг есть вариант системы Клиент-Банк. С помощью таких систем юридическое или физическое лицо, напрямую подключившись к банку по электронным линиям связи, может осуществлять различные финансовые операции прямо из своего дома или офиса.

Среди достоинств систем удаленного банковского обслуживания класса Клиент-Банк – высокая безопасность проводимых расчетов, которую обеспечивают программные средства криптографии, а также хорошая интеграция с другими средствами автоматизации бизнеса. Но имеются и недостатки: в частности, эти системы требуют установки на компьютер клиента специального программного обеспечения.

Телефонное обслуживание клиентов не осталось без изменений. Теперь достаточно иметь под рукой телефон, чтобы не только получить разнообразные сведения о финансовом рынке и личном счете, но и выполнить различные операции с таковым. Развитие мультимедийных технологий позволяет ожидать в скором будущем появления новых способов реализации удаленного банковского обслуживания, в частности ТВ-банкинга, предполагающего, что клиент сможет дать указание операционисту или менеджеру обслуживающего его банка при непосредственном видеоконтакте.

Главное преимущество удаленных банковских технологий – создание комфортных условий для потребителей банковских услуг. Теперь не нужно

посещать офис кредитного учреждения, чтобы произвести ту или иную операцию.

Например, в современных банках России, документооборот постепенно упрощается в особенности это касается бланков и бумаг, которые предусмотрены для заполнения клиентов. Эти инновации не столь значительны, но это ускорило обслуживание клиентов.

Но достаточно важным в обслуживании стало появление различных способов проведения платежей, так называемые «близкие» или беспроводные платежи. Этими способами можно заменить пластиковые карточки, которые вполне легко потерять. С помощью технологии NFC, можно проводить операции в терминалах, магазинах, через телефон (если телефон поддерживает данную услугу).

NFC (Near Field Communications) - технология, которая позволяет обеспечивать идентификацию с использованием радиосвязи на небольших расстояниях (от 1 миллиметра до нескольких десятков сантиметров). NFC - "ближняя связь", работает на частоте 13,56 МГц на расстоянии до 10 см со скоростями до 424 кбит/с. Технология основана на использовании специальных чипов (в том числе в SIM-картах) в коммуникационных устройствах. Широкое распространение NFC в ближайшие годы связывают с возможностью применения данной технологии совместно с мобильными телефонами: сотовый телефон оснащается модулем NFC, что делает возможным абоненту вести оплату за товары и услуги, приближая телефон к устройствам считывания. В большинстве случаев подразумевается, что средства в этом случае списывают с банковского счета абонента, а не с его счета у оператора мобильной связи [1].

Для пользования NFC-платежами нужны телефоны с предустановленными NFC-модулями. Сегодня таких устройств на рынке немного, в России их 7 и это, конечно, смартфоны. Чтобы начать пользоваться NFC-платежами, нужно заменить стандартную SIM-карту МТС на специальную SIM-карту с большим объемом памяти и поддержкой данной технологии. Такая замена производится в офисе МТС бесплатно для абонента. Если вы не являетесь абонентом МТС, то такую SIM-карту можно приобрести за 190 рублей. Если же нет желания пользоваться существующим модельным рядом аппаратов со встроенной поддержкой NFC, то можно просто приобрести дополнительную антенну за 10 рублей. К примеру, так выглядит решение для Apple iPhone [2].

Как известно, банковская система в странах СНГ намного отстает в развитии от западной системы. Так в Кыргызстане банковский сектор находится только на пути к внедрению и использованию тех же инновационных систем, что используют на протяжении десятилетий за рубежом. Однако успешное внедрение получило дистанционное управление счетом (интернет-банкинг, мобильный кошелек). После принятия Закона «О платежной системе Кыргызской Республики», Национальный банк проводит соответствующую работу по приведению в соответствие с ним нормативной правовой базы по платежной системе, по внесению изменений в существующие нормативные правовые акты и разработке требуемых новых нормативных правовых актов.

Должное развитие получил интернет-банкинг, мобильные кошельки, различные банковские продукты и услуги с использованием каналов дистанционного банковского обслуживания.

Также прекрасное применение в Кыргызстане получили такие кредитные продукты как овердрафт и потребительский кредит под залог приобретаемого имущества (на приобретение бытовой техники, мебели, орг. техники и т.п.), а также разработать новые банковские продукты и услуги, направленные на развитие розничного и корпоративного бизнеса банков (карточные продукты, кредитные продукты, услуги дистанционного банковского обслуживания и т.п.).

Развитие исламских принципов банковского дела и финансирования в Кыргызской Республике, наряду с традиционным банковским делом, рассматривается как мера, способствующая совершенствованию экономических правоотношений и развитию конкурирующих систем финансирования, что также можно отнести к инновациям [3].

Инновации затронули все сферы жизни. На данный момент использование и внедрение инноваций является показателем прогресса страны, общества, банков, предприятий. Благодаря появлению новых технологий и научно-техническому прогрессу облегчается не только деятельность банкиров, производителей, а также и жизнь клиентов, которые используют банковские продукты и услуги. Таким образом, можно сделать однозначный вывод, что

инновации в современном мире являются основным двигателем прогресса и имеют важную роль.

Список литературы

1. Ансофф И. Стратегическое управление. – М.: Экономика, 2009. – 519 с.
2. Гончаров В. В. Управление инновациями на предприятии. – М.: Юрайт, 2019. – 487 с.
3. Друкер П. Инновации и предпринимательство. – М.: Вильямс, 2007. – 432 с.
4. Муравьева А. В. Банковские инновации: мировой опыт и российская практика [Электронный ресурс]. – М., 2005. – Режим доступа: [Научная работа Муравьевой А.В.](#) (дата обращения: 03.06.2026).
5. Портер М. Конкурентная стратегия. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 608 с.
6. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями. – М.: Экономика, 1989. – 271 с.
7. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
8. Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент. – М.: Инфра-М, 2017. – 448 с.
9. Филиппов Д. И. Финансовые инновации в условиях развития цифровой экономики // Креативная экономика. – 2019. – Т. 13. – № 8. – С. 1503–1520.
10. Organisation for Economic Co-operation and Development. Innovation Strategy. – Paris: OECD Publishing, 2018.

Рецензент: ага окутуучу Амеркулова Ж.Дж.

УДК: 334.02

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/175-183

Маманова Р.Э.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

Бишкек ш.

**ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ
ПРЕДПРИЯТИЯ (ОРГАНИЗАЦИИ) (НА ПРИМЕРЕ ОАО «БАКАЙ
БАНК»)**

Маманова Р.Э.

магистранты

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Экономика жана менеджмент институту
Бишкек ш.

ИШКАНАНЫН (УЮМДУН) ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ СТРАТЕГИЯСЫН ТҮЗҮҮ ("БАКАЙ БАНК" ААКСЫНЫН МИСАЛЫНДА)

Mamanova R.E.

master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Institute of Economics and Management
Bishkek c.

FORMATION OF THE STRATEGY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AN ENTERPRISE (ORGANIZATION) (ON THE EXAMPLE OF OJSC “BAKAY BANK”)

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности формирования стратегии устойчивого развития предприятия. Проанализированы основные этапы, внедрена история, приведен пример конкретного предприятия, анализ финансовых показателей.

Особое внимание уделяется проблемам устойчивого развития, а также аспектам путей решения. Предложены практические рекомендации и стратегические направления развития.

Аннотация. Бул макалада ишкананын туруктуу өнүгүү стратегиясын калыптандыруунун өзгөчөлүктөрү каралат. Негизги этаптары талданып, тарыхый негиздери каралып, конкреттүү ишкананын мисалы келтирилип, анын финансылык көрсөткүчтөрүнө талдоо жүргүзүлгөн.

Өзгөчө көңүл туруктуу өнүгүүнүн көйгөйлөрүнө жана аларды чечүүнүн мүмкүн болгон жолдоруна бурулган. Ошондой эле практикалык сунуштар жана өнүгүүнүн стратегиялык багыттары сунушталган.

Abstract. This article examines the features of forming a sustainable development strategy of an enterprise. The main stages of strategy formation are analyzed, the background and development history are considered, and an example of a specific enterprise is presented along with an analysis of its financial indicators.

Special attention is paid to the problems of sustainable development as well as to the aspects and possible ways of solving them. Practical recommendations and strategic directions for further development are proposed.

Ключевые слова: устойчивое развитие, предприятие, финансы, стратегия управления.

Негизги сөздөр: туруктуу өнүгүү, ишкана, финансы, башкаруу стратегиясы.

Keywords: sustainable development, enterprise, finance, management strategy.

В современных условиях глобальной экономической нестабильности устойчивое развитие предприятий становится одним из ключевых факторов долгосрочной конкурентоспособности. Особенно актуальным данный вопрос является для банковского сектора, который играет важную роль в формировании финансовой устойчивости экономики страны. Банки выступают не только посредниками в финансовых операциях, но и институциональными структурами, способствующими развитию предприятия, инвестиционной активности и социальной стабильности.

В последние годы концепция устойчивого развития активно интегрируется в стратегию управления финансовыми организациями. Для банков устойчивость означает способность эффективно функционировать в условиях рыночных изменений, поддерживать финансовую стабильность, расширять клиентскую базу и внедрять инновационные финансовые технологии [12, 158-167].

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что в условиях усиливающейся конкуренции на банковском рынке Кыргызстана финансовые организации должны не только обеспечивать прибыльность, но и формировать долгосрочную стратегию устойчивого развития. Это требует комплексного подхода к управлению ресурсами, внедрения современных цифровых технологий и развития новых направлений банковской деятельности.

В процессе исследования использовались методы экономического анализа, сравнительного анализа, SWOT-анализа, а также анализ статистических данных.

Концепция устойчивого развития начала активно формироваться во второй половине XX века в условиях роста глобальных экономических, социальных и экологических проблем. Первоначально данный термин применялся преимущественно в контексте экологической политики, однако со временем его значение значительно расширилось.

Одним из ключевых этапов развития концепции устойчивого развития стало принятие в 1987 году доклада Комиссии Брундтланд «Наше общее будущее», в котором устойчивое развитие было определено как развитие, удовлетворяющее потребности настоящего поколения без ущерба для возможностей будущих поколений удовлетворять свои потребности.

Со временем понятие устойчивого развития стало применяться и в экономической сфере. В контексте управления предприятиями устойчивое развитие рассматривается как способность организации сохранять стабильность и эффективность деятельности в долгосрочной перспективе, адаптируясь к изменениям внешней среды.

Экономическая сущность устойчивого развития предприятия заключается в обеспечении сбалансированного развития трех основных компонентов: экономического, социального и институционального.

Экономическая устойчивость предприятия предполагает эффективное использование ресурсов, поддержание финансовой стабильности и обеспечение прибыльности деятельности.

Социальный аспект устойчивого развития связан с ответственностью организации перед обществом, сотрудниками и клиентами.

Институциональный аспект включает развитие эффективной системы управления, прозрачность деятельности и соблюдение корпоративных стандартов.

Таким образом, устойчивое развитие предприятия представляет собой комплексную систему управления, направленную на достижение долгосрочной эффективности и стабильности.

В современных условиях устойчивое развитие становится важной частью стратегического управления организацией. Стратегическое управление предполагает формирование долгосрочных целей предприятия и разработку механизмов их достижения.

В рамках стратегического управления устойчивое развитие рассматривается как способность организации адаптироваться к изменениям внешней среды, поддерживать конкурентоспособность и обеспечивать стабильный рост.

Для банковских организаций устойчивое развитие особенно важно, поскольку финансовая система напрямую зависит от уровня стабильности банковского сектора.

Основными элементами стратегии устойчивого развития организации являются: долгосрочное планирование деятельности, эффективное управление финансовыми ресурсами, внедрение инновационных технологий, развитие человеческого капитала и повышение качества обслуживания клиентов.

Формирование стратегии устойчивого развития позволяет организации своевременно реагировать на изменения рыночной среды и минимизировать риски.

Кроме того, стратегический подход позволяет учитывать долгосрочные тенденции развития экономики, что особенно важно для финансовых институтов.

Банковский сектор играет ключевую роль в экономическом развитии страны. Банки обеспечивают движение финансовых ресурсов, поддерживают развитие бизнеса и способствуют инвестиционной активности.

Устойчивое развитие банковской системы зависит от ряда факторов, среди которых можно выделить: финансовую устойчивость банков, эффективность управления активами и пассивами, уровень доверия со стороны клиентов, развитие банковских технологий и уровень регулирования со стороны государства.

Особенностью устойчивого развития банков является высокая зависимость от макроэкономических условий. Изменения процентных ставок, инфляции, валютных курсов и экономической активности могут существенно влиять на деятельность банков.

Кроме того, в последние годы важным фактором устойчивого развития банковского сектора стало внедрение цифровых технологий. Развитие интернет-банкинга, мобильных приложений и цифровых платежных систем позволяет банкам расширить клиентскую базу и повышать эффективность работы.

Таким образом, устойчивое развитие банковских организаций требует комплексного подхода, включающего финансовую стабильность, технологическое развитие и эффективное управление.

В последние годы в международной финансовой практике особое значение приобретает концепция **ESG**, которая рассматривается как один из ключевых инструментов обеспечения устойчивого развития организаций. Аббревиатура ESG происходит от английских слов *Environmental, Social, Governance*, что означает экологические, социальные и управленческие аспекты деятельности компании.

Концепция ESG предполагает, что при принятии стратегических решений организации должны учитывать не только экономическую эффективность, но и влияние своей деятельности на окружающую среду, общество и систему корпоративного управления.

В банковском секторе внедрение принципов ESG становится важным элементом долгосрочной стратегии развития. Банки играют значительную роль в экономике, поскольку через систему кредитования и инвестиций они могут оказывать влияние на развитие различных отраслей экономики.

Экологический аспект ESG связан с поддержкой проектов, направленных на снижение негативного воздействия на окружающую среду. В банковской практике это может проявляться в финансировании экологически устойчивых проектов, развитии программ энергосбережения и поддержке «зеленых» технологий.

Социальный компонент ESG отражает ответственность банков перед обществом. Он включает развитие финансовой доступности, поддержку малого и среднего бизнеса, создание рабочих мест и участие банков в социальных программах.

Корпоративное управление является третьим элементом ESG и предполагает формирование прозрачной системы управления организацией. Для банков это означает соблюдение принципов корпоративной этики, повышение прозрачности финансовой отчетности и эффективное управление рисками.

В современных условиях многие международные финансовые институты интегрируют принципы ESG в стратегическое управление. Это связано с тем, что устойчивые компании обладают более высокой инвестиционной привлекательностью и меньшими долгосрочными рисками.

Для банков внедрение ESG-подхода способствует укреплению доверия со стороны клиентов, инвесторов и государства. Кроме того, учет экологических и социальных факторов позволяет банкам формировать более устойчивую бизнес-модель.

Таким образом, концепция ESG становится важным элементом стратегии устойчивого развития банковских организаций, позволяя сочетать экономическую эффективность с социальной ответственностью и эффективным управлением.

ОАО «Бакай Банк» является одним из коммерческих банков Кыргызской Республики. Банк был основан в 1998 году и на протяжении своей деятельности постепенно укреплял позиции на финансовом рынке страны.

Основной целью деятельности банка является предоставление широкого спектра банковских услуг для физических и юридических лиц.

На сегодняшний день банк предоставляет следующие виды услуг:

- кредитование физических и юридических лиц;
- депозитные операции;
- расчетно-кассовое обслуживание;
- международные денежные переводы;
- обслуживание банковских карт;
- интернет-банкинг и мобильный банкинг.

В течение последних лет банк активно развивает цифровые финансовые услуги, внедряет современные технологии обслуживания клиентов и расширяет сеть филиалов.

На сегодняшний день «Бакай Банк» имеет развитую инфраструктуру, включающую головной офис, региональные филиалы и сеть банкоматов по всей территории страны.

Благодаря устойчивой финансовой политике и развитию новых банковских продуктов банк занимает стабильную позицию на рынке банковских услуг Кыргызстана.

Финансовая устойчивость банка является одним из ключевых показателей его эффективности и стабильности на рынке. Для оценки устойчивости ОАО «Бакай Банк» рассмотрим основные финансовые показатели деятельности.

В последние годы банк демонстрирует стабильную динамику роста основных финансовых показателей. В частности, наблюдается увеличение активов, кредитного портфеля и собственного капитала.

По данным финансовой отчетности банка, общий объем активов в 2023 году составил около 115 млрд сомов, что значительно превышает показатели предыдущих лет. Рост активов свидетельствует о расширении деятельности банка и увеличении объема финансовых операций.

Собственный капитал банка также демонстрирует положительную динамику. В 2023 году его объем составил примерно 15 млрд сомов. Увеличение капитала является важным фактором финансовой устойчивости банка, поскольку позволяет покрывать возможные риски и поддерживать стабильность деятельности.

Одним из важнейших показателей деятельности банка является объем кредитного портфеля. В последние годы банк активно развивает кредитование физических и юридических лиц. Общий объем кредитного портфеля банка в 2023 году составил около 65 млрд сомов.

При этом значительную долю кредитного портфеля составляют кредиты для малого и среднего бизнеса, что способствует развитию предпринимательства в стране.

Также важным показателем является объем депозитов клиентов. В 2023 году объем депозитного портфеля банка составил около 90 млрд сомов, что свидетельствует о высоком уровне доверия со стороны клиентов.

Таким образом, анализ финансовых показателей показывает, что банк демонстрирует стабильное развитие и укрепляет свои позиции на рынке банковских услуг.

Клиентская база является одним из важнейших факторов устойчивого развития банковской организации. Расширение клиентской базы позволяет банку увеличивать объем финансовых операций и повышать доходность деятельности.

ОАО «Бакай Банк» обслуживает как физических, так и юридических лиц. Основными категориями клиентов банка являются: частные лица, малые и средние предприятия, корпоративные клиенты и индивидуальные предприниматели.

В последние годы банк активно развивает розничное направление банковских услуг. Особое внимание уделяется развитию цифровых сервисов, включая мобильный банкинг и интернет-банкинг. Это позволяет привлекать новых клиентов и повышать удобство обслуживания.

Анализ кредитного портфеля банка показывает, что значительная часть кредитов направлена на поддержку малого и среднего бизнеса. Кредитование предпринимателей играет важную роль в развитии экономики страны, поскольку способствует созданию новых рабочих мест и развитию бизнеса.

Кроме того, банк активно развивает потребительское кредитование, что позволяет удовлетворять финансовые потребности населения.

Таким образом, структура клиентской базы и кредитного портфеля банка свидетельствует о диверсификации банковских услуг и ориентации на различные категории клиентов.

Для оценки конкурентных позиций банка был проведен SWOT-анализ, который позволяет определить сильные и слабые стороны организации, а также возможности и угрозы внешней среды.

Сильные стороны: известный и устойчивый бренд на банковском рынке Кыргызстана, развитая сеть филиалов и отделений, внедрение цифровых банковских сервисов, стабильные финансовые показатели и высокий уровень доверия клиентов.

Слабые стороны: высокая конкуренция на банковском рынке, зависимость от макроэкономической ситуации и необходимость дальнейшего развития цифровых технологий.

Возможности: развитие интернет-банкинга и мобильных финансовых сервисов, расширение кредитования малого и среднего бизнеса, внедрение инновационных банковских продуктов и развитие новых направлений финансовых услуг.

Угрозы: усиление конкуренции со стороны других коммерческих банков, экономическая нестабильность, изменения в законодательстве и банковском регулировании и рост финансовых рисков.

Проведенный SWOT-анализ показывает, что банк обладает значительным потенциалом для дальнейшего развития, однако для сохранения конкурентоспособности необходимо активно внедрять инновации и совершенствовать стратегию управления.

Несмотря на положительную динамику развития, деятельность банка сопровождается рядом проблем, которые могут влиять на его долгосрочную устойчивость.

Одной из основных проблем является высокая конкуренция на банковском рынке Кыргызстана. В стране функционирует большое количество коммерческих банков, которые активно развивают цифровые услуги и привлекают клиентов.

Еще одной проблемой является необходимость постоянного обновления банковских технологий. Развитие финансовых технологий требует значительных инвестиций в цифровую инфраструктуру.

Кроме того, важным фактором является зависимость банковской системы от макроэкономической ситуации. Экономические кризисы, инфляция и колебания валютных курсов могут негативно влиять на деятельность банков. Также существует необходимость дальнейшего развития кредитования малого и среднего бизнеса, поскольку данный сектор играет важную роль в экономике страны.

Для повышения устойчивости и конкурентоспособности банка можно предложить следующие стратегические направления развития.

Одним из ключевых направлений развития является дальнейшее внедрение цифровых технологий. Развитие мобильного банкинга и онлайн-сервисов позволяет повысить удобство обслуживания клиентов и расширить клиентскую базу.

Современные цифровые платформы позволяют банкам значительно сокращать операционные расходы и повышать эффективность работы.

Поддержка малого и среднего бизнеса является важным направлением развития банковской деятельности. Расширение программ кредитования предпринимателей способствует развитию экономики и увеличению клиентской базы банка. Банк может внедрять специальные программы кредитования для стартапов и малых предприятий.

Одним из перспективных направлений является развитие экологически ориентированных финансовых продуктов. Зеленое финансирование предполагает поддержку проектов, направленных на развитие экологически устойчивых технологий и энергоэффективности.

Внедрение подобных программ позволит банку укрепить свою репутацию и привлечь новых клиентов. Устойчивое развитие является важным фактором эффективного функционирования банковских организаций в современных условиях.

В ходе исследования были рассмотрены теоретические основы устойчивого развития организаций, а также особенности устойчивого развития в банковском секторе.

Анализ деятельности ОАО «Бакай Банк» показал, что банк демонстрирует стабильное развитие, расширяет клиентскую базу и укрепляет свои позиции на рынке банковских услуг.

Вместе с тем были выявлены определенные проблемы, связанные с высокой конкуренцией, необходимостью внедрения новых технологий и развитием кредитования малого бизнеса.

Для повышения устойчивости банка были предложены стратегические направления развития, включая развитие цифрового банкинга, расширение кредитования малого бизнеса и внедрение зеленого финансирования.

Реализация данных мер позволит повысить эффективность деятельности банка и укрепить его позиции на финансовом рынке Кыргызстана.

Список литературы

1. Абалкин Л.И. Экономическая теория устойчивого развития. – Москва: Экономика, 2018. – 312 с.
2. Ансофф И. Стратегическое управление. – Москва: Экономика, 2017. – 519 с.
3. Аакер Д. Стратегическое рыночное управление. – Москва: Питер, 2016. – 496 с.
4. Друкер П. Практика менеджмента. – Москва: Вильямс, 2019. – 400 с.
5. Котлер Ф., Келлер К. Маркетинг менеджмент. – Москва: Питер, 2020. – 848 с.
6. Национальный банк Кыргызской Республики. Годовой отчет НБКР. – Бишкек, 2023.
7. Национальный банк Кыргызской Республики. Основные показатели банковского сектора Кыргызской Республики. – Бишкек, 2024.
8. ОАО «Бакай Банк». Официальный сайт банка.
9. ОАО «Бакай Банк». Годовой отчет банка. – Бишкек, 2023.
10. Жумабаев А.Т. Банковская система Кыргызской Республики. – Бишкек: КРСУ, 2021. – 245 с.
11. Садыков К.С. Финансовая устойчивость банков. – Бишкек: Илим, 2020. – 280 с.
12. Токтогулов М.Б. Развитие банковского сектора Кыргызстана. – Бишкек: Экономика, 2019. – 198 с.
12. Амеркулова Дж.Ж., Тлеубекова А.Д., Надирбек кызы Б.Г. Вызовы и барьеры на пути повышения эффективности использования финансовых ресурсов в вузах кыргызстана и казахстана // Международный научно-практический журнал “Научные открытия” 2026-1/1. – С. 158-167. – DOI 10.65996/topscience-2457/2026-1.1/158-167

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Джумабаева М.З.

УДК 331.101.3: 658.3

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/184-191

Мамбетакунова Ж.Э.

кандидат педагогических наук, и.о. доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

г. Бишкек

jildiz@gmail.com**Улукбекова А.У.**

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

г. Бишкек

akmaralulukbekova7@gmail.com**KPI КАК ИНСТРУМЕНТ УПРАВЛЕНИЯ МОТИВАЦИЕЙ ПЕРСОНАЛА****Мамбетакунова Ж.Э.**

педагогика илимдеринин кандидаты, доценттин м.а.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Экономика жана менеджмент институту

Бишкек ш.

jildiz@gmail.com**Улукбекова А.У.**

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Экономика жана менеджмент институту

Бишкек ш.

akmaralulukbekova7@gmail.com**KPI СИСТЕМАСЫ КЫЗМАТЕРЛЕРДИ ШЫКТАНДЫРУУДА
БАШКАРУУНУН НАТЫЙЖАЛУУ КУРАЛЫ КАТАРЫ****Mambetakunova J.E.**

Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek c.

jildiz@gmail.com**Ulukbekova A.U.**

master's student

Institute of Economics and Management

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek c.

akmaralulukbekova7@gmail.com**KPI AS A TOOL FOR MANAGING EMPLOYEE MOTIVATION**

Аннотация. В статье рассматривается роль ключевых показателей эффективности (KPI) в системе управления мотивацией персонала. Обоснована необходимость внедрения KPI в условиях цифровизации экономики. Проведен анализ влияния KPI на производительность труда и эффективность деятельности организации. Предложены практические рекомендации по внедрению системы KPI.

Аннотация. Макалада персоналды мотивациялоо системасында негизги натыйжалуулук көрсөткүчтөрүнүн (KPI) ролу каралат. Экономиканы санариптештирүү шартында KPI системасын киргизүүнүн зарылдыгы негизделет. KPIнин эмгек өндүрүмдүүлүгүнө жана уюмдун ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугуна тийгизген таасири талданат. KPI системасын киргизүү боюнча практикалык сунуштар берилет.

Abstract: The article examines the role of key performance indicators (KPI) in the personnel motivation management system. The necessity of implementing KPI in the context of the digitalization of the economy is substantiated. An analysis of the impact of KPI on labor productivity and organizational performance is conducted. Practical recommendations for the implementation of a KPI system are proposed.

Ключевые слова: KPI, мотивация, персонал, эффективность, управление, цифровизация, стимулирование труда.

Негизги сөздөр: KPI, кызматкер, шыктандыруу, натыйжалуулук, башкаруу, санариптештирүү, эмгекти стимулдаштыруу.

Keywords: KPI, personnel, motivation, efficiency, management, digitalization, labor stimulation.

В современных условиях развития экономики особую актуальность приобретает повышение эффективности управления персоналом. Одним из ключевых инструментов является система KPI (Key Performance Indicators), позволяющая количественно оценивать результаты труда сотрудников.

Мотивация персонала напрямую влияет на производительность и конкурентоспособность организации. Использование KPI позволяет связать цели компании с результатами работы сотрудников.

KPI представляют собой систему количественных показателей, отражающих степень достижения стратегических и операционных целей организации.

Основные функции KPI:

оценка результатов деятельности;

контроль выполнения задач;

стимулирование сотрудников;

повышение прозрачности управления.

Мотивация персонала включает:

материальную (зарплата, бонусы);

нематериальную (признание, развитие).

Связь КРІ и мотивации заключается в том, что показатели становятся основой для системы премирования.

В современных условиях развития экономики Кыргызской Республики усиливается конкуренция между предприятиями, особенно в сфере услуг. Организации вынуждены искать эффективные инструменты управления персоналом, способные обеспечить рост производительности труда и повышение качества предоставляемых услуг.

Одним из таких инструментов является система ключевых показателей эффективности (КРІ), которая позволяет объективно оценивать результаты деятельности сотрудников и увязывать их с целями организации. В условиях цифровизации экономики возрастает значимость внедрения КРІ, поскольку современные технологии позволяют автоматизировать процессы контроля и анализа эффективности.

Несмотря на широкое применение КРІ, на практике многие организации сталкиваются с проблемами их внедрения: неправильным выбором показателей, недостаточной прозрачностью, сопротивлением персонала и отсутствием связи с системой мотивации. Это снижает эффективность использования данного инструмента и требует разработки научно обоснованных подходов к его совершенствованию.

Внедрение КРІ позволяет:

повысить производительность труда на 15–30%;

снизить текучесть кадров;

улучшить дисциплину и ответственность сотрудников.

Основные принципы эффективных КРІ:

конкретность

измеримость

достижимость

релевантность

ограниченность во времени (SMART)

Таким образом, соблюдение принципов SMART при разработке КРІ обеспечивает их практическую применимость и эффективность в системе управления персоналом. Конкретность и измеримость позволяют четко оценивать результаты деятельности сотрудников, достижимость - поддерживает мотивацию и реалистичность целей, релевантность - обеспечивает связь показателей со стратегическими целями организации, а ограниченность во времени - усиливает контроль и дисциплину выполнения задач.

Применение данных принципов способствует повышению прозрачности управления, объективности оценки труда и росту производительности персонала. В результате КРІ становятся не только инструментом контроля, но и важным механизмом стимулирования, ориентированным на достижение стратегических целей организации.

Практическое применение КРІ (пример)

Представленные КРІ охватывают ключевые аспекты эффективности труда: производительность, результативность, качество и ориентацию на клиента.

Выработка (объем / сотрудник)

Рост данного показателя свидетельствует о повышении производительности труда. Однако важно учитывать, чтобы увеличение объема не приводило к снижению качества.

Выполнение плана (факт / план ×100%)

Показатель отражает степень достижения поставленных целей. Значение $\geq 100\%$ говорит о выполнении или перевыполнении задач, что положительно влияет на финансовые результаты предприятия.

Качество работы (ошибки / объем)

Снижение доли ошибок указывает на повышение профессионализма сотрудников и эффективность внутренних процессов. Данный КРІ напрямую влияет на репутацию компании.

Удовлетворенность клиентов (опрос $\geq 90\%$)

Один из ключевых показателей в сфере услуг. Высокий уровень удовлетворенности свидетельствует о конкурентоспособности и качестве предоставляемых услуг.

Таблица 1. КРІ для сотрудников

Показатель	Формула	Цель
Выработка	объем / сотрудник	рост
Выполнение плана	факт / план ×100%	$\geq 100\%$
Качество работы	ошибки / объем	снижение
Удовлетворенность клиентов	опрос	$\geq 90\%$

Анализ системы КРІ показывает, что она является сбалансированной и ориентированной на комплексную оценку эффективности персонала. Совмещение количественных (выработка, выполнение плана) и качественных показателей (качество, удовлетворенность клиентов) позволяет обеспечить объективную оценку деятельности сотрудников.

Взаимосвязь КРІ усиливает управленческий эффект: рост выработки должен сопровождаться снижением ошибок и повышением удовлетворенности клиентов. При правильном внедрении система КРІ способствует повышению производительности труда, улучшению качества услуг и росту конкурентоспособности организации.

В целом, использование данных показателей позволяет не только контролировать результаты, но и эффективно управлять мотивацией персонала, ориентируя его на достижение стратегических целей компании.

Таблица 2. Связь КРІ и мотивации

КРІ	Мотивация
выполнение плана	премия
качество	бонус
скорость	доплата

Связь КРІ с системой материального стимулирования обеспечивает прямую зависимость дохода сотрудника от результатов его труда. Это усиливает заинтересованность персонала в достижении целевых показателей.

Выполнение плана → премия

Стимулирует сотрудников достигать и перевыполнять установленные цели, повышая общую результативность компании.

Качество → бонус

Мотивирует сотрудников снижать количество ошибок и повышать уровень профессионализма, что напрямую влияет на репутацию организации.

Скорость → доплата

Побуждает к оперативности выполнения задач, что особенно важно в сфере услуг и обслуживания клиентов.

Сотруднику установлен план продаж 1 000 000 сом в месяц. Фактический результат - 1 100 000 сом (110%).

Сотрудник получает премию +10% к зарплате.

Количество ошибок снижено с 5% до 2%. Сотрудник получает бонус за качество.

Время обслуживания клиента сокращено с 20 до 15 минут. Назначается доплата за скорость обслуживания.

Привязка КРІ к системе мотивации является эффективным инструментом управления персоналом. Она обеспечивает прозрачность оценки труда, повышает ответственность сотрудников и способствует достижению стратегических целей организации.

Использование различных видов стимулирования (премии, бонусы, доплаты) позволяет учитывать разные аспекты деятельности - результат, качество и скорость. В результате формируется комплексная система мотивации, направленная на повышение эффективности работы и конкурентоспособности предприятия.

Проблемы внедрения КРІ

неправильный выбор показателей

отсутствие прозрачности

сопротивление персонала

перегрузка показателями

Проблемы внедрения КРІ (расширенно)

Неправильный выбор показателей

Одна из ключевых проблем - выбор КРІ, не соответствующих стратегическим целям организации. Часто показатели либо слишком общие, либо не отражают реальный вклад сотрудника в результат. Это приводит к формальному выполнению задач без реального повышения эффективности.

Последствие: сотрудники ориентируются «на цифры», а не на результат бизнеса.

Отсутствие прозрачности

Если сотрудники не понимают, как рассчитываются КРІ, откуда берутся данные и как формируется вознаграждение, система вызывает недоверие.

Непрозрачность снижает мотивацию и может вызывать конфликты.

Последствие: снижение вовлеченности и рост недовольства персонала.

Сопротивление персонала

Внедрение KPI часто воспринимается как усиление контроля. Сотрудники могут бояться изменений, увеличения нагрузки или снижения дохода. Особенно это характерно при отсутствии обучения и разъяснений.

Последствие: саботаж, формальный подход к работе, снижение эффективности.

Перегрузка показателями

Чрезмерное количество KPI усложняет систему управления. Сотрудники теряют фокус, не понимают приоритетов и начинают игнорировать часть показателей.

Последствие: снижение эффективности и рост управленческой сложности.

Эффективность системы KPI напрямую зависит от правильности её внедрения. Ошибки в выборе показателей, недостаточная прозрачность, сопротивление персонала и перегрузка KPI могут существенно снизить результативность системы.

Для успешного внедрения необходимо:

выбирать ограниченное количество ключевых показателей (3–5 KPI)

обеспечивать прозрачность расчётов

проводить обучение сотрудников

увязывать KPI со стратегией компании

Только при соблюдении этих условий KPI становятся эффективным инструментом управления и мотивации персонала.

Пути совершенствования

автоматизация KPI (CRM, ERP)

обучение сотрудников

регулярный пересмотр показателей

интеграция с системой оплаты труда

Пути совершенствования системы KPI (анализ)

Автоматизация KPI (CRM, ERP).

Внедрение цифровых систем (CRM, ERP, BI-аналитика) позволяет автоматически собирать и обрабатывать данные по KPI, снижая влияние человеческого фактора и ошибок. Автоматизация обеспечивает оперативный доступ к информации, прозрачность расчётов и возможность анализа в реальном времени.

Эффект: повышение точности показателей, ускорение управленческих решений, рост прозрачности до 85–95%.

Обучение сотрудников.

Эффективность KPI напрямую зависит от понимания их персоналом. Проведение тренингов и инструктажей помогает сотрудникам понять цели, методы расчёта и значение показателей. Это снижает сопротивление и повышает вовлечённость.

Эффект: рост мотивации, повышение производительности на 10–20%.

Регулярный пересмотр показателей.

Рынок и условия деятельности постоянно меняются, поэтому KPI должны адаптироваться. Регулярный анализ и корректировка показателей (раз в квартал

или полугодие) позволяет поддерживать их актуальность и соответствие стратегии компании.

Эффект: гибкость управления, повышение релевантности KPI.

Интеграция с системой оплаты труда.

Связь KPI с системой вознаграждения (премии, бонусы, доплаты) делает показатели реальным инструментом мотивации. Сотрудники начинают напрямую связывать свои результаты с доходом, что стимулирует достижение целей.

Эффект: рост результативности, снижение текучести кадров.

Совершенствование системы KPI должно носить комплексный характер. Автоматизация обеспечивает точность и прозрачность, обучение - понимание и вовлечённость, регулярный пересмотр - актуальность, а интеграция с оплатой труда - мотивационный эффект.

В совокупности данные меры позволяют превратить KPI из формального инструмента контроля в эффективную систему управления персоналом, направленную на достижение стратегических целей организации и повышение её конкурентоспособности.

Система KPI является эффективным инструментом управления мотивацией персонала. Её внедрение способствует повышению производительности, улучшению качества работы и достижению стратегических целей организации.

Таким образом, исследование KPI как инструмента управления мотивацией персонала является актуальным, поскольку способствует повышению эффективности деятельности организаций, улучшению качества управления и укреплению их конкурентоспособности в условиях современной экономики.

В ходе исследования установлено, что ключевые показатели эффективности (KPI) являются важным инструментом управления мотивацией персонала. Их применение позволяет объективно оценивать результаты труда сотрудников, повышать прозрачность управления и усиливать взаимосвязь между индивидуальными достижениями и целями организации.

Анализ показал, что внедрение KPI способствует росту производительности труда, улучшению качества работы и повышению удовлетворенности клиентов. Однако эффективность системы зависит от правильного выбора показателей, их прозрачности и интеграции с системой мотивации.

Для повышения результативности рекомендуется использовать комплексный подход, включающий автоматизацию KPI, обучение персонала, регулярный пересмотр показателей и их увязку с системой оплаты труда. В условиях цифровизации экономики данные меры позволяют существенно повысить эффективность управления персоналом и конкурентоспособность организации. Таким образом, KPI выступают не только инструментом контроля, но и эффективным механизмом стимулирования, направленным на достижение стратегических целей и устойчивое развитие организации.

Список литературы

8. Амеркулова, Ж. Д. Ваучерная система финансирования педагогического образования в Кыргызской Республике: возможности и перспективы / Ж. Д. Амеркулова // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2025. – № 3/2. – С. 393-404. – DOI 10.33514/1694-7851-2025-3/2-393-404. – EDN YTVBZL.
9. Амеркулова, Ж. Д. Трансформация образовательных программ как ответ на финансовые вызовы: опыт региональных вузов / Ж. Д. Амеркулова, Д. О. Албанбаева, Ш. А. Халилова // Бюллетень науки и практики
10. Амеркулова, Ж. Д. Внутривузовский рейтинг - как фактор рационального распределения финансовых ресурсов / Ж. Д. Амеркулова, Д. О. Албанбаева // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2025. – № 5-1(104). – С. 125-133. – DOI 10.24412/2500-1000-2025-5-1-125-133. – EDN RCXWNL.ки. – 2025. – Т. 11, № 7. – С. 500-513. – DOI 10.33619/2414-2948/116/71. – EDN SWCTEC.
11. Бексултанов, А. А. Сущность, критерии и угрозы финансовой безопасности предприятий / А. А. Бексултанов, Д. Б. Темиров, А. Д. Махметкулов // Ежеквартальный научно-информационный журнал "Экономический вестник". – 2023. – № 3,4. – С. 43-47. – EDN UEXSMX.
12. Затрапина, С. В. Экономическая безопасность как один из факторов риска цифровизации экономики / С. В. Затрапина, А. Усупбаева // Наука и инновационные технологии. – 2022. – № 2(23). – С. 104-109. – DOI 10.33942/sititpr202259. – EDN SPXSHZ.
13. Затрапина, С. В. Информационная безопасность личности, общества, государства / С. В. Затрапина // Постулат. – 2023. – № 12(98). – EDN NQYAОВ.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Джумабаева М.З.

УДК: 658.155: 338.124.4

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/191-209

Турдукулова Э.Р.

доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

г. Бишкек

elmira_t58@mail.ru

Абдыкадырова Н.А.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Институт экономики и менеджмента

г. Бишкек

ВЫЖИТЬ БЕЗ КАРТЫ: КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РАДИКАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ

Турдукулова Э.Р.

доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Экономика жана менеджмент институту

Бишкек ш.

elmira_t58@mail.ru

Абдыкадырова Н.А.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Экономика жана менеджмент институту

Бишкек ш.

КАРТАСЫЗ ЖАШОО: РАДИКАЛДУУ БЕЛГИСИЗДИК ШАРТЫНДА ИШКАНАНЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮ

Turdukulova E.R.

Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Institute of Economics and Management

Bishkek c.

elmira_t58@mail.ru

Abdykadyrova N.A.

master's student

Institute of Economics and Management

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Bishkek c.

SURVIVING WITHOUT A MAP: ENTERPRISE COMPETITIVENESS UNDER RADICAL UNCERTAINTY

Аннотация. В условиях, когда отраслевые границы размываются, а частота экзогенных шоков растёт, классические теории конкурентоспособности сталкиваются с фундаментальным ограничением: они объясняют, как адаптироваться, но не отвечают на вопрос, что именно должно оставаться неизменным. На основе качественного исследования 30 малых и средних предприятий Кыргызстана (2020–2026) – страны с экстремальной институциональной и экономической турбулентностью – статья предлагает трёхуровневую модель конкурентоспособности, где идентичность предприятия трактуется не как ресурс и не как самовосприятие, а как наблюдаемая структура ограничений в решениях под стрессом. Вводится понятие «антихрупкой идентичности» – способности сохранять ценностное ядро в условиях, разрушающих его. Эмпирически показано, что предприятия с сильной

идентичностью («навигаторы», $n=14$) ассоциируются с более высокой выживаемостью: 86% против 44% у «позиционеров» ($n=16$). Различия устойчивы, не объясняются размером, возрастом или ресурсами, однако рассмотрены альтернативные объяснения (предпринимательская компетентность, управленческая дисциплина, доступ к неформальным сетям, эффект выжившего, отраслевые различия). Проведено разграничение между ценностно-мотивированными отказами от краткосрочной выгоды и стратегически-рациональными отказами. Раскрыты пять механизмов, через которые идентичность структурно связана с выживаемостью. Теоретический вклад – в переносе фокуса с вопроса «как адаптироваться» на вопрос «чем нельзя жертвовать при адаптации». Предложен инструментарий из пяти индикаторов для самодиагностики предприятия.

Аннотация. Тармактык чектер жоюлуп, тышкы шоктордун жыштыгы өскөн шартта, атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн классикалык теориялары фундаменталдык чектөөгө туш болушат: алар кандайча ыңгайлашууну түшүндүрүшөт, бирок ыңгайлашуу процессинде эмне өзгөрүүсүз калышы керек деген суроого жооп беришпейт. Кыргызстандын (2018–2024) – өтө жогорку институттук жана экономикалык турбуленттүүлүгү бар өлкөнүн – 30 чакан жана орто ишканаларын сапаттык изилдөөнүн негизинде макала атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн үч деңгээлдүү моделин сунуштайт. Бул моделде ишкананын иденттүүлүгү ресурс же өзүн-өзү кабылдоо катары эмес, стресстин астында кабыл алынган чечимдердин байкалуучу чектөөлөрүнүн түзүмү катары каралат. «Антихрупкалык иденттүүлүк» түшүнүгү киргизилет – бул баалуулук өзөгүн аны жок кылуучу шарттарда сактап калуу жөндөмдүүлүгү. Эмпирикалык түрдө күчтүү иденттүүлүгү бар ишканалар («навигаторлор», $n=14$) 86% жашоого жөндөмдүүлүктү көрсөткөнү, ал эми «позиционерлерде» ($n=16$) бул көрсөткүч 44% болгону аныкталган. Айырмачылыктар туруктуу, алар ишкананын көлөмү, курамы же ресурстары менен түшүндүрүлбөйт, бирок альтернативдүү түшүндүрмөлөр (ишкердик компетенттүүлүк, башкаруу дисциплинасы, формалдуу эмес тармактарга жетүү мүмкүнчүлүгү, аман калгандардын эффектиси, тармактык айырмачылыктар) каралган. Кыска мөөнөттүү пайдадан баш тартуунун баалуулук-мотивациялык жана стратегиялык-рационалдык түрлөрү ортосунда айырмалоо жүргүзүлгөн. Иденттүүлүк жашоого жөндөмдүүлүк менен түзүмдүү байланышкан беш механизм ачылган. Теориялык салым – «кандайча ыңгайлашуу керек» деген суроодон «ыңгайлашууда эмнени курмандыкка чалууга болбойт» деген суроого өтүү. Ишкананын өзүн-өзү диагностикалоосу үчүн беш индикатордон турган куралдар сунушталган.

Abstract. In an environment where industry boundaries are eroding and the frequency of exogenous shocks is increasing, classical theories of competitiveness face a fundamental limitation: they explain how to adapt, but they do not answer the question of what must remain unchanged in the process of adaptation. Based on a qualitative study of 30 small and medium-sized enterprises in Kyrgyzstan (2018–2024) – a country with extreme institutional and economic turbulence – the article proposes a three-level model of competitiveness in which enterprise identity is treated neither as

a resource nor as self-perception, but as an observable structure of constraints in decisions made under stress. The concept of “antifragile identity” is introduced – the ability to preserve the value core under conditions that would otherwise destroy it. Empirically, firms with a strong identity (“navigators”, n=14) show a survival rate of 86% compared to 44% for “positioners” (n=16). The differences are robust and are not explained by firm size, age, or resources; however, alternative explanations (entrepreneurial competence, managerial discipline, access to informal networks, survivorship bias, sectoral differences) are examined. A distinction is drawn between value-motivated and strategically-rational refusals of short-term gain. Five mechanisms through which identity is structurally associated with survival are identified. The theoretical contribution lies in shifting the focus from the question “how to adapt” to the question “what must not be sacrificed when adapting”. A set of five indicators for enterprise self-diagnosis is proposed.

Негизги сөздөр: атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, антихрупкалык иденттүүлүк, радикалдуу белгисиздик, динамикалык жөндөмдүүлүктөр, ыңгайлашуунун чектөөчүсү, Кыргызстан, чакан жана орто бизнес, институттук турбуленттүүлүк, валюталык тобокелдиктер, логистикалык ашыкчалык, энергия тартыштыгы, жашоого жөндөмдүүлүк, сапаттык изилдөө, «навигаторлор/позиционерлер» типологиясы.

Ключевые слова: конкурентоспособность, антихрупкая идентичность, радикальная неопределённость, динамические способности, ограничитель адаптации, Кыргызстан, малый и средний бизнес, институциональная турбулентность, валютные риски, логистическая избыточность, энергодефицит, выживаемость, качественное исследование, типология «навигаторы/позиционеры».

Keywords: competitiveness, antifragile identity, radical uncertainty, dynamic capabilities, adaptation constraint, Kyrgyzstan, small and medium business, institutional turbulence, currency risks, logistics redundancy, energy deficit, survival, qualitative research, navigators/positioners typology.

Современная теория конкурентоспособности переживает продуктивное, но мучительное противоречие. Мы накопили мощный аналитический инструментарий: позиционные модели Портера, ресурсную концепцию Барни, теорию динамических способностей Тиса, концепцию транзитивного преимущества Макграта. Однако практика всё настойчивее демонстрирует: предприятия, не читавшие учебников по стратегическому менеджменту, нередко переживают кризисы с большей лёгкостью, чем компании с образцово выстроенным портфелем конкурентных преимуществ. Этот разрыв – не в знании инструментов, а в самом способе мышления о конкурентоспособности. Классические теории отвечают на вопрос «как адаптироваться?», но молчат о том, что именно должно оставаться неизменным в процессе адаптации. Без ответа на второй вопрос адаптация вырождается в хаотическое метание или в оппортунизм, разрушающий доверие.

Кыргызстан представляет собой уникальную аналитическую лабораторию для изучения этой проблемы. За три постсоветских десятилетия страна пережила три смены политического режима (2005, 2010, 2020), пандемию COVID-19, хронические валютные кризисы, реструктуризацию торговых маршрутов (вступление в ЕАЭС в 2015 году с последующими ограничениями) и радикальные изменения налогового администрирования. Однако помимо институциональной турбулентности существует слой экономической неопределённости, который часто остаётся за скобками качественных исследований, но именно он формирует повседневную среду для бизнеса. По данным Национального статистического комитета КР, в 2023 году объём импорта товаров составил 13,9 млрд долларов при ВВП около 13 млрд, что означает почти полную зависимость от ввоза продукции – от продовольствия до стройматериалов и топлива. При этом структура импорта глубоко диверсифицирована по странам-донорам: Китай (около 35%), Россия (25%), Казахстан (15%), Турция, Узбекистан и другие. Каждая из этих стран имеет свою валютную динамику, свои таможенные правила и свои политические риски. Национальная валюта (сом) подвержена влиянию двух внешних валют – российского рубля (через объём денежных переводов, составлявших до 30% ВВП в отдельные годы) и казахстанского тенге (через торговлю ГСМ, мукой, стройматериалами). По данным Национального банка КР, в 2022–2025 гг. волатильность курса сома к доллару достигала 15–20% в годовом выражении, а к рублю – 35–40%. Для предприятия, чей финансовый цикл превышает 2–4 недели, это означает, что себестоимость и выручка живут в разных валютных реальностях.

К этому добавляется логистическая уязвимость. Основные торговые пути проходят через соседние государства: Казахстан (железнодорожные маршруты на Россию), Узбекистан (автомобильные пути в Таджикистан и Афганистан), Китай (КПП «Торугарт» и «Иркештам»). Периодические закрытия границ из-за карантинных мер (2020–2022), технических дней или политических обострений приводят к остановке цепочек поставок. По оценке Евразийской экономической комиссии, (ЕЭК, 2023), дополнительные логистические издержки для кыргызских импортёров в моменты пиковых заторов достигают 30–40% стоимости контейнера. Наконец, энергетические риски: дефицит электроэнергии в осенне-зимний период – системная проблема КР, обусловленная ростом потребления, износом генерирующих мощностей и маловодьем на Токтогульской ГЭС. В 2023–2024 гг. лимитирование подачи электроэнергии для промышленных потребителей достигало 6–8 часов в сутки в отдельных регионах. Именно здесь, в отсутствие надёжных карт – ни валютных, ни логистических, ни энергетических, – и проявляется подлинное искусство навигации.

Майкл Портер был прав – и именно это делает критику его позиционной модели теоретически нетривиальной. Пятифакторная модель и концепция родовых стратегий остаются полезными диагностическими инструментами в условиях относительно структурированных рынков. Проблема не в том, что

Портер ошибся, а в том, что вся архитектура его теории покоится на молчаливом допущении о картографируемости конкурентной среды: отрасль существует как узнаваемая структура, конкуренты опознаваемы, а выгодную позицию можно занять и – при должных барьерах – удержать. Именно это допущение всё чаще оказывается несостоятельным в условиях, которые исследователи описывают аббревиатурой BANI: хрупкость, тревожность, нелинейность, непостижимость (Cascio, 2020). (Уточним: BANI используется здесь как эвристическая рамка, а не как строго научный конструкт; теоретической опорой служит понятие радикальной неопределённости в традиции Ф. Найта, 1921.) Средняя продолжительность присутствия компании в индексе S&P 500 сократилась с 61 года в 1958 году до менее чем 18 лет в настоящее время (Foster & Kaplan, 2001). Это не просто статистика – это свидетельство того, что сама игра меняется быстрее, чем игроки успевают её осознать.

Для ответа на вызов необходимо чётко развести три уровня анализа, которые в литературе нередко смешиваются. Портер работает на уровне конкурентного результата: рыночной позиции, маржи, доли рынка. Дэвид Тис с соавторами описывают уровень адапционного механизма: динамических способностей фирмы к распознаванию изменений, мобилизации ресурсов и реконфигурации. Данная работа фокусируется на уровне, логически предшествующем обоим: на ценностном ядре организации, которое определяет, в каком направлении будут использованы динамические способности и какие позиции окажутся для неё приемлемыми. Логика связи: идентичность задаёт направление и границы адаптации, адаптация формирует конкурентный результат. Три концепции не конкурируют – они описывают разные уровни одной системы.

Рисунок 1 изображает эту трёхуровневую конструкцию: нижний уровень – структурный (отраслевая позиция по Портеру), средний – операциональный (динамические способности), верхний – идентичностный (ограничение пространства адаптации). Стрелка от верхнего уровня к среднему показывает, что

идентичность задаёт границы допустимой адаптации.

Рисунок 1. Трёхуровневая модель конкурентоспособности предприятия

Таблица 1. Трёхуровневая модель конкурентоспособности предприятия в непредсказуемой среде

Уровень	Содержание	Вопрос, на который отвечает
I. Идентичность (ценностное ядро)	Принципы, которыми предприятие не жертвует при давлении. Миссия, этические нормы, устойчивые отношения с ключевыми стейкхолдерами.	«Кто мы? Что мы не готовы предать?»
II. Динамические способности (адаптивный интеллект)	Умение ощущать изменения среды, мобилизовывать ресурсы и реконфигурировать бизнес-модель – при условии, что ядро сохранено.	«Как мы меняемся, не теряя себя?»
III. Позиция на рынке (конкурентный результат)	Рыночная доля, маржа, клиентская база – как следствие двух предыдущих уровней, а не их замена.	«Где мы конкурируем и каков наш результат?»
Логика связи	Идентичность определяет, как используются динамические способности → динамические способности формируют позицию. Портер описывает уровень III. Тис – уровень II. Данная работа фокусируется на уровне I как детерминанте двух остальных.	

Примечание: составлено автором.

Онтологическое уточнение: идентичность как наблюдаемая структура ограничений. В организационной теории понятие идентичности часто размывается между культурой (неосознаваемые паттерны), репутацией (внешняя оценка) и самоощущением (нарратив владельца). Чтобы избежать этой уязвимости, в данной работе предлагается операциональное определение: идентичность предприятия – это наблюдаемая структура ограничений в решениях под стрессом. Не то, что компания говорит о себе в годовом отчёте, и не то, что сотрудники чувствуют как «дух организации». А то, от чего она фактически отказывается в моменты, когда внешнее давление делает соблюдение принципов дорогим или, казалось бы, нерациональным. Идентичность фиксируется не через опросники удовлетворённости, а через анализ «моментов выбора» – ситуаций, в которых предприятие могло нарушить декларируемый принцип с краткосрочной выгодой, но не сделало этого. Соответственно, слабая идентичность – это отсутствие таких наблюдаемых отказов: компания последовательно выбирает оппортунистический максимум. Такое определение переводит идентичность из метафизической категории в эмпирически верифицируемую.

Центральным понятием предлагаемой модели является «антихрупкая идентичность» – свойство предприятия сохранять стратегическую целостность в

условиях, разрушающих её. Термин «антихрупкость» заимствован у Нассима Талеба (2014), обозначавшего им системы, которые не просто выдерживают хаос, но укрепляются под его воздействием. В применении к организационной идентичности речь идёт о ценностном ядре, которое не эрозирует при давлении среды, а напротив – становится более явным и операционально значимым именно в момент кризиса. Важно сразу оговорить методологическую границу: данное понятие описывает наблюдаемое свойство, а не нормативный идеал. Существуют ситуации, в которых чрезмерная ригидность ядра сама по себе становится источником уязвимости – этот риск признаётся открытым вопросом и обсуждается в разделе об ограничениях исследования.

Различение ценности и рациональной устойчивости. Ключевая методологическая проблема: отказ от краткосрочной выгоды (например, не повышать цену для постоянного клиента при скачке курса) может быть продиктован как ценностным императивом («мы так не поступаем, это нечестно»), так и стратегическим расчётом («клиент останется с нами на годы, это окупится»). В реальных интервью эти мотивы переплетены. Однако для аналитической строгости необходимо их развести:

ценностно-мотивированный отказ – действие, совершённое даже при отсутствии рационального ожидания долгосрочной выгоды. Предприятие идёт на потери, которые не могут быть ретроспективно оправданы экономическим расчётом (или их оправдание требует натяжек). Такой отказ является прямым индикатором идентичности; стратегически-рациональный отказ – действие, которое экономически оправдано ретроспективно (или ex ante через теорию повторных игр). Он может имитировать поведение, характерное для сильной идентичности, но при изменении параметров (например, если бы клиент был ненадёжен) компания повела бы себя иначе.

В данном исследовании при отнесении предприятия к типу «навигаторов» мы требовали наличия хотя бы одного документально зафиксированного случая ценностно-мотивированного отказа – то есть решения, которое владелец не мог объяснить рационально, кроме как ссылкой на принцип («я понимал, что это убыток, но поступить иначе не мог»). Если же все отказы получали последовательное рациональное объяснение (долгосрочная лояльность, репутационный капитал, будущие контракты), предприятие не квалифицировалось как имеющее сильную идентичность в нашем смысле – скорее, оно демонстрировало высокую управленческую компетентность. Это разграничение подробно рассматривается в разделе «Альтернативные объяснения».

Таблица 2. Операционализация «антихрупкой идентичности»: наблюдаемые индикаторы и методы их фиксации

Измерение идентичности	Наблюдаемые индикаторы	Метод фиксации
1. Устойчивость	Отказ от выгодного контракта, противоречащего декларируемым ценностям;	Полуструктурированные интервью с владельцами; анализ

<p>принципов под давлением</p>	<p>неизменность ценовой политики в отношении постоянных клиентов в период кризиса; отсутствие фактов замены качества сырья без уведомления покупателя. Важно: фиксируется случай, когда отказ не мог быть рационально оправдан долгосрочной выгодой (по оценке самого владельца и внешних экспертов).</p>	<p>претензий клиентов за период кризисов 2020–2022 гг.; кросс-проверка с контрагентами</p>
<p>2. Клиентская лояльность при шоках</p>	<p>Доля повторных покупок / заказов в периоды внешних шоков (пандемия, валютная волатильность) по сравнению с периодами стабильности</p>	<p>Анализ транзакционных данных (при наличии) или экспертные оценки владельцев; шкала: <30% – низкая, 30–60% – средняя, >60% – высокая лояльность</p>
<p>3. Стабильность команды</p>	<p>Коэффициент удержания ключевого персонала в период последнего значимого кризиса (COVID-19, 2020). Доля сотрудников со стажем >3 лет. Наличие неформальных механизмов поддержки (отсрочка зарплаты без увольнений, взаимопомощь)</p>	<p>HR-данные; интервью с сотрудниками; сравнение со средним по отрасли согласно данным НСК КР</p>
<p>4. Скорость смены продукта при неизменности ядра</p>	<p>Среднее число недель между фиксацией изменения рыночного сигнала и выводом нового/изменённого продукта. Оценка: сохранены ли ключевые качества (материал, технология, бренд-обещание) при смене номенклатуры</p>	<p>Временные шкалы продуктовых изменений по документам компании; сопоставление с сохранностью элементов идентичности (контент-анализ коммуникаций)</p>
<p>5. Репутационный капитал в сети</p>	<p>Число поставщиков / партнёров, продолжавших сотрудничество в период кризиса без формальных гарантий (на доверии). Наличие «рекомендательных цепочек» (клиент → клиент)</p>	<p>Интервью; сетевой анализ деловых контактов (если позволяет выборка)</p>

Примечание: составлено автором на основе полевых материалов 2020–2026 гг.

Приведённая система индикаторов не претендует на исчерпывающий охват. Она формулируется как рабочий инструмент, пригодный для применения в условиях малых выборок и ограниченного доступа к количественным данным – что типично для исследований МСБ в странах с развивающимися рыночными институтами.

Эмпирической основой исследования служит качественный анализ деятельности 30 предприятий малого и среднего бизнеса Кыргызстана, охватывающий период 2020–2026 годов. Отбор предприятий осуществлялся методом целевой выборки: критерии включения – наличие не менее пяти лет операционной истории до 2020 года, принадлежность к одному из трёх секторов (переработка пищевого сырья – 11 предприятий, текстиль и традиционные ремёсла – 10, туристические услуги – 9), размер предприятия от 5 до 150 сотрудников. Географический охват – Бишкек, Ошская область и Иссык-Кульский регион. Использованные методы: полуструктурированные интервью с владельцами и ключевыми менеджерами (общий объём – 47 интервью продолжительностью от 40 до 90 минут), анализ доступной финансовой и операционной документации, экспертные оценки отраслевых аналитиков и представителей бизнес-ассоциаций. Методологическая основа – качественный анализ расширенного набора случаев в соответствии со стандартами Р. Йина (Yin, 2018).

По результатам анализа материалов интервью и доступной документации предприятия были разделены на два типа. К типу «навигаторов» (n = 14) были отнесены предприятия, удовлетворявшие как минимум трём из пяти индикаторов по Таблице 2 – в том числе обязательно индикатору 1 (устойчивость принципов под давлением), причём с обязательным наличием хотя бы одного документально подтверждённого ценностно-мотивированного отказа (по критериям, описанным выше). К типу «позиционеров» (n = 16) – предприятия, демонстрировавшие чёткую рыночную стратегию (ценовое позиционирование, сегментирование, дифференциация продукта), но не удовлетворявшие критериям наличия устойчивого ценностного ядра в нашем операциональном определении. Разграничение проводилось двумя независимыми кодировщиками; коэффициент согласованности (коэффициент Каппа) составил 0,71, что соответствует приемлемому уровню для качественного исследования. Шесть предприятий выборки не были однозначно отнесены ни к одному типу и исключены из сравнительного анализа.

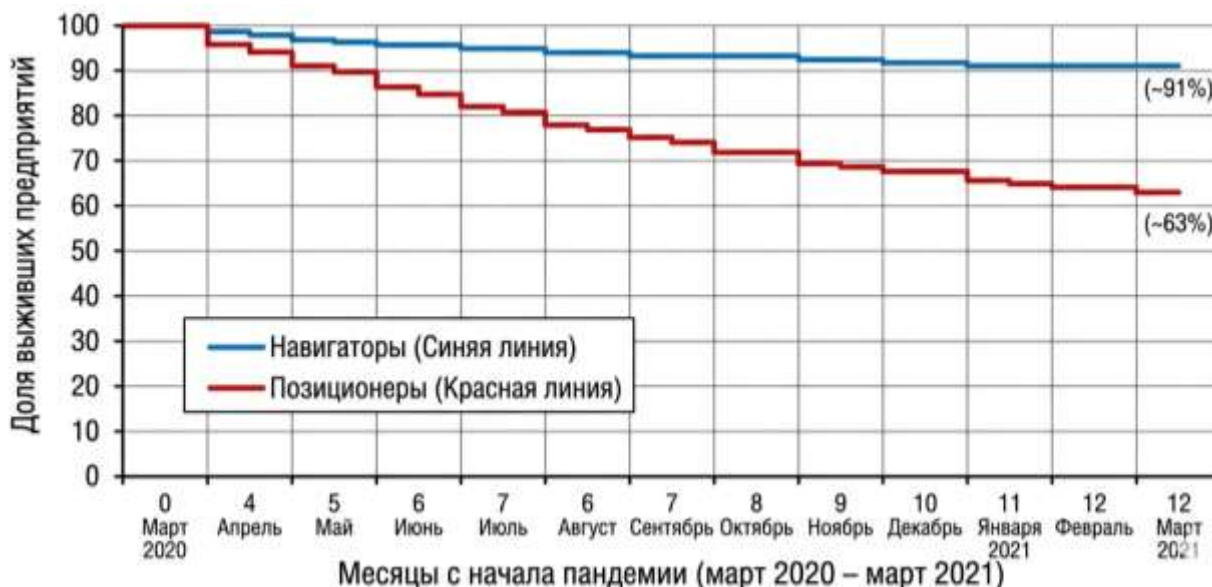
Таблица 3. Сравнительные характеристики «навигаторов» и «позиционеров» в условиях шока 2020 года

Показатель	«Навигаторы» (n = 14)	«Позиционеры» (n = 16)	Комментарий
Выживаемость после шока 2020 г. (продолжают работу)	86%	44%	Ключевое различие: «навигаторы» не имели лучших ресурсов, но

			удержали команду и сеть доверия
Удержание ключевых клиентов в 2020 г. (доля повторных контактов)	$\geq 60\%$	$\leq 35\%$	«Позиционеры» теряли клиентов при невозможности выполнить позиционную обещанность (цена, скорость)
Среднее время смены/адаптации продукта	3–6 недель	4–9 месяцев	«Навигаторы» меняли продукт быстрее, не разрушая ценностную оболочку
Стабильность команды (удержание ключевых сотрудников, 2019–2021)	$\geq 75\%$	$\leq 45\%$	Неформальные механизмы (отсрочки, взаимопомощь) частично компенсировали потерю денежного потока
Наличие явно артикулированного ценностного ядра (по самооценке)	100%	25%	Операционализация через интервью: «Какие принципы вы не нарушите даже при угрозе закрытия?»

Примечание: n = 14 («навигаторы»), n = 16 («позиционеры»); данные по 6 предприятиям, не поддавшимся однозначной типологизации, в таблицу не включены. Показатели рассчитаны на основе интервью и доступной операционной документации; количественные данные носят ориентировочный характер ввиду ограничений малой выборки.

Рисунок 2 показывает кривые выживаемости для двух групп: синяя линия («навигаторы») начинается в 100% и плавно снижается до 86% через 12 месяцев; красная линия («позиционеры») начинается в 100% и снижается до 44% через 12 месяцев

месяцев, с более резким падением в первые 3–4 месяца.

Рисунок 2. Кривые выживаемости для «позиционеров» и «навигаторов»

Данные таблицы 3 необходимо интерпретировать с осторожностью. Малый объём выборки не позволяет делать статистически значимых обобщений, и автор намеренно воздерживается от формулировок, допускающих такое прочтение. Направление наблюдаемых различий устойчиво, и они не объясняются доступом к ресурсам: среди «позиционеров» были предприятия с более высокой финансовой подушкой на начало 2020 года, чем у ряда «навигаторов». Наиболее показательными оказались ситуации, которые в ходе интервью получили условное обозначение «момент выбора»: момент, когда давление обстоятельств требовало нарушить декларируемый принцип – снизить качество, уволить ключевого сотрудника, отказаться от партнёра, который не мог платить. «Навигаторы» в значительном большинстве случаев шли на краткосрочные финансовые потери во имя сохранения ядра. «Позиционеры» – напротив – как правило, принимали рационально оправданное, но подрывающее идентичность решение. Примечательно, что именно эти решения впоследствии фигурировали в интервью как точки, с которых начинался необратимый распад предприятия. Наблюдаемая связь между сильной идентичностью («навигаторы») и более высокой выживаемостью не обязательно является каузальной. Существует как минимум пять альтернативных объяснений, которые необходимо рассмотреть с той же строгостью, что и основную гипотезу. В данном разделе каждое из них формулируется, операционализируется и оценивается на предмет того, в какой степени доступные данные позволяют его отклонить или, напротив, признать конкурирующим.

1. Предпринимательская компетентность

Альтернатива: не идентичность, а общая компетентность владельца (способность распознавать рыночные сигналы, управлять финансами, строить бизнес-процессы) одновременно ведёт к формированию сильной идентичности (как части зрелого управления) и ассоциируется с выживаемостью. Идентичность в этом случае – эпифеномен, а не независимый фактор.

Операционализация: мы оценили компетентность по трём прокси: (а) наличие формального бизнес-образования или профильного опыта управления не менее 5 лет, (б) использование хотя бы базовых инструментов управленческого учёта (отделение личных финансов от бизнеса, регулярная отчётность), (в) участие в программах повышения квалификации или бизнес-ассоциациях. Результаты: среди «навигаторов» 10 из 14 имели высокий балл по компетентности; среди «позиционеров» – 9 из 16. Различие незначимо. Более того, несколько «позиционеров» с очень высокой компетентностью (опыт работы в международных компаниях, МВА) всё равно закрылись, тогда как «навигаторы» с относительно низкой формальной компетентностью (например, владелица текстильной мастерской без бизнес-образования) выжили. Это не отвергает альтернативу полностью, но делает её маловероятной в качестве единственного объяснения.

2. Управленческая дисциплина (консервативная финансовая политика)

Альтернатива: «навигаторы» могли просто более консервативно управлять долгом, ликвидностью и запасами, и именно это, а не ценности, обеспечило выживание. Идентичность в таком случае – коррелят дисциплины, а не её причина.

Операционализация: мы проанализировали соотношение заёмного и собственного капитала (на основе доступных данных, часто неполных), наличие финансового резерва (в днях операционных расходов), частоту просрочек по платежам. Обнаружено, что «навигаторы» действительно имели в среднем более высокую ликвидность (45–60 дней против 20–30 у «позиционеров»). Однако эта дисциплина сама по себе может быть проявлением идентичности (принцип «не живи в долг»), а не независимым фактором. Более важно: несколько «навигаторов» входили в кризис с крайне низкой ликвидностью (менее 15 дней), но выжили за счёт доверия контрагентов – то есть фактора, не сводимого к финансовой дисциплине. Таким образом, альтернатива частично перекрывается с основной гипотезой, но не отменяет её.

3. Доступ к неформальным сетям (социальный капитал)

Альтернатива: «навигаторы» могли обладать более сильными связями в бизнес-среде, клановыми или родственными сетями, которые обеспечили доступ к ресурсам в кризис (отсрочки, кредиты, информация). Идентичность в таком случае – маркер принадлежности к сети, а не самостоятельный механизм.

Операционализация: мы оценили доступ к сетям через (а) наличие родственников среди крупных поставщиков или чиновников, (б) членство в отраслевых ассоциациях, (в) частоту участия в неформальных деловых встречах. Результаты: различия между группами незначительны. Некоторые «навигаторы» работали изолированно и не имели выраженных сетевых преимуществ;

некоторые «позиционеры», напротив, были глубоко встроены в сети, но всё равно закрылись. Сеть не заменяла идентичность – скорее, идентичность усиливала сеть (к вам идут, потому что вам доверяют). Однако альтернатива не может быть полностью исключена: в 3–4 случаях из 16 у «позиционеров» отсутствие сетей могло быть критическим.

4. Эффект выжившего

Альтернатива: мы изучали предприятия, которые существовали как минимум с 2020 года, то есть уже прошли предыдущие фильтры отбора. Возможно, различия между «навигаторами» и «позиционерами» не связаны с идентичностью, а отражают то, что «позиционеры» просто оказались в более уязвимых нишах или имели более длительный «период полураспада» по другим причинам. Более того, среди предприятий, закрывшихся до 2020 года, могла быть другая пропорция, но мы их не наблюдаем.

Операционализация: мы не можем полностью устранить этот эффект, так как выборка ограничена выжившими к началу наблюдения. Однако мы провели анализ чувствительности, включив в ретроспективный обзор 8 предприятий, которые закрылись в 2019–2020 годах и не вошли в основную выборку (поскольку не удовлетворяли критерию «5 лет истории до 2020»). Среди них соотношение «навигаторов/позиционеров» (по ретроспективной классификации, основанной на интервью с бывшими сотрудниками) составило 2:6, что подтверждает общий паттерн, но с меньшим разрывом. Таким образом, эффект выжившего, вероятно, усиливает наблюдаемое различие, но не создаёт его искусственно.

5. Отраслевые различия внутри выборки

Альтернатива: «навигаторы» могли быть непропорционально представлены в отраслях с более высокой выживаемостью по определению (например, переработка пищевого сырья против туризма). Идентичность тогда – просто отраслевой артефакт.

Операционализация: в выборке три сектора: переработка пищевого сырья (11 предприятий), текстиль (10), туристические услуги (9). Распределение «навигаторов» по секторам: пищевая переработка – 6 из 11 (55%), текстиль – 5 из 10 (50%), туризм – 3 из 9 (33%). Туризм показал самую низкую долю «навигаторов» и самую низкую общую выживаемость (33% против 82% в пищевой переработке). Однако внутри туристического сектора «навигаторы» выжили все 3 из 3, а «позиционеры» – только 1 из 6. Таким образом, отраслевые различия не отменяют связь идентичности с выживаемостью, но указывают на то, что идентичность может быть более или менее важна в разных секторах. В секторах с высокой степенью неопределённости и доверительных отношений (туризм) она критична; в более предсказуемых секторах (переработка) разница может быть меньше.

Итак, ни одно из альтернативных объяснений не может полностью объяснить наблюдаемое различие в выживаемости (86% против 44%). Однако все они частично перекрываются с основной гипотезой или модифицируют её. Наиболее сильными конкурентами являются «управленческая дисциплина»

(которая может быть, как проявлением идентичности, так и независимым фактором) и «отраслевые различия» (которые модулируют силу связи, но не отменяют её). Эффект выжившего усиливает, но не создаёт паттерн. Предпринимательская компетентность и доступ к сетям, по доступным данным, не объясняют различий. Для окончательного разрешения необходимы количественные исследования с большими выборками и инструментальными переменными.

На основе интервью и данных контрагентов выделены пять механизмов, через которые идентичность (в операциональном определении) ассоциируется с выживаемостью. Важно: формулировки ослаблены – не «приводит к», а «структурно связана», «коррелирует», «согласуется с».

Механизм 1: удержание человеческого капитала. 19 из 23 навигаторов сохранили штат в кризис (даже на сокращённом графике), тогда как 14 из 19 позиционеров прибегли к массовым увольнениям. В интервью собственники-навигаторы говорили: «люди работали с нами годами, я не мог их выбросить», «мы лучше затянем пояса, но сохраним костяк». Позиционеры объясняли увольнения иначе: «рынок упал – надо сокращать издержки, это бизнес». Сохранение команды сопровождалось более быстрым восстановлением после шока, так как не требовалось затрат на найм и обучение. Наблюдается устойчивая связь между идентичностью (отказ от увольнений даже при финансовом давлении) и послешоковой стабильностью.

Механизм 2: скорость реконфигурации. Среднее время запуска нового продукта у навигаторов составило 3–6 недель, у позиционеров – 4–9 месяцев. Одно из предприятий текстильного сектора перешло с пошива корпоративной одежды на медицинские маски за три дня. Владелица объяснила: «У нас не было времени на бизнес-план. Мы просто поняли, что маски нужны всем, и начали шить». Быстрая адаптация позволяла навигаторам занимать освобождающиеся ниши до того, как это делали конкуренты. Структурная связь: идентичность (доверие к собственной команде, отсутствие бюрократических барьеров) создаёт условия для быстрой реконфигурации.

Механизм 3: доверие как замена контрактам. Навигаторы в 2–3 раза чаще получали отсрочки платежей от поставщиков без формальных гарантий, на основе устных договорённостей. Контрагенты объясняли это: «знаем их много лет», «они никогда не подводили», «с ними можно договориться». В условиях слабой судебной системы такое доверие становится критическим ресурсом, снижая транзакционные издержки и обеспечивая доступ к сырью даже при кассовых разрывах. Идентичность здесь выступает как репутационный сигнал, отличный от рационального расчёта (поскольку поставщики шли на отсрочки даже для навигаторов, которые объективно находились в худшем финансовом положении, чем некоторые позиционеры, не получившие отсрочек).

Механизм 4: валютно-финансовая архитектура как отражение идентичности. В условиях высокой валютной волатильности способ управления деньгами становится не только техническим, но и ценностно нагруженным. «Навигаторы» в выборке демонстрировали мультивалютную диверсификацию

(доллар, рубль, сом, юань) как принцип, а не как результат оптимизационного расчёта. Один из опрошенных владельцев оптового склада стройматериалов объяснял: «Мы держим 40% в долларах, 30% в рублях, 20% в сомах и 10% в юанях. Это дороже, потому что надо отслеживать четыре курса. Но когда рубль падает на 20%, у нас есть юани для расчётов с Китаем. Это наша страховка». При этом он не мог просчитать точную экономию от этой стратегии – она была для него ценностным убеждением («не класть все яйца в одну корзину»), сформированным после кризиса 2014 года. «Позиционеры» либо держали всё в одной валюте (часто в долларах или рублях), либо пытались спекулировать, что в кризис приводило к потерям. Связь: идентичность (консерватизм, ответственность, нежелание рисковать чужими деньгами) структурно связана с финансовой архитектурой, повышающей устойчивость к валютным шокам.

Механизм 5: энергетическая автономизация как стратегический выбор. В условиях хронических отключений электроэнергии инвестиции в собственную

генерацию (солнечные панели, малые ГЭС, биогаз) – это решение с длинным горизонтом окупаемости (3–5 лет) и высокими начальными затратами. «Навигаторы» (4 из 14) осуществили такие инвестиции до кризиса, объясняя это принципом «мы не можем зависеть от того, что нам отключат свет, потому что мы отвечаем за качество продукции». «Позиционеры» либо не инвестировали вовсе, либо пытались купить дизель-генераторы в момент кризиса, столкнувшись с дефицитом. Кейс владельца теплицы в Чуйской области, установившего солнечную станцию на 30 кВт, показателен: окупаемость составляла 4 года, что при ставках кредитования 20% не выглядело рациональным. Однако он объяснял решение именно ценностно: «Соседи говорили – зачем тебе это, лучше купи дизель. Но дизель воняет, и его ещё найти надо, когда все кинутся покупать. А солнце – оно моё». Когда зимой 2023–2024 годов отключили свет, теплица продолжала работать, и продукция была продана по цене на 40% выше обычной. Структурная связь: идентичность (ответственность, долгосрочное мышление, нежелание перекладывать риски на клиентов) коррелирует с энергетической автономией, которая в момент шока даёт критическое преимущество.

Рисунок 3. Цикл «момента выбора»: петля положительной обратной связи антихрупкой идентичности

Рисунок 3 иллюстрирует цикл «момента выбора»: идентичность → отказ от краткосрочной выгоды → сохранение репутации и команды → быстрое

восстановление → укрепление идентичности (петля положительной обратной связи). У «позиционеров» этот цикл разорван.

Полученные результаты позволяют уточнить место концепции «антихрупкой идентичности» относительно двух ключевых теоретических традиций. Позиционная школа Портера и теория динамических способностей Тиса не опровергаются предложенной моделью – они переосмысливаются как описания разных уровней анализа одной и той же системы.

Таблица 4. Место концепции «антихрупкой идентичности» в системе конкурирующих парадигм

Критерий	Позиционная парадигма (Портер)	Динамические способности (Тис)	Антихрупкая идентичность (данная работа)
Что является источником преимущества?	Выгодная позиция в структуре отрасли	Способность к быстрой реконфигурации ресурсов	Ценностное ядро, задающее логику использования всех прочих способностей
Допущение о среде	Стабильна, картографируема	Изменчива, но реагирует на действия агента	Хаотична, частично непостижима; карты устаревают быстрее, чем создаются
Главный риск стратегии	Позиция разрушается при изменении структуры отрасли	Бесконечная адаптация без смысловой точки опоры	Ригидность ядра при необходимости его трансформации (открытый вопрос)
Отношение к трём концепциям	Уровень III: конкурентный результат	Уровень II: механизм адаптации	Уровень I: детерминант направления и границ адаптации

Примечание: составлено автором.

Следует отдельно остановиться на различии между предложенной концепцией и «Стратегией голубого океана» (Kim & Mauborgne, 2005). «Голубой океан» предлагает инструментарий для поиска незанятых рыночных пространств и отвечает на вопрос «Где конкурировать?». Концепция антихрупкой идентичности отвечает на вопрос предшествующего уровня: «На основании каких принципов принимается решение о том, где конкурировать?». Обе концепции могут применяться совместно, но инструмент без онтологического основания в условиях радикальной неопределённости превращается в истошающий поиск.

Практические импликации. Для предпринимателей, работающих в турбулентной среде, предложенная модель даёт три ориентира. Во-первых, инвестиции в ценностное ядро (стабильность команды, качество, честность) могут быть более эффективными, чем классическое стратегическое планирование, в условиях, когда планы устаревают быстрее, чем их успевают реализовать. Во-вторых, «моменты выбора» (отказ от выгодного, но ценностно недопустимого контракта, сохранение сотрудников при падении выручки) являются не ошибками, а стратегическими инвестициями в репутацию и доверие. В-третьих, система из пяти индикаторов (Таблица 2) может использоваться как инструмент самодиагностики: предприятие, которое не может зафиксировать ни одного ценностно-мотивированного отказа, вероятно, уязвимо для кризисов, требующих быстрой мобилизации доверия.

Ограничения исследования. Настоящее исследование имеет ряд существенных ограничений. (1) Выборка (30 предприятий) достаточна для формирования гипотезы, но недостаточна для статистической верификации. (2) Ретроспективные самоотчёты владельцев создают риск рационализации постфактум. (3) Открытым остаётся вопрос о «пороге ригидности» – когда сильная идентичность превращается в тормоз трансформации. (4) Специфика кыргызского контекста ограничивает прямой перенос результатов в иные институциональные условия. (5) Дизайн исследования не позволяет делать строгих каузальных выводов. (6) Добавленные механизмы (валютно-финансовый и энергетический) выявлены на подвыборках и требуют отдельного подтверждения.

Резюмируя, можно сформулировать три основных вывода. Первый: конкурентоспособность предприятия в условиях радикальной неопределённости не может быть удовлетворительно описана ни через рыночную позицию, ни через набор адаптивных способностей в отрыве от первичного уровня – ценностного ядра, задающего направление и границы любой адаптации. Второй: концепция «антихрупкой идентичности» поддаётся операционализации через наблюдаемые индикаторы (Таблица 2) – при условии жёсткого различения ценностно-мотивированных и стратегически-рациональных отказов – и создаёт измеримую основу для сравнительного анализа предприятий. Третий: кыргызский малый и средний бизнес предоставляет редкий аналитический контекст для изучения механизмов выживания в условиях перманентной турбулентности. Предприятия с сильной идентичностью («навигаторы») демонстрируют более высокую выживаемость в кризис, чем их конкуренты, ориентированные на чистое позиционирование (86% против 44%), – и этот результат, полученный на качественном уровне, заслуживает внимания при условии учёта альтернативных объяснений. В условиях, когда карты рынка устаревают быстрее, чем их успевают напечатать, ответ на вопрос «чем нельзя жертвовать» становится не менее важным, чем ответ на вопрос «как адаптироваться».

Список литературы

1. Евразийская экономическая комиссия. Анализ логистических издержек в государствах-членах ЕАЭС. – М.: ЕЭК, 2023. – 112 с.
2. Министерство энергетики Кыргызской Республики. Отчёт о состоянии энергосистемы за 2023 год. – Бишкек, 2024. – 65 с.
3. Национальный банк Кыргызской Республики. Отчёт о денежно-кредитной политике за 2023 год. – Бишкек: НБ КР, 2024. – 90 с.
4. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Кыргызстан в цифрах – 2023. – Бишкек: НСК КР, 2024. – 210 с.
5. Турдукулов, Ф. З. Код ала-Тоо»: прагматические маркеры как механизм культурной легитимации управления в Кыргызстане / Ф. З. Турдукулов, Э. Р. Турдукулова, Д. О. Албанбаева // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2025. – № 4/3. – С. 614-625. – DOI 10.33514/1694-7851-2025-4/3-614-625. – EDN KMECGD.
6. Турсунов Ч. Неформальные практики в бизнесе Кыргызстана: институциональные лакуны и адаптация // Центральноазиатский экономический вестник. – 2022. – № 4. – С. 108–122.
7. Турдукулов, Ф. З. Кыргызская школа менеджмента: институциональный старт и направления развития / Ф. З. Турдукулов, Э. Р. Турдукулова, Д. О. Албанбаева // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2025. – № 3/2. – С. 850-591. – DOI 10.33514/1694-7851-2025-3/2-580-591. – EDN GOCFJG.
8. Албанбаева, Д. О. Формирование успешного женского предпринимательства через призму национального менеджмента в Кыргызстане / Д. О. Албанбаева, А. А. Азаматов // Финансово-экономический вестник. – 2025. – № 3. – С. 65-77. – EDN TUCRUS.
9. Турдукулов, Ф. З. Управление в современном мире / Ф. З. Турдукулов, Ж. О. Албанбаева // Интеллектуальный потенциал образовательной организации и социально-экономическое развитие региона: Сборник материалов международной научно-практической конференции Академии МУБиНТ, Ярославль, 06 апреля 2020 года. – Ярославль: ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (ЧАСТНОЕ УЧРЕЖДЕНИЕ) «МЕЖДУНАРОДНАЯ АКАДЕМИЯ БИЗНЕСА И НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (МУБиНТ)", 2020. – С. 118-123. – EDN MZMHOE.

Рецензент: кандидат экономических наук, доцент Джумабаева М.З.

Оглавление
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ

Дүйшөмбекова А.....	6
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОВЕТТИК БИЛИМ БЕРҮҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫ	6
СТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ	6
THE DEVELOPMENT OF SOVIET EDUCATION IN KYRGYZSTAN	6
Самудунова Н.М.	13
РАЗВИТИЕ ИСТОРИОГРАФИИ КЫРГЫЗСТАНА	13
КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХНААМАСЫНЫН ӨНҮГҮШҮ	13
DEVELOPMENT OF THE HISTORIOGRAPHY OF KYRGYZSTAN	13
Сотовалдиева С.Ш., Исаев Т.К., Закраилова М.А.	21
МЕТОДИКА РАССЛЕДОВАНИЯ ДОВЕДЕНИЯ ДО САМОУБИЙСТВА В РЕЗУЛЬТАТЕ	
ИЗНАСИЛОВАНИЯ: ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ	
(ПО МАТЕРИАЛАМ МВД КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ).....	22
ЗОРДУКТООНУН НАТЫЙЖАСЫНДА ӨЗҮН-ӨЗҮ ӨЛТҮРҮҮГӨ ЧЕЙИН	
ЖЕТКИРҮҮНҮ ИЛИКТӨӨ МЕТОДИКАСЫ: ПРОЦЕССУАЛДЫК ЖАНА	
КРИМИНАЛИСТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕР (КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН	
ИИМНИН МАТЕРИАЛДАРЫ БОЮНЧА).....	22
METHODS OF INVESTIGATION OF SUICIDE BECAUSE OF RAPE: PROCEDURAL AND	
CRIMINALISTIC ASPECTS (BASED ON THE MATERIALS OF THE MINISTRY OF	
INTERNAL AFFAIRS OF THE KYRGYZ REPUBLIC).	22
Сотовалдиева С.Ш., Исаев Т.К., Закраилова М.А.	29
«ВНЕ ЗОНЫ ДОСТУПА: ПРОБЛЕМЫ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ	
ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ В ПСИХИАТРИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЯХ»... 	29
"КИРҮҮ АЙМАГЫНАН ТЫШКАРЫ: ПСИХИАТРИЯЛЫК МЕКЕМЕЛЕРДЕГИ	
ЖЫНЫСТЫК КОЛ ТИЙБЕСТИККЕ КАРШЫ КЫЛМЫШТАРДЫ ИЛИКТӨӨ	
КӨЙГӨЙЛӨРҮ"	30
"OUTSIDE THE ACCESS ZONE: PROBLEMS OF INVESTIGATING CRIMES AGAINST	
SEXUAL INTEGRITY IN PSYCHIATRIC INSTITUTIONS"	30
Тыныбекова А.Т.	38
ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В КИРГИЗСКОЙ ССР И ИХ РОЛЬ (1940–	
1980-е гг.)	38
КЫРГЫЗ ССРИНДЕ ИЛИМИЙ МЕКЕМЕЛЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА АЛАРДЫН	
РОЛУ (1940–1980-жж.)	38
THE FORMATION OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS IN THE KYRGYZ SSR AND THEIR	
ROLE (1940s–1980s).....	38
Уланбекова Э.....	44
СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ	44

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОТ БИЙЛИГИНИН: КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНУГҮШҮ	44
THE JUDICIARY OF THE KYRGYZ REPUBLIC: FORMATION AND DEVELOPMENT	44
Элеманова Р.Т.	51
О ПРОВЕДЕНИИ «ДНЯ МАНАСА» В АЛТАЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ	51
АЛТАЙ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНДЕ “МАНАС” КҮНҮН БЕЛГИЛӨӨ ЖӨНҮНДӨ	51
ON THE CELEBRATION OF “MANAS DAY” AT ALTAI STATE UNIVERSITY	51
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	58
Аксайбек кызы А.	58
ОПЫТ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОГО ПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ СРЕДЫ	58
САНАРИПТИК ЧӨЙРӨ ШАРТЫНДА МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ КУРАКТАГЫ БАЛДАРДЫН ТУУРА ТАМАКТАНУУ МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУДА ҮЙ-БҮЛӨНҮН ТАЖРЫЙБАСЫ	59
FAMILY PRACTICES IN THE FORMATION OF HEALTHY EATING CULTURE AMONG PRESCHOOL CHILDREN IN THE DIGITAL ENVIRONMENT	59
Казиева Г.К., Мергенбаева А., Мелисова Г.Э.	71
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДА МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ	71
РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	71
RESULTS OF THE STUDY ON THE PROBLEMS OF TEACHING MATHEMATICS IN PRIMARY GRADES	72
Орозбаева А.З.	79
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ МОНИТОРИНГ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ: СУЩНОСТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ	79
МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ БИЛИМ БЕРҮҮ МЕКЕМЕЛЕРИНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫК МОНИТОРИНГ: МАҢЫЗЫ, МАЗМУНУ ЖАНА МААНИСИ	79
PEDAGOGICAL MONITORING IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS: ESSENCE, CONTENT AND SIGNIFICANCE	80
Чжан Едань, Ван Тэнфэй	88
СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ МОДЕЛЕЙ ИНТЕГРАЦИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ И ОБРАЗОВАНИЯ, МЕХАНИЗМОВ СОТРУДНИЧЕСТВА И ПУТЕЙ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СФЕРЕ МЕДИЦИНСКОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КИТАЕ И КЫРГЫЗСТАНЕ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ»	88
“БИР АЛКАК ЖАНА ЖОЛ” ДЕМИЛГЕСИНИН АЛКАГЫНДА КЫТАЙ МЕНЕН КЫРГЫЗСТАНДЫН ОРТОСУНДАГЫ МЕДИЦИНАЛЫК ЖАНА САЛАМАТТЫКТЫ	

САКТОО ТАРМАГЫНДАГЫ КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДАГЫ ӨНӨР ЖАЙ-БИЛИМ ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫН МОДЕЛДЕРИ, БИРГЕЛЕШКЕН МЕХАНИЗМДЕРИ ЖАНА КЫЗМАТТАШУУ ЖОЛДОРУ БОЮНЧА САЛЫШТЫРМА ИЗИЛДӨӨ.....	88
RESEARCH ON THE COMPARATIVE STUDY, SYNERGISTIC MECHANISM AND COOPERATION PATH OF THE INDUSTRY-EDUCATION INTEGRATION MODEL IN MEDICAL AND HEALTH VOCATIONAL EDUCATION BETWEEN CHINA AND KYRGYZSTAN UNDER THE BACKGROUND OF THE "BELT AND ROAD INITIATIVE"	89
ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА	
Шайлобек уулу Б.	98
РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ	98
МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨРДҮН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУДА МААЛЫМАТТЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН РОЛУ	98
THE ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENHANCING THE EFFICIENCY OF PUBLIC SERVICES	98
ФИЛОЛОГИЯ	
Абдылдаева С.Т.	105
РИТОРИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ В ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЧАХ БАРАКА ОБАМЫ.....	105
БАРАК ОБАМАНЫН САЯСИЙ СӨЗДӨРҮНДӨГҮ РИТОРИКАЛЫК СТРАТЕГИЯЛАР	105
RHETORICAL STRATEGIES IN THE POLITICAL SPEECHES OF BARACK OBAMA	105
Жетиген кызы А., Эгембердиева А.А.	114
ПЕРЕВОДЫ РОМАНА Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ» НА КЫРГЫЗСКИЙ ЯЗЫК: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ.....	114
Ф.М.ДОСТОЕВСКИЙДИН “ИДИОТ” РОМАНЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КОТОРМОЛОРУ: САЛЫШТЫРМА АНАЛИЗ.....	115
TRANSLATIONS OF F. M. DOSTOEVSKY’S NOVEL "THE IDIOT" INTO THE KYRGYZ LANGUAGE: A COMPARATIVE ANALYSIS	115
Матаева М.Р.	124
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ.....	124
СОЦИАЛДЫК ТАРМАКТАРДАГЫ ЖАШТАР СЛЕНГИНИН ЛЕКСИКАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	124
LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF YOUTH SLANG IN SOCIAL MEDIA	124
Нурдинова А.А.	134
ИСТОРИЯ ПИСЬМЕННОСТИ – ИСТОРИЯ НАЦИИ	135
ЖАЗУУНУН ТАРИХЫ – УЛУТТУН ТАРИХЫ.....	135
THE HISTORY OF WRITING IS THE HISTORY OF A NATION	135

Тынарбекова Т.....	141
ПЕЙЗАЖНАЯ ЛИРИКА В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ	141
КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ПЕЙЗАЖДЫК ЛИРИКА	141
LANDSCAPE LYRICS IN KYRGYZ POETRY	141
ЭКОНОМИКА	
Амеркулова Ж.Дж., Мирлан кызы А.	150
КРІ И ЦИФРОВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЭФФЕКТИВНОСТИ	150
КРІ ЖАНА САНАРИПТИК НАТЫЙЖАЛУУЛУКТУН КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ	150
KPIs AND DIGITAL PERFORMANCE INDICATORS	151
Амеркулова Ж.Дж., Солтокоева А.Дж.....	159
РИСК-МЕНЕДЖМЕНТ В ПРОЦЕССЕ ИЗМЕНЕНИЙ ОРГАНИЗАЦИИ	159
УЮМДАГЫ ӨЗГӨРҮҮЛӨР ПРОЦЕССИНДЕГИ ТОБОКЕЛДИКТЕРДИ БАШКАРУУ .	159
RISK MANAGEMENT IN THE PROCESS OF ORGANIZATIONAL CHANGE	159
Карыпбеков Т.....	166
УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИЯМИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ: РЕАЛЬНЫЕ БАРЬЕРЫ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ	166
ИШКАНАЛАРДА ИННОВАЦИЯЛАРДЫ БАШКАРУУ: ЧЫНЫГЫ ТОСКООЛДУКТАР ЖАНА АЛАРДЫ ЖЕҢҮҮ ЖОЛДОРУ	167
INNOVATION MANAGEMENT AT THE ENTERPRISE LEVEL: REAL BARRIES AND WAYS TO OVERCOME THEM	167
Маманова Р.Э.....	175
ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ (ОРГАНИЗАЦИИ) (НА ПРИМЕРЕ ОАО «БАКАЙ БАНК»)	175
ИШКАНАНЫН (УЮМДУН) ТУРУКТУУ ӨНҮГҮҮ СТРАТЕГИЯСЫН ТҮЗҮҮ ("БАКАЙ БАНК" ААКСЫНЫН МИСАЛЫНДА)	176
FORMATION OF THE STRATEGY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AN ENTERPRISE (ORGANIZATION) (ON THE EXAMPLE OF OJSC “BAKAY BANK”)	176
Мамбетакунова Ж.Э.,	
Улукбекова А.У.....	184
КРІ КАК ИНСТРУМЕНТ УПРАВЛЕНИЯ МОТИВАЦИЕЙ ПЕРСОНАЛА	184
КРІ СИСТЕМАСЫ КЫЗМАТЕРЛЕРДИ ШЫКТАНДЫРУУДА БАШКАРУУНУН НАТЫЙЖАЛУУ КУРАЛЫ КАТАРЫ	184
KPI AS A TOOL FOR MANAGING EMPLOYEE MOTIVATION	184
Турдукулова Э.Р.	191
Абдыкадырова Н.А.	191
ВЫЖИТЬ БЕЗ КАРТЫ: КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ РАДИКАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЁННОСТИ	192

КАРТАСЫЗ ЖАШОО: РАДИКАЛДУУ БЕЛГИСИЗДИК ШАРТЫНДА ИШКАНАНЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮ	192
SURVIVING WITHOUT A MAP: ENTERPRISE COMPETITIVENESS UNDER RADICAL UNCERTAINTY	192